

SOMMAIRE

<i>Kertész, Balázs</i> : Les Constitutions de 1499 du vicariat franciscain en Hongrie	257
<i>Nagy, Andor</i> : Les imprimés occasionnels de la collection Trausch	271
<i>Rácz, Emese</i> : Le catalogue de <i>hungarica</i> de József Benkő à Nagyenyed	284
<i>Penke, Olga</i> : «De l'horrible danger de la lecture». Découverte des manuscrits clandestins des œuvres de Voltaire: les «Mélanges Littéraires». Contributions à l'œuvre de János Fekete de Galántha	298
<i>Szelestei Nagy, László</i> : Deux livres de prière d'Ignace Séllyei Nagy, évêque de Székesfehérvár (1780, 1789)	319
<i>Doncsecz, Etelka</i> : La règle et les membres de la <i>Lesegesellschaft</i> de Pest	337

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Boèce à Beszterce: un poème latin inconnu de la seconde moitié du 15e siècle (<i>Kiss, Farkas Gábor</i>)	354
Un volume retrouvé de la bibliothèque perdue d'István Fodor, évêque de Szerém: le manuscrit pragois de <i>De providentia</i> de Nicolaus de Mirabilibus (<i>Molnár, Dávid</i>)	366
«J'ai fait le dessin de ma bibliothèque...» La description par Sámuel Szilágyi de son armoire de livres, 1740 (<i>Kovács, Teofil</i>)	368

REVUE

Cola di Rienzo, In Monarchiam Dantis commentarium, Commento alla Monarchia di Dante, a cura di Paolo Alessandro, Città del Vaticano, Scuola Vaticana di Paleografia, 2015 (<i>Szovák, Márton</i>)	372
«Il m'est agréable d'être avec vous...» Vies et rôles féminins dans l'entourage de Ferenc Deák, éd. Gábor Kiss, Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2015 (<i>Körmendy, Kinga</i>)	373
Mosó Masa et ses amis: exposition de l'artiste graphique Anna F. Györfly (1915–2006) au Petőfi Irodalmi Múzeum, le 9 novembre 2015 – le 30 avril 2016 par Antónia Judit Farkas, Budapest, Magvető Könyvkiadó Kft., Line & More Kft., 2015 (<i>Pogány, György</i>)	376
Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária, Histoire et bibliographie de la <i>Minerva</i> de Kolozsvár (1920–1948). Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, 2015 (<i>Simon, Melinda</i>)	379

AUTEURS	381
---------------	-----

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2016. 3. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

132. ÉVFOLYAM

2016

3

ARGUMENTUM KIADÓ

Ára: 1300 Ft

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

132. ÉVFOLYAM 2016. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
MADAS EDIT NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE P. VÁSÁRHELYI JUDIT

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
HOWARD HOTSON (Oxford), EVA MÁRZA (Alba Iulia), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

<http://epa.oszk.hu/00000/00021> · mksz@oszk.hu

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányként megvásárolható az *Írók Boltyjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Argumentum Kiadóban* (1085 Budapest, Mária u. 46.).

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Kertész Balázs</i> : A magyarországi obszerváns ferences vikária 1499. évi konstitúciói	257
<i>Nagy Andor</i> : A Trausch-gyűjtemény alkalmi nyomtatványai	271
<i>Rácz Emese</i> : Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke	284
<i>Penke Olga</i> : „Az olvasás szörnyű veszélyei.” Rejtőző kéziratos Voltaire-másolatok feltárása. Adalékok Galánthai Fekete János pályaképehez	298
<i>Szelestei N. László</i> : Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről. (1780, 1789)	319
<i>Doncsecz Etelka</i> : A pesti <i>Lesegesellschaft</i> szabályzata és tagjai	337

KÖZLEMÉNYEK

Boëthius Besztercén: egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből (<i>Kiss Farkas Gábor</i>)	354
Fodor István szerémi püspök elvesztett könyvtárának egyik kötete: Nicolaus de Mirabilibus <i>De providentiájának</i> prágai kézirata (<i>Molnár Dávid</i>)	366
„Le rajzoltam a magam tékámat...” Szilágyi Sámuel könyvszekrényleírása 1740-ből (<i>Kovács Teofil</i>)	368

SZEMLE

Cola di Rienzo, In Monarchiam Dantis commentarium, Commento alla Monarchia di Dante, Szerk. Paolo d' Alessandro, Vatikánváros, Scuola Vaticana di Paleografia, 2015 (<i>Szovák Márton</i>)	372
„Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében, Szerk. Kiss Gábor, Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2015 (<i>Körmendy Kinga</i>)	373
Mosó Masa és barátai: F. Györfly Anna grafikusművész centenáriumi kiállítása, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015. november 9. – 2016. április 30., a kiállítás kurátora, a katalógust összeállította és szerkesztette, a bevezetést és a tanulmányt írta Farkas Judit Antónia, Budapest, Magvető Könyvkiadó Kft., Line & More Kft., 2015 (<i>Pogány György</i>)	376
Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária, A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948). Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, 2015 (<i>Simon Melinda</i>)	379

SZÁMUNK SZERZŐI	381
-----------------------	-----

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

HU ISSN 0025–0171

A borítótér Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Türr Tamás.

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.

KERTÉSZ BALÁZS

**A magyarországi obszerváns ferences vikária
1499. évi konstitúciói***

A középkori Magyar Királyság területén alapított obszerváns ferences kolostorok egészen 1448-ig a boszniai ferences vikáriához tartoztak, amelyet 1339-ben szerveztek meg a balkáni eretnekek és az ortodox keresztények térítésére. Az önálló magyar obszerváns vikária 1448-ban jött létre, amikor V. Miklós pápa engedélyezte az itteni rendházak kiválását a boszniai vikáriából. A vikárius által vezetett vikária őrségekre (*custodia*) oszlott, melyek élén egy-egy őr (*custos*) állt, s az őrségekhez tartoztak a gvárdiánok által irányított kolostorok. Ezek száma elsősorban új alapítások révén gyarapodott, emellett a konventuálisoknak 1444 és 1467 között nyolc kolostorukat – köztük olyan jelentőseket is, mint a budai, a pesti és az esztergomi – át kellett adniuk a szigorúbb irányzatot követő ferenceseknek, s tudunk olyan esetekről is, amikor az obszervánsok más szerzetesrendektől vettek át rendházakat. Az obszervancia magyarországi elterjedésében kulcsszerepet játszott a királyi hatalom, valamint számos arisztokrata és nemesi család támogatása. Az ország világi és egyházi vezetői felismerték, hogy a szigorú szegénységben élő, a prédikálásban jártas és könnyen mozgósítható szerzetesek a keresztény lakosság körében végzett lelkipásztori tevékenységen túl olyan feladatok ellátására is alkalmasak, amelyekre más szerzetesrendek csak kevésbé vagy egyáltalán nem. Ilyen feladatot jelentett az ortodox keresztények térítése, illetve a husziták és a törökök elleni küzdelem. Az obszervánsok működése ezeken a területeken a pápaság politikai céljaival is összhangban állt. A dinamikusan fejlődő vikária a 15. század második felére az ország legnagyobb szerzetesközösségévé vált. 1475-ben már létezett mind a tíz őrség, amelyekhez akkor mintegy ötven, 1510 körül pedig hetven kolostor tartozott 1500–1700 szerzetessel.¹

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00099/14/2) támogatásával készült.

¹ KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Bp., MTA, 1922, 1924; DE CEVINS, Marie-Madeleine, *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540)*, Roma, Istituto storico dei Cappuccini, 2008, (Bibliotheca Seraphico-Cappuccina 83), recenzióját l. MOLNÁR Antal, *Egy válság anatómiája = Buksz*, 2008, 216–224; Uő, *Observants in Hungary, Critical Notes on a Recent Study = Archivum Franciscanum Historicum*, 2009, 227–242; F. ROMHÁNYI Beatrix, *Az obszerváns ferencesek és a Délvidék védelme = Európa védelmében, Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*, szerk. Kálmán Peregrin, Veszprémi László, Bp., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013, 15–23; Uő, *A konstanzi zsinat és a ferences obszervancia magyarországi megjelenése = „Causa unionis, causa*

A 15. század végén átfogó szabályozásra került sor: 1499-ben az atyai² klostorban tartott káptalan (*capitulum vicariale*) olyan konstitúciókat fogadott el, amelyek részletesen meghatározták a vikária szervezeti felépítését és működését. Említésre méltó ugyanakkor, hogy az 1499 előtti időszakból egyetlen káptalani statútumot sem ismerünk, ami különösen feltűnő annak a ténynek a fényében, hogy 1499 után egészen az 1560-as évekig számos káptalani rendelkezés maradt fenn.³ Az atyai konstitúcióknak nincs modern kritikai kiadása, 1827-ben megjelent edíciója egyetlen kéziraton alapul.⁴ A mű keletkezési körülményeinek, forrásainak, szövegahagyományának és hatásának rendszeres vizsgálatára mind ez idáig nem került sor. Marie-Madeleine de Cevins a ferences obszervancia magyarországi történetét feldolgozó monográfiájában rámutatott az atyai konstitúciók jelentőségére, és hangsúlyozta a részletes vizsgálat szükségességét.⁵

A terjedelmes munka két részből áll: az első rész meghatározza az előljárók, azaz a vikárius, az örök, a gvárdiánok és a vizitátorok tisztségét,⁶ a második rész pedig a ferences regula magyarázatán keresztül szabályozza a szerzetesek mindennapi életét.⁷ A szöveg több helyen – mindjárt a mű elején, a prolóógus címében, valamint a mű végén – is hangsúlyozza, hogy új konstitúciókról (*constitutiones novae*) van szó.⁸ Ugyanakkor a munka a régi szokások megőrzésére is hangsúlyt helyez: a vikárius tisztségét szabályozó fejezet kimondja, hogy a vikárius a káptalan beleegyezése nélkül ne változtassa meg a család régi szokásait, és ne vezessen be újdonságokat.⁹ Az 1499-es rendelkezések jelentőségét jól mutatja, hogy hasonló, átfogó szabályozásra a magyar vikária történetében sem korábban, sem később nem került sor.

Jelenlegi ismereteim szerint két kódex tartalmazza az atyai konstitúciók szövegét, egy harmadik kódex pedig lappang vagy elveszett.

Az első kódexet a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár őrzi, leírása a könyvtár

fidei, causa reformationis in capite et membris”, Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából, szerk. Bárány Attila, Pósnán László, Debrecen, Printart-Press Kft, 2014, 210–218.

² Ma Šaregrad, Horvátország.

³ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae*, III, Claudiopoli 1827, 647–649 [1505], 650–653 [1507], 667–669 [1515]; *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, II, szerk. Bunyitay Vincze, Rapaics Rajmond, Karácsonyi János, Bp., Szent István Társulat, 1904, 462–530 [1531–1567]. Az 1539. évi budai káptalan rendelkezéseire lásd KERTÉSZ Balázs, *Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 2012, 225–226, 232–233.

⁴ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 609–635.

⁵ DE CEVINS 2008, i. m. 72–73.

⁶ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 610–616.

⁷ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 616–635.

⁸ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 609, 635.

⁹ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 612. „Item reverendus pater vicarius antiquas familiae consuetudines non immutat sine assensu capituli vicarialis, nec novitates aliquas in nostram introductat familiam”.

kéziratainak a katalógusában olvasható.¹⁰ Szentiványi Róbert, a katalógus elkészítője 1499 és 1516 közé datálta a kötetet. E kézirat alapján készítette el Batthyány Ignác erdélyi püspök a konstitúciók 1827-ben megjelent kiadását.¹¹ (A továbbiakban: B) Említésre érdemes, hogy sem a kiadás, sem Szentiványi leírása nem utal a konstitúciók szövegét követő alfabetikus tárgymutatóra.¹²

A második kódex a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban található, tartalmát a 16. század első negyedében másolták. A konstitúciók leírására 1512-ben került sor.¹³ A kötetnek nincs modern feldolgozása. (A továbbiakban: Gy1)

A harmadik kódex a 20. század elején szintén a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban volt, azóta azonban lappang vagy elveszett.¹⁴ Melich János a 19. század végén röviden ismertette a kötet tartalmát, amiből kiderül, hogy az atyai konstitúciókat szintén 1512-ben másolták le.¹⁵ Ugyanő közölte a kötetben található több mint 400 magyar glosszát, amelyeket – négy kivételével – az atyai konstitúciókat tartalmazó oldalakra írtak be.¹⁶ (A továbbiakban: Gy2)

A mű keletkezési körülményeit vizsgálva mindenekelőtt érdemes Laskai Osvátra, a magyarországi obszerváns ferencesek történetének egyik legkiemelkedőbb alakjára fordítanunk a figyelmünket, mivel minden bizonnyal ő állította össze a konstitúciókat, és 1499-ben az ő vikáriusi ideje alatt fogadta el a művet az atyai káptalan.

Osvát 1474-ben – talán még a rendbe lépése előtt – beiratkozott a bécsi egyetemre, azt azonban nem tudjuk, hogy meddig tanult ott. 1493-ban szalárdi¹⁷ gvárdián és az esztergomi őrség *visitatora* volt, 1497-ben pedig a pesti kolostor főnökeként működött. Ugyanebben az évben a pesti káptalanon választották meg először vikáriusnak. A következő káptalanra 1499 pünkösdjén az atyai kolostorban került sor. Ekkor fogadták el a konstitúciókat, Osvátot pedig újabb két évre megválasztották helytartónak. 1506-ban ismét ő volt a pesti kolostor gvárdiánja, a következő évben pedig harmadszor is megválasztották a vikária vezetőjévé.

¹⁰ Jelzete: R. II. 148. Leírása: SZENTIVÁNYI, Robertus, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, 1958, 172–176. A konstitúciók: fol. 1r–26r. E helyen is köszönetet mondok Marie-Madeleine de Cevinsnek, amiért a konstitúciókról készített felvételeit a rendelkezésemre bocsátotta.

¹¹ KERTÉSZ 2012, i. m. 219. Batthyány Ignáchoz I. JAKÓ Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudányszervező = Magyar Könyvszemle*, 1991, 353–375.

¹² Fol. 26r–30r. A mutató rubrummal írt címe: „Tabula constitutionum novarum secundum alphabeti ordinem incipit.”

¹³ Jelzete: Cod. med. Gyöngy. 4. A konstitúciók: fol. 1r–29v. A kéziratban található beginaszabályzat kiadását I. KORÁNYI András, *Egy XVI. századi ferences beginaszabályzat = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, I–II, szerk. Óze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert, Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK–METEM, 2005, I, 130–142.

¹⁴ KERTÉSZ 2012, i. m. 225.

¹⁵ MELICH János, *A gyöngyösi glosszák kódexe = Magyar Könyvszemle*, 1898, 420–421.

¹⁶ MELICH János, *A gyöngyösi glosszák = Nyelvtudományi Közlemények*, 1898, 304–324. A tanulmány különlenyomata két fotót is tartalmaz a kódexből: Uő, *A gyöngyösi glosszák*, Bp., 1898.

¹⁷ Ma Sălard, Románia.

A ferences barát 1511-ben hunyt el, a magyarországi obszerváns ferencesek központi kolostorában, a budaiban temették el.¹⁸

Osvát kor- és rendtársához, Temesvári Pelbárthoz (†1504) hasonlóan elsősorban sermoíróként ismert.¹⁹ Beszédgyűjteményei névtelenül jelentek meg, aminek következtében többnyire Temesvári Pelbárt vagy Michael de Hungaria neve alatt vagy egyszerűen szerzőnév nélkül tartották nyilván azokat már a 16. századtól kezdve. A szerzőség kérdését a 20. században tisztázta a kutatás.²⁰

A *Biga salutis* közös címet viselő, a teljes egyházi évet felölelő beszédgyűjteménye három kötetből áll: a *Sermones de sanctis* először 1497-ben, a *Sermones dominicales* először 1498-ban, a *Quadragesimale Bige salutis* először 1501-ben jelent meg nyomtatásban. A nagybőjti sermóciklus után *Exempla sive miracula* címmel egy több forrás alapján összeállított példatár található az exemplumok címeinek kezdőbetűi szerinti betűrendben. A példatárban való tájékozódást az elején olvasható alfabetikus címmutató segíti (*Registrum exemplorum*). E sermóciklusok nem elmondásra szánt kész beszédeket tartalmaznak, hanem modellsermókat, amelyekkel a ferences szerző a prédikáló egyháziakat akarta segíteni. Osvát az említettek kivül összeállított még egy gyűjteményt: a *Gemma fidei* című nagybőjti ciklus egy kiadást ért meg, 1507-ben. A sermogyűjtemények – egy 17. századi kiadástól eltekintve – a Strasbourg melletti Hagenauban jelentek meg, kivétel nélkül Heinrich Gran nyomdájában, Johann Rynmann augsburgi kiadó megbízásából. A *Sermones de sanctis* és a *Sermones dominicales* 1516-ig 5–5, a *Quadragesimale Bige salutis* 1515-ig három kiadást ért meg.²¹

Temesvári Pelbárt a századfordulón hozzáfogott egy dogmatikai enciklopédia elkészítéséhez. Az *Aureum rosarium theologiae* című négykötetes mű Petrus Lombardus *Sententiae in IV libros distinctae* című munkájának kommentálása. Az első kötet 1503-ban, a második 1504-ben, a harmadik 1507-ben látott napvi-

¹⁸ Osvát életéhez l. a következő összefoglalásokat: HORVÁTH Richárd, *Laskai Ozsvát*, Bp., 1932; KERTÉSZ, Balázs, *Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko = Infima aetas Pannonica, Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. E. KOVÁCS, Péter, SZOVÁK, Kornél, Bp., Corvina, 2009, 60–78.

¹⁹ Temesvári Pelbárthoz l. KERTÉSZ 2009, i. m. 60–78, további szakirodalommal.

²⁰ TIMÁR Kálmán, *Laskai Ozsvát és a bibliográfia = Magyar Könyvszemle*, 1910, 122–153; BORSA Gedeon, *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 1997, 9–10; ÜÖ, *Michael de Hungaria, A mediaeval author in Britain*, Bp., Borda Antikvárium, 1998, 9–10. Michael de Hungaria személyéhez l. még BORSA Gedeon, *Ki lehetett Michael de Hungaria? = Magyar Könyvszemle*, 2000, 374–378; BÁRCZI Ildikó, *Michael de Hungaria = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, VII, főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Szusanna, Bp., 2007, 405.

²¹ BORSA Gedeon, *Laskai Ozsvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = Magyar Könyvszemle*, 2005, 1–24; ÜÖ, *Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát munkái, The works of Pelbartus de Themeswar and Oswaldus de Lasko, Borda Lajos gyűjteménye, Collection of Lajos Borda, Zebegény, Borda Antikvárium, 2004; KERTÉSZ 2009, i. m. 69–71, 76. – A *Gemma fidei*vel legutóbb Madas Edit foglalkozott: MADAS, Edit, *Oswald de Lasko sur les hérétiques et les schismatiques dans le sermonnaire Gemma fidei*, megjelenés alatt a Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézetének *Chronica* című évkönyvében.*

lágot. Az 1508-ban megjelent negyedik részt – Pelbárt 1504-ben bekövetkezett halála miatt – Laskai Osvát írta meg. Mind a négy kötet Hagenauban, Heinrich Gran nyomdájában, Johann Rynmann kiadásában jelent meg. A mű – egyszerre mind a négy kötet – a 16. század végén három újabb kiadást ért meg, kétszer Velencében, valamint Bresciában.²² Fontos kiemelni, hogy Osvát munkái közül egyedül az *Aureum rosarium* negyedik kötetének – de csak az 1508-ban megjelent *editio princeps*nek – a kolofonja nevezi néven a szerzőt.²³

A ferences barát Kapisztrán Jánosról is írt egy művet, ez az írása azonban lap-pang vagy elveszett. Maga a szerző hivatkozik erre a munkájára a *Sermones dominicales* és a *Gemma fidei* egy-egy beszédében. A hivatkozásokból arra következtethetünk, hogy a mű három könyvre oszlott, melyek közül az egyik Kapisztrán csodáinak a jegyzékét tartalmazta. Mivel a *Sermones dominicales* 1498-ban jelent meg először, a Kapisztránról szóló írásnak ekkor már léteznie kellett.²⁴

Mielőtt visszatérnénk az atyai konstitúciókhoz, egy másik nagyjelentőségű dokumentumról, a magyarországi obszerváns ferencesek krónikájáról is szót kell ejtenünk.²⁵ A munka mind a tartalom, mind a szerzőség tekintetében több részre bontható. Az 1313. évvel kezdődő mű 1339-ig, a boszniai vikária megszervezéséig egyetemes rendtörténet, forrása Arnoldus de Serano *Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum* című munkája.²⁶ Az 1339-től 1533-ig terjedő szöveg a boszniai, majd az 1448-ban önállósuló magyarországi vikária történetét mutatja be. A krónika szöveghagyománya eddig a pontig, az 1533. évig egységes. Ezt a változatot, amely valószínűleg számos rendházban megvolt, egymástól függetlenül több ízben is folytatták; ennek következtében a krónika szöveghagyománya az 1533. évtől nem egységes: a kéziratokban a rendtörténet folytatásaként különböző terjedelmű évkönyvjellegű feljegyzéseket találunk, továbbá névjegyzékeket. A kutatók egyetértenek abban, hogy az 1533-ig terjedő szöveg több szerzőtől származik, azonban a kilétük vitatott. A 16. század első éveiben készült el a krónikának az a része, amely 1501-ig tárgyalja az eseményeket. Ezt a szöveget a későbbiekben több alkalommal is interpolálták, illetve folytatták.²⁷ A kutatás korábbi álláspontja szerint az 1501-

²² BORSA 2005, i. m. 8; Uő 2004, i. m. 57; KERTÉSZ 2009, i. m. 66, 72.

²³ „Rosarii theologicæ sapientie aurei quartus liber pro elucidatione Sententiarum libri quarti per fratrem Osualdum de Lasko divi ordinis sancti Francisci de observantia tunc provincie Hungarie vicarium (fratre Pelbarto defuncto) consummatus in regia civitate Budensi”. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára RMK III. 145. jelzetű példányát használtam. – L. TIMÁR 1910, i. m. 122.

²⁴ TIMÁR Kálmán, *Laskai Osvát ismeretlen műve = Religio*, 1908, 697–699; KERTÉSZ 2009, i. m. 72.

²⁵ A krónikának nincs kritikai kiadása, egyetlen kéziraton alapuló edícióját lásd TOLDY, Franciscus, *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, Pestini 1862. (Reprint: ed. ÉRSZEGI, Geisa, Bp., MTA Könyvtára, 1986.) 213–315. Az oldalszámozás hibás: a 272. után a 283. következik.

²⁶ *Analecta Franciscana*, III, Quaracchi, 1897, 1–575. A szerzőhöz és a mű keletkezési idejéhez l. uo. VII–IX.

²⁷ TARNAI Andor, *A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973, 135–147; Uő, „A magyar nyelvet írni kezdik” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984, 91–103, 187–198; KEVEHÁZI

ig terjedő krónikaredakciót Laskai Osvát utasítására készítették el,²⁸ a legújabb kutatási eredmények pedig valószínűsítették, hogy maga Osvát a szöveg szerzője.²⁹

Az atyai konstitúciók szerzőségével kapcsolatban a következőket mondhatjuk. Az imént említett rendi krónika szerint Osvát állította össze a munkát.³⁰ Magában a műben a következő részletek hozhatók kapcsolatba a szerzőség kérdésével.

A bevezető mondat a vikárius akaratát és az atyai káptalan egyetértését emeli ki:

„In nomine Domini incipiunt constitutiones novae familiae Hungariae ex constitutionibus papalibus, generalibus ac vicarialibus comportatae pro fratrum pacifico statu regularique observantia ex voluntate reverendi patris vicarii, cum consensu capituli vicarialis celebrati in loco nostro de Athya, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo nono.”³¹

A prólógus vége szerint a vikárius a káptalannal együtt először az előljáró fráterek tisztségéről rendelkezik, majd a regula tizenkét fejezetén végighaladva magyarázza azt:

„Primo reverendus pater vicarius unacum capitulo de officiis praesidentium fratrum ordinat, secundo per duodecim regulae capitula discurrendo eam declarat.”³²

A konstitúciók második részének eleje arról tájékoztat, hogy a regula tizenkét fejezetét a vikárius az örökkel és a káptalannal együtt magyarázta:

„Secundo denique reverendus pater vicarius unacum custodibus et capitulo per duodecim capitula regulae discurrendo eam declaravit.”³³

Katalin, *Egy ferences kódex filológiai problémái = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. Kulcsár Péter, Mader Béla, Monok István, Szeged, 1989, 109–120; KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *A Csongrád megyei Levéltár ferences kódexe = Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserü Bálint, Szeged, 1990, (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10) 65–82; KEVEHÁZI Katalin, *Ferences krónika = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, III, főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., 2005, 84–85. A téma összefoglalását l. KERTÉSZ Balázs, *A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez = Nyolcszáz esztendő a ferences rend, Tanulmányok a rend lelkiességéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, I–II, szerk. Medgyesy-Schmikli Norbert, Ötvös István, Öze Sándor, Bp., Írott Szó Alapítvány, Magyar Napló, 2013, I, 164–166.

²⁸ TARNAI 1973, i. m. 140; Uő 1984, i. m. 94.

²⁹ KERTÉSZ 2013, i. m. 164–186.

³⁰ TOLDY 1862, i. m. 252. „Item secundo idem (sc. Osualdus de Lasko) electus fuit in Athia, anno Domini MCCCCXCIX, ubi omnes constitutiones papales, generales et vicariales in unum laudabiliter, omnibus facilliter ad studendum et observandum comportavit.”

³¹ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 609; SZENTIVÁNYI 1958, i. m. 172.

³² *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 610.

³³ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 616.

Az idézett részletek mellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a műben lépten-nyomon találkozunk azzal a megfogalmazással, mely szerint a vikárius a káptalannal együtt rendelkezik,³⁴ ugyanakkor néhány esetben csak a vikáriust említi a szöveg.³⁵

Nyilvánvaló, hogy a két részből álló, terjedelmes mű, melynek szerzője – ahogy arról a későbbiekben még szó lesz – számos rendi forrást felhasznált, nem az 1499-es atyai káptalanon született meg a vikárius és a káptalan közös munkájaként. A konstitúciókat minden bizonnyal Osvát írta meg – ahogy arra a rendi krónika is utal –, majd az 1499-es káptalanon bemutatta a munkát.³⁶ Természetesen nem zárható ki, hogy a közgyűlésen még módosították a szöveget, mielőtt elfogadták azt.³⁷

A századfordulón tehát két alapvető dokumentum is született az obszerváns vikáriában. Osvátnak a konstitúciók összeállításával bizonyára a vikária szervezeti szintjének emelése és pozíciójának erősítése volt a célja. Néhány évvel később pedig elkészült a magyarországi obszervánsok történetének 1501-ig terjedő összefoglalása is, amelyet – ahogy korábban említettem – valószínűleg szintén Osvát írt. Az utóbbi mű különösen a magyar obszerváns család önértelmezése szempontjából bírhatott nagy jelentőséggel.

E törekvések minden bizonnyal összefüggésben álltak a magyar vikáriának a renden belüli helyzetével és a magyarországi konventuális rendtartományhoz való viszonyával. Az 1448-ban megalakult magyar vikária tíz éven keresztül a cizmöntán generális vikárius alá tartozott. Az 1458-as római generális káptalanon azonban Varsányi István vikárius arról állapodott meg a rendfőnökkel, hogy a vikária átkerül a generális miniszter közvetlen fennhatósága alá. A pápa által is megerősített egyezség következtében a magyar obszervánsok a cizmöntán családtól függetlenül, nagyobb önállósággal kormányozhatták a vikáriát. A 15. és a 16. század fordulója újabb változást hozott, ugyanis az obszervánsok megpróbálták visszakerülni a cizmöntán generális vikárius joghatósága alá. Szándékukat feltehetőleg a konventuális rendtartománnyal fennálló ellenséges viszony motiválta. A konventuálisok ki akarták kényszeríteni az obszervánsok egyesülését a konventuális rendtartománnyal, ami reális veszélyt jelentett, hiszen mind az obszerváns vikária, mind a konventuális provincia a rendfőnök közvetlen joghatósága alá tartozott. Ráadásul a magyar bárók között is voltak olyanok, akik támogatták a konventuálisok törekvését. A rendi krónika szerint éppen Laskai Osvát volt az, aki tárgyalást kezdeményezett a cizmöntán generális vikáriussal a magyar obszervánsoknak a cizmöntán családdal történő egyesüléséről.³⁸ En-

³⁴ Például: „Item ordinat insuper idem pater vicarius cum capitulo”. *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 611.

³⁵ Például: „Item ordinat praeterea reverendus pater vicarius”. *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 613.

³⁶ A szakirodalom egyöntetűen Osvátnak tulajdonítja a konstitúciókat, I. KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 359, II, 572; HORVÁTH 1932, i. m. 15–16; DE CEVINS 2008, i. m. 73; KERTÉSZ 2009, i. m. 68.

³⁷ KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. II, 572.

³⁸ TOLDY 1862, i. m. 252. „Iste... cepit de unione cum vicario generali laborare, sed usque ad

nek időpontja nem derül ki a szövegből, de annyi bizonyos, hogy Osvát 1499 elején Rómában járt, ahol átíratta IV. Sixtus pápa (1471–1484), a ferences rend korábbi generális minisztere 1477. augusztus 1-jén kelt, a domonkosok és a ferencesek számára kiadott kiváltságlevelét.³⁹ Az újraegyesülésre 1502-ben került sor Osvát utódja, Nyári Balázs vikariátusa alatt, miután VI. Sándor pápa a magyar obszervánsok kérésére a magyar vikáriát áthelyezte a rendfőnök közvetlen fennhatósága alól a cizsmontán generális vikárius alá.⁴⁰ A rendi krónika szerint Hieronymus Torniello cizsmontán generális vikárius és elődje, Ludovicus de la Turre mielőtt visszafogadták volna a magyar obszervánsokat, a magyar vikária Rómában tartózkodó küldötteitől elkérték az életszabályzatukat (*modum vivendi*) – ami alatt bizonyára az atyai konstitúciók értendő –, de mindössze két pontot kifogásoltak benne.⁴¹

Alapvető feladatot jelent a konstitúciók forrásainak meghatározása. Ezen a tén az első eredményes lépéseket Ludovic Viallet tette meg, aki az atyai rendelkezések és több rendi forrás között mutatott ki szövegegyezéseket.⁴²

A konstitúciók feljebb már idézett bevezető mondata csupán általánosságban utal a szabályzat forrásaira.⁴³ A mű végén azonban található egy jegyzék, amely részletesebb felvilágosítást ad a felhasznált forrásokról. A felsorolás rövidítés-jegyzék-szerűen épül fel: minden esetben megadja a forrás kezdőbetűjét vagy kezdőbetűit, majd megnevezi magát a forrást. A fennmaradt kéziratok közül B-ben található meg a jegyzék:

„Et ut scias, unde istae novae constitutiones sint comportatae, vide literas in margine ista repraesentantes.

A. Additio nova

B. Benedictus papa

C. Clemens papa

Eu. Eugenius papa

Ex. Expositio regule

G. Generalis constitutio

In. Innocentius papa

M. Martinus papa

finem deducere non potuit, quia secundum eius statuta post duas suas revolutiones cessit officio vicariatus.”

³⁹ Az átírás 1499. március 23-án kelt: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 275524. (Az oklevél tévesen május 23-ra datálva.) L. KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 359 (IV. Sixtus kiváltságlevelét július 26-ra datálta.); HORVÁTH 1932, i. m. 14–15.

⁴⁰ TOLDY 1862, i. m. 253–256; KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 338–339, 360–361; DE CEVINIS 2008, i. m. 63–68, 152–165.

⁴¹ TOLDY 1862, i. m. 255–256; KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 362.

⁴² VIALLET, Ludovic, *L'Observance sans les vicaires: enjeux et conceptions de la vie franciscaine*, megjelenés alatt a Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézetének *Chronica* című évkönyvében.

⁴³ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 609. „In nomine Domini incipiunt constitutiones novae familiae Hungariae ex constitutionibus papalibus, generalibus ac vicarialibus comportatae”.

- R. Regula
- S. Sixtus papa
- V. Vicarialis constitutio
- BA. Benedictus cum additione nova
- GA. Generalis constitutio cum additione nova⁴⁴

A felsorolást bevezető mondat szerint a forrásokat jelölő betűk a margón helyezkednek el. A rövidítések valóban megtalálhatóak mindkét fennmaradt kéziratban, míg azonban B-ben csupán a konstitúciók első részét kísérik végig a forrásmegjelölések, a második résznek pedig csak a végén (fol. 25v) található egy rövidítés,⁴⁵ addig Gy1-ben mindkét rész mellé beírták a betűket. Az utóbbiban azonban a mű végéről hiányzik a forrásjegyzék. Ahogy a kódexek felsorolásánál említettem, Gy2 lappang vagy elveszett, de szerencsére Melich János különlenyomatban is megjelent tanulmánya két fotót is tartalmaz a kéziratból (fol. 37v–38r), mégpedig a konstitúciók második részéből, a regula ötödik pontjának magyarázatából.⁴⁶ Mindkét oldalon láthatók forrásokat jelölő betűk, ezeket tehát Gy2-be is beírták. Mindebből az következik, hogy a forrásokra utaló és a margón végigfutó betűk szervesen hozzátartoznak a konstitúciók szövegéhez. A forrásjegyzék – mely a regulát is tartalmazza – és a lapszéli rövidítések sorozata a későbbiekben minden bizonnyal segíteni fogja a kutatást a konkrét források meghatározásában.

Az egyes szövegrészek forrásainak a meghatározása után adhatunk majd választ arra a kérdésre, hogy az egyes dokumentumok milyen arányban vannak jelen a konstitúciók szövegében, és azokhoz képest mennyi az újítás. A forrásjegyzékben olvasható „Vicarialis constitutio” megnevezés valószínűleg a magyar vikária korábbi káptalani rendelkezéseit jelöli. Ahogy arra feljebb utaltam, az 1499 előtti időszakból egyetlen káptalani státútum sem maradt fenn, ezért a források meghatározása azzal az eredménnyel is kecsegtet, hogy a konstitúciók szövegében olyan részeket is ki lehet majd mutatni, amelyek a magyar vikária korábbi, ma már ismeretlen státútumaira vezethetők vissza.

A szabályzatot minden bizonnyal alapidokumentumnak tekintette mind a szerzője, mind az azt elfogadó káptalan, amire többek között az utal, hogy maga a szöveg nyomatékosan hangsúlyozza a konstitúciók ismertetésének és magyarázatának a szükségességét. Az örök tisztségét szabályozó fejezet két ízben is előírja a konstitúciók magyarázatát. Az első szöveghely szerint az örök évente legalább kétszer végig kell látogatnia az őrsége kolostorait, és egyebek mellett magyaráznia kell a testvéreknek a regulát és a konstitúciókat.⁴⁷ A második szöveghely ehhez

⁴⁴ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 635.

⁴⁵ Batthyány kiadása nem tünteti fel a forrásokat jelölő betűket.

⁴⁶ MELICH 1898 (különlenyomat), i. m. A két felvétel a 324. oldal után látható. Vö. *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 627.

⁴⁷ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 613. „Item ordinat reverendus pater vicarius una cum capitulo praedicto, quod quilibet custos loca suae custodiae teneatur ad minus bis in annum perlustrare... exponendo regulam ac constitutiones has.”

még azt is hozzáteszi, hogy a magyaráztatnak népnyelven kell elhangoznia.⁴⁸ Maga a mű egy előírással fejeződik be, mely szerint az öröknek és a vizitátoroknak minden vizitáció alkalmával fel kell olvasatniuk a konstitúciókat a közösség előtt, különösen a második részt, azaz a regulamagyarázatot, a gvárdiánoknak pedig gondoskodniuk kell arról, hogy a rendházakban meglegyen a szabályzat, és azt évente legalább kétszer fel kell olvasatniuk a testvérek előtt.⁴⁹ Ahogy arról már esett szó, a Gy2-ben több mint négyszáz magyar glossza kísérte a szabályzat szövegét, ami nyilvánvalóan a szöveg magyarázatával áll összefüggésben.⁵⁰

Az is említésre érdemes, hogy az 1505. évi budai káptalan rendelkezései több ízben is hivatkoznak az atyai konstitúciókra.⁵¹

A folytatáshoz egy rövid rendtörténeti kitérőt kell tennünk. A ferences rend belső problémáinak megoldása érdekében X. Leó pápa (1513–1521) 1517 pünkösdjére *capitulum generalissimum*ot hívott össze Rómába, ahol a konventuálisok és az obszervánsok mellett a kisebb reformcsoportoknak is képviseltetniük kellett magukat. 1517. május 29-én Leó kiadta az *Ite vos in vineam meam* kezdetű bullát, melyben deklarálta, hogy a rend élén egyetlen generális miniszternek kell állnia, akinek az összes testvér engedelmességgel tartozik. A generálist a reformált közösségeknek kell megválasztaniuk a saját soraikból – a nem reformált konventuálisokat tehát kizárta a választásból. A generálishoz hasonlóan a rendi tisztségekre megválasztandó testvéreknek is reformált ferenceseknek kell lenniük. Az egyes provinciákban működő obszerváns vikáriusok neve miniszterre változik, és ettől kezdve ők a provinciák miniszterei. A bulla kimondja továbbá, hogy az obszervánsoknak és az összes reformált csoportnak egyetlen rendben kell egyesülnie, feladva a különböző korábbi elnevezéseket. A bulla kiadása után néhány nappal, június 1-jén a reformált testvérek generális miniszterré választották Cristoforo Numai da Forlüt, az addigi cizmontán generális vikáriust. Ezek után a pápa a nem reformált konventuálisok kérdését is rendezte. Az 1517. június 12-én kiadott *Omnipotens Deus* bullában deklarálta, hogy a konventuálisok saját vezetőt választhatnak, akit a *magister generalis* név illet, a provinciáik élére pedig *magister provincialis*okat jelölhetnek ki. X. Leó tehát elválasztotta egymástól a reformált testvéreket és a konventuálisokat, aminek következtében két önálló

⁴⁸ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 613. „Ordinat reverendus pater vicarius insuper, quod quando custos loca suae custodiae visitat, ... exponat in vulgari fratribus constitutiones.”

⁴⁹ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 635. „Ut vero ... sedulum et devotum Christo exhibeamus famulatum ex harum eruditione constitutionum novarum, custodes (quolibet) ac visitatores quoties sua loca visitant, toties in communitate coram fratribus eas legi faciant, et secundam potissime partem, quae totam tangit communitatem, intelligibiliter divulgari. Omnes consimiliter guardiani praefatae familiae Hungariae in suis locis secum ipsas habere procurent, et bis adminus quolibet anno legi facere modo praedicto studeant, ne ignorantia sit occasio delinquendi.”

⁵⁰ MELICH 1898, i. m. 304–324.

⁵¹ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 648, 649.

szerzetesrend jött létre: az Ordo Fratrum Minorum (Regularis Observantiae) és az Ordo Fratrum Minorum Conventualium.⁵²

Az 1517. évi *capitulum generalissimum* és X. Leó pápa *Ite vos in vineam meam* kezdetű bullája természetesen a magyar vikária életében is változást hozott, például a magyar vikárius is miniszter lett, a felügyelete alá tartozó területet pedig ettől kezdve következetesen provinciának nevezték.⁵³ A változásokra reagálva az obszerváns vikáriából lett provincia szerzetesei 1518-ban, Újlakon, Kapisztrán János sírjánál rendkívüli káptalant tartottak Dereszlényi Albert provinciális miniszter vezetésével. Az atyai konstitúciók jelentőségét jól mutatja, hogy ezen a gyűlésen az 1499-es szabályzatot aktualizálták az új viszonyoknak megfelelően. Elvégezték például a szükséges terminológiai változtatásokat: a vikária helyett provincia, a vikárius helyett miniszter, a *capitulum provinciale* helyett *capitulum provinciale* szerepel a műben.⁵⁴

Az újlaki határozatok szövege soha nem jelent meg nyomtatásban. Jelenlegi ismereteim szerint három kéziratot vehetünk figyelembe a határozatok szöveggyomrányának feltárásához.

Az első kötet a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban található, modern feldolgozása nincs.⁵⁵ A nyomtatott és kéziratos szövegeket egyaránt tartalmazó könyv 363. levelének rektóján az újlaki konstitúciók vége olvasható.⁵⁶ A könyv elején található tartalomjegyzék szerint a konstitúciók szövege a 340. levélen kezdődött,⁵⁷ azonban a művet az utolsó fólió kivételével – ismeretlen időpontban – kiemelték a kötetből, így jelenleg a 339. fólió után a 363. következik. (A továbbiakban: Gy3)

A második kéziratot a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi, modern fel-

⁵² MOORMAN, John, *A History of the Franciscan Order. From Its Origins to the Year 1517*, Oxford, Clarendon Press, 1968, 582–585.

⁵³ *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai, 1448–1526*, közléte-szi Kertész Balázs, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2015 (Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria / Magyar ferences források, 7), 54, 55, 56, 58, 59 sz. Itt térek ki arra, hogy 1517-ben a magyarországi konventuális rendtartomány elfogadta az obszervanciát, így ettől kezdve két obszerváns provincia működött az országban. Az elnevezésből adódó problémát 1523-ban a burgosi káptalanon küszöbölték ki: az egykori konventuális rendtartományt Szűz Máriáról, az eredendően is obszerváns provinciát pedig a Megváltóról (Salvator) nevezték el. Az előbbi röviden mariánus provinciának nevezzük, az utóbbit szalvatoriánusnak, tagjait pedig mariánusoknak, illetve szalvatoriánusoknak. KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 82–84, 87, 378, 382.

⁵⁴ KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 378–379; KÖNIG Kelemen, *Hatszázéves ferences élet Szécsényben, 1332–1932*, Vác, Kapisztrán nyomda, 1931, 67, 380, 169. jegyzet; DE CEVINS 2008, i. m. 364, 623.

⁵⁵ Jelzete: Cod. med. Gyöngy. 3.

⁵⁶ Az oldal fotóját l. FÁY Zoltán, *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár*, Gyöngyös, Ferences plébánia és rendház, 2012, 20.

⁵⁷ Fol. 4r.: „Constitutiones provincie Hungarie ... fo. CCC40 et seq.”

dolgozása 2012-ben jelent meg.⁵⁸ A szövegek döntő többségét – köztük a konstitúciókat is – 1535-ben másolták le a sóvári⁵⁹ kolostorban. (A továbbiakban: M)

A harmadik kézirat szintén a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban található.⁶⁰ A konstitúciók szövegét 1538-ban másolta le Paksi Lukács testvér, a vámosi⁶¹ kolostor gvardiánja. Bár a kötet régóta ismert a kutatás előtt,⁶² feldolgozására mind ez idáig nem került sor.⁶³ (A továbbiakban: Gy4)

Az atyai és az újlaki konstitúciók közötti tartalmi eltéréseket, azok mértékét teljes egészében csak a két szöveg kritikai kiadásának elkészítése tárhatja fel,⁶⁴ de a kéziratok összevetése alapján annyit már most is megállapíthatunk, hogy a két szabályzat szövege nagymértékben megegyezik egymással.

Az újlaki konstitúciók kéziratjai közül Gy3-ban és M-ben található forrásjegyzék a mű végén. Az utóbbi listája – feltűnő módon – szinte teljesen megegyezik az atyai konstitúciókat tartalmazó B felsorolásával, a különbség mindössze annyi, hogy M-ből hiányzik B utolsó tétele.⁶⁵ Ugyanakkor Gy3 komolyabb eltérést mutat a másik két kézirathoz képest mind a források, mind a sorrend tekintetében:

„Constitutiones hec sunt comportate ex diversis, prout littere in margine representant.

A. Additio nova

B. Benedictus papa

B. no. Budensis nova⁶⁶

⁵⁸ Jelzete: Clm 9071. A konstitúciók: fol. 46r–87v. L. KERTÉSZ 2012, i. m. 212–233. A tanulmányban a szabályzatot még az atyai konstitúciókkal azonosítottam, l. uo. 218–219.

⁵⁹ Ma Solivar, Szlovákia.

⁶⁰ Jelzete: Cod. med. Gyöngy. 6. A konstitúciók: fol. 1r–40v.

⁶¹ Ma Sajóvámos, Magyarország.

⁶² KOLLÁNYI Ferenc, *Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében = Századok*, 1898, 407; KÖNIG 1931, i. m. 380, 169. jegyzet. Blahó Vince (1725–1785) ferences rendtörténész a következő megjegyzést írta a kézirat elejére a konstitúciókkal kapcsolatban: „Constitutiones primae familiae fratrum minorum in Hungaria de observantia, iam ut provinciae, ad normam vicarialium statutorum Athensium anno 1499 conditorum innovatae in conventu Uylakiensi ad s. Ioannem Capistrano, anno 1518, sub primo ministro provinciali, p. Alberto de Deresleny. Descripta manu f. Lucae de Pakos anno 1538, tum guardiani conventus Vamosiensis, prope Miskolcz.” A szöveget közli KÖNIG 1931, i. m. 380, 169. jegyzet. Blahó Vincéhez l. MOLNÁR Antal, *A török kori Kecskemét ferences krónikása, Blahó Vince (1725–1785) = Cumania*, 2002, 171–206.

⁶³ Itt jegyzem meg, hogy Karácsonyi János egy csíksomlyói kéziratból ismerte az újlaki konstitúciókat, l. KARÁCSONYI 1922, 1924, i. m. I, 379.

⁶⁴ Itt közlöm az újlaki konstitúciók elejét M alapján (fol. 46r): „In nomine Domini incipiunt constitutiones provincie Hungarie fratrum scilicet minorum sancti Francisci de observantia ex diversis pro salubri et pacifico statu eiusdem provincie observantiaque regulari comportate et ex commissione ac auctoritate reverendissimi patris ministri generalis per ministrum provinciale ex consilio diffinitorum et consensu patrum capituli approbate etc.”

⁶⁵ A jegyzéket l. KERTÉSZ 2012, i. m. 219.

⁶⁶ Sem B-ben, sem M-ben nem szerepel.

C. Clemens papa
 Ew. Eugenius papa
 In. Innocentius papa
 P. no. Pakosiensis nova⁶⁷
 Six. Sixtus papa
 Ex. Expositio regule
 M. Martinus papa
 V. Vicarialis constitutio
 G. Generalis constitutio
 R. Regula
 BA. Benedictus cum additione
 GA. Generalis cum additione”

A jegyzék végén a következő megjegyzés olvasható ugyanattól a kéztől: „Ad B. Additio cap. B. posterioris”.⁶⁸

A lista három olyan tételt is tartalmaz, amelyek B-ben és M-ben nem szerepelnek. Ezek a tételek feltehetőleg 1499 után és 1518 előtt hozott káptalani rendelkezésekre utalnak. Ebben az időszakban négy káptalant tartottak Budán (1501, 1503, 1505, 1515),⁶⁹ ezek közül az 1505. és 1515. évi közgyűlés rendelkezései fenn is maradtak.⁷⁰ A „B. no. Budensis nova” tétel valószínűleg e rendelkezések valamelyikére vonatkozik. 1499 és 1518 között egy ízben tartották a káptalant Pakson, 1507-ben,⁷¹ a „P. no. Pakosiensis nova” tétel tehát valószínűleg az ott hozott és máig fennmaradt határozatokat jelöli.⁷² Az „Ad B. Additio cap. B. posterioris” megjegyzés kapcsán talán az 1515. évi budai káptalan határozataira gondolhatunk.

A forrásokot jelölő betűk M-ben is végigkísérik a konstitúciók szövegét a lapszélen. Bár Gy3-ban csak a mű utolsó oldala maradt meg, ezen is látható, hogy a betűket feltüntették a margón.⁷³ Egyedül Gy4 nem tartalmazza sem a jegyzéket, sem a lapszéli betűket.

M-be az egyik használója bőséges latin nyelvű jegyzeteket és két magyar glosszát, egy további használó pedig számos magyar és latin glosszát írt a konstitúciókhoz. A szabályzat szövegét 1535-ben másolták, tehát a jegyzeteket és a glosszákat ezen időpont után írták be a kéziratba.⁷⁴ Egyértelműen a konstitúciók magyarázatával áll összefüggésben az az M-ben olvasható rövid fejtegetés is, amelyet az egyik glosszázó kéz írt be közvetlenül a konstitúciók elé, egy eredetileg üresen hagyott oldalra. Az előírások fontosságáról értekező, bibliai és kánonjogi idézete-

⁶⁷ Sem B-ben, sem M-ben nem szerepel.

⁶⁸ Sem B-ben, sem M-ben nem szerepel.

⁶⁹ DE CEVINS 2008, i. m. 622–623.

⁷⁰ *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 647–649 (1505), 667–669 (1515).

⁷¹ DE CEVINS 2008, i. m. 622.

⁷² *Leges ecclesiasticae* III, i. m. 650–653.

⁷³ FÁY 2012, i. m. 20.

⁷⁴ KERTÉSZ 2012, i. m. 220–222.

ket is tartalmazó szövegben többek között arról olvashatunk, hogy miként minden egyes provinciának, úgy a magyar provinciának is megvannak a maga határozatai, azaz konstitúciói, melyeknek végső soron az a céljuk, hogy a testvérek jobban megtartsák a regulát. A szöveg azt is elmondja, hogy a konstitúciókat gyakran magyarázzák, azért, hogy a fráterek gyorsabban megtanulják és megőrizték azokat. Mindehhez hozzátehetjük, hogy M-ben a konstitúciókat tartalmazó oldalak a legkoszosabbak, ami a szöveg rendszeres és hosszan tartó használatára utal.⁷⁵

A 16. század folyamán Magyarország történetében bekövetkező sorsdöntő események – a törökök előrenyomulása, az ország három részre szakadása, a reformáció terjedése – természetesen a szalvatoriánus rendtartomány sorsát is alapvetően meghatározták. Itt elég arra utalni, hogy az oszmán hódítás következtében az 1540-es évek elejére a szalvatoriánus rendtartomány kolostorainak körülbelül a kétharmada elpusztult, az 1570-es évekre pedig mindössze öt szalvatoriánus kolostor maradt.⁷⁶ A megváltozott körülmények között az 1499-ben megalkotott, majd 1518-ban módosított konstitúcióknak nyilván számos pontja aktualitását veszítette, az eddigi kutatási eredmények alapján mégis arra következtethetünk, hogy az újlaki szabályzatot még a 16. század közepén, harmadik negyedében is fontos dokumentumnak tekintették, a szövegét olvasták és magyarázták. A két forrás jelentősége indokoltá teszi egy kritikai kiadás elkészítését.

KERTÉSZ, BALÁZS

Les constitutions de 1499 du vicariat franciscain observant de Hongrie

Le vicariat des franciscains observants, créé en 1448, devint progressivement la plus importante communauté monacale de la Hongrie royale. Les constitutions, admises à l'occasion du chapitre de 1499, sont les résolutions les plus anciennes parvenues jusqu'à nous. L'auteur des ces règles est Osvát Laskai, connu surtout pour ses sermons, réélu vicaire à trois reprises (1497–1499, 1499–1501, 1507–1509). Le texte volumineux se compose de deux parties : la première définit les tâches des supérieurs, tandis que la seconde expose, en fournissant une explication de la règle franciscaine, la vie quotidienne des frères. Les constitutions ne sont pas accessibles en édition critique, la seule publication disponible, celle de 1827, est fondée sur un seul manuscrit. Selon nos connaissances actuelles, le texte des constitutions est disponible en deux codex, un troisième étant perdu ou enfoui. La tâche principale de la recherche est maintenant d'identifier les sources des constitutions. L'importance des constitutions de 1499 est illustrée par le fait qu'en 1518 elles furent actualisées par l'ordre selon les exigences du temps. Or le texte des constitutions de 1518 – conservé en deux manuscrits complets et un fragment – n'a jamais été publié.

Keywords: Cultural history of Hungary, 15th Century, franciscain observancy, province of order

⁷⁵ KERTÉSZ 2012, i. m. 217–218, 222.

⁷⁶ F. ROMHÁNYI Beatrix, *Ferencesek a késő középkori Magyarországon = A ferences lelkiség*, i. m. I, 116–122.

NAGY ANDOR

A Trausch-gyűjtemény alkalmi nyomtatványai*

A kora újkori művelődéstörténeti kutatások számára sok esetben még mindig fel-táratlan csoportot képeznek az akcidens kéziratok és nyomtatványok. Éppen ezért egyre fokozódó érdeklődéssel fordulhatunk az ilyen jellegű dokumentumokat tar-talmazó gyűjtemények felé. Joseph Trausch (1795–1871) gyűjtése¹ ebből a szem-pontból különösen érdekes, hiszen Erdély egyik leggazdagabb helytörténeti gyűj-teményeként tekinthetünk rá. A forrásokat ma a brassói evangélikus levéltárban² őrzik, s ezekről elmondható, hogy nagy részüket az erdélyi (különösen a brassói) századok társadalmi és politikai eseményekkel összefüggésben álló törvénygyűj-temények, oklevélmásolatok, évkönyvek, rendeletek, naplók és személyes fel-jegyzések, valamint a különféle alkalmakra készült kéziratok és nyomtatványok alkotják. Jelen írásomban ez utóbbira, Trausch alkalmi nyomtatványokból álló gyűjteményének³ bemutatására vállalkozom.

Az alkalmi nyomtatványok alatt általában azokat az írásokat értjük, amelye-ket alapvetően két csoportra oszthatunk. Az egyik a ciklikusan visszatérő nyom-tatványok (pl. kalendáriumok, naptárak, prognosztikonok) csoportja, amelyek a gyakori használatukból adódóan a leggyorsabban pusztuló kiadványtípusnak is tekinthetőek. A másik csoportba tartozó nyomtatványok pedig az emberi élet egyszeri, különleges eseményeihez kapcsolódnak. Ez utóbbiak gyakran készül-tek születésre, házasságkötésre, születésnapra, keresztelőre, beiktatásokra, ki-nevezésekre, újrési köszöntésre vagy halálesetek alkalmára. A színházi és egyéb programajánlók, illetve a báli, estélyi meghívók is a műfajba tartoznak – habár ezek csak a 18–19. században váltak általánossá. Akcidens nyomtatványnak mi-

* A tanulmány megírásában nyújtott segítségért köszönettel tartozom Dr. Verók Attilának, Ger-not Nussbächernek és Thomas Şindilariunak.

¹ Átfogó bemutatására Rainer Kramer írásában már sor került: KRAMER, Rainer, *Die Hand-schriften-Sammlung Trausch = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Vereinigt mit Sieben-bürgische Semesterblätter*, 2006, 1, 1–19.

² Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses (A. B.) Kronstadt – Archiv der Honteu-rusgemeinde. A gyűjtemény mai állapotáról bővebben: ŞINDILARIU, Thomas, *Kriegsverluste, Wie-deraufbau und Enteignung, Zur Archivgeschichte der Honterusgemeinde in Kronstadt ab 1944 = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 2005, 1, 40–56.

³ Az alkalmi nyomtatványokról bővebben: „Druckmedien” szócikk = *Enzyklopädie der Neuzeit* 4. Bd., szerk. Friedrich Jaeger, Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2006, 1151–1160; HELTAI János, *Műfajok és művek*, Bp., Universitas, 2008, 257–271.

nősülnek a különböző kiadványok előszavai végén, illetve a főszöveget megelőzően található olyan prózai szövegek vagy versek is, amelyeket maguk a szerzők, illetőleg a hozzátartozó barátok vagy a nyomdászok készítettek.

Joseph Trausch, korának kiváló irodalomtörténészeként pontosan látta, hogy ha az elmúlt századok jelentéktelennek tűnő írásait összegyűjtjük és feltárjuk, akkor számos olyan összefüggést is megfigyelhetünk a kora újkor időszakából, amelyek korábban egyáltalán nem voltak ismertek. A dokumentumok jelentős része olyan gazdag életrajzi vonatkozásokat tartalmaz, melyek lehetőséget nyújthatnak művelődés- és mikrotörténeti összehasonlításokra vagy akár családfakutatásokra is.

Az állomány összetétele

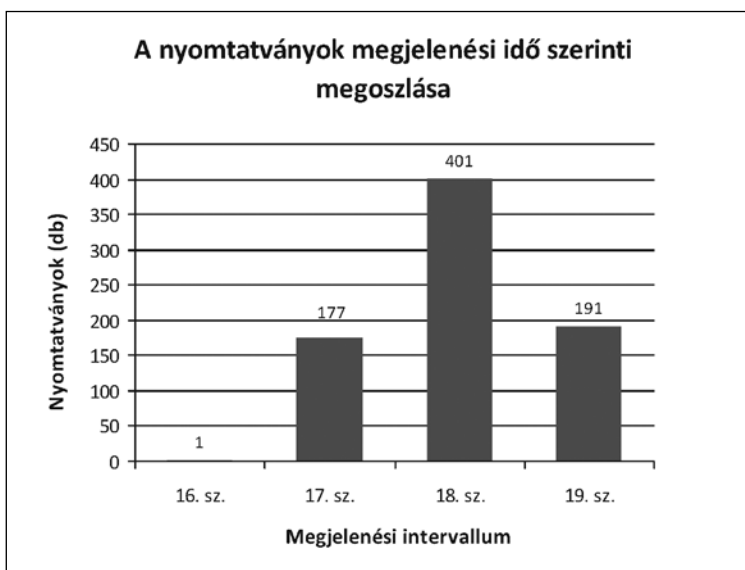
A kollekciónak átvizsgálása során valamivel több mint ezer alkalmi mű került regisztrálásra a 16–19. század időszakából.⁴ Többségében a brassói nyomdában készültek, de előfordulnak más városok nyomdatermékei is. Csak a 17. századból Brassó és Nagyszeben mellett megtalálhatóak Kolozsvár, Gyulafehérvár, Wittenberg, Lipcse, Utrecht, Torgau, Güstrow és Harderwijk városainak alkalmi nyomdatermékei is. A 18. századtól – az előbbieket mellett – olyan városok tipográfiai is képviseltetik magukat, mint Jena, Halle, Helmstädt, Erlangen, Erfurt, Bécs, Nagyvárad, Medgyes, vagy Toruń.⁵ Az eltérő nyomdahelyek ellenére is közös bennük, hogy kötődnek az erdélyi szászok művelődéstörténetéhez, különösen pedig a brassói polgárok életéhez.

A gyűjtemény rendszerezése során a legtöbb kéziratot és nyomtatványt kolligátumokká alakították, így védtek az egyes (gyakran egyleveles) dokumentumokat az elkallódástól. Az áttekintést azonban nehezíti, hogy (műfaj és gyakran évek szerint is) keveredve találhatóak meg bennük a dokumentumok. Továbbá megfigyelhető, hogy a kolligátumok kötésekor úgy is csoportosították a kéziratokat és nyomtatványokat, hogy egy adott személyhez kötődő nyomtatott művet a hozzá tartozó kéziratok közé szúrtak be.⁶ A teljességre törekvő, szisztematikus áttekintés eredményeképpen ma már tisztább képet alkothatunk a Trausch-gyűjteményben található dokumentumok keletkezési helyét, idejét, nyelvi és műfaji megoszlását illetően is.

⁴ Ebbe beleértendők a duplumok is. A gyűjtemény elemzése során azonban csak az egyes nyomtatványokkal foglalkozom, a duplumok nem képezik részét a bemutatott eredményeknek.

⁵ A teljes listát a megjelenés szerinti megoszlás bemutatásánál sorolom fel.

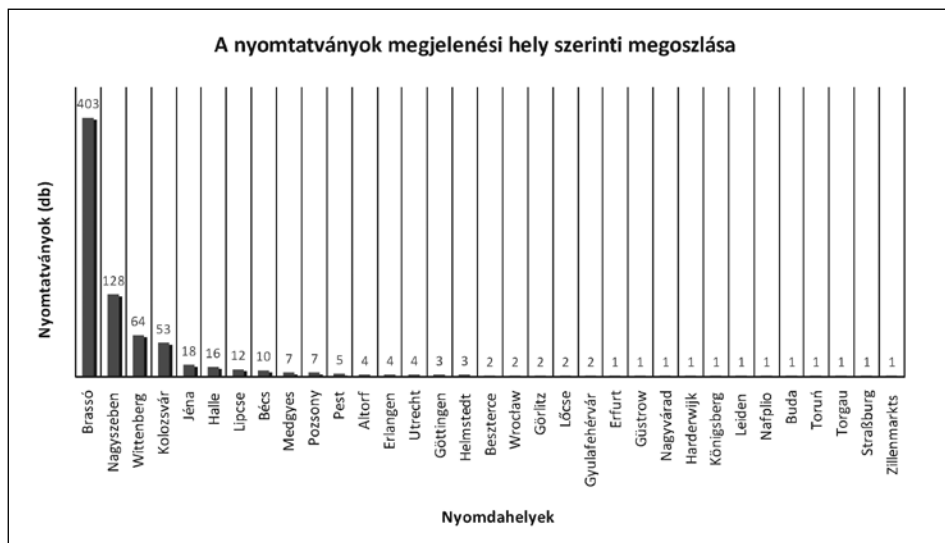
⁶ Lásd például AHK IV F1 Tf 12 I. jelzet alatt Georg Colbe-hoz kapcsolódó kéziratokat és nyomtatványokat.

Ahogy a diagramon is látszik, az alkalmi nyomtatványok gyűjteményének legrégebbi dokumentuma a 16. századból származik, a legújabb pedig a 19. század harmadik harmadából.⁷ A teljes gyűjteménynek valamivel több mint felét teszik ki a 18. századi nyomtatványok, a másik felén pedig szinte azonos arányban osztoznak meg a 17. és a 19. századi nyomdatermékek. Az állomány tartalmi összetételét tekintve a 17. és 18. századi nyomtatványok meglehetősen hasonlóan mutatkoznak. Többségében halotti búcsúztatók és beszédek, lakodalmi köszöntők, illetve peregrináció során készült alkalmi írások találhatóak. A 19. században már jelentős tipográfiai változásokat mutatnak a lakodalmi alkalmakra összeállított és a halálesetekről való megemlékezések során keletkezett nyomtatványok. Ezeken kívül teljesen megszűnnek a fólió méretű nyomtatványok és a peregrinációhoz köthető nyomdatermékek.

⁷ A legrégebbi (és egyetlen 16. századi) nyomtatvány egy lakodalmi köszöntő 1581-ből. Ismertetésére már korábban sor került. Lásd: RMNy 481. (RMK II. 162.). Lelőhely: AHK IV F1 Tq 135. Nr. 1. – Megjelenési idejét tekintve a gyűjtemény legújabb nyomtatványa egy színházi meghívó, amely 1870 novemberében készült, és a *Wer ist der Herr Pfarrer?* című komédiára, majd az azt követő *Verwechelte Annoncen* című darabra, illetve a *Martha* című opera előadásra hívja fel a figyelmet. Mindhárom előadás a brassói városi színházban került megrendezésre 1870. november 23-án. A dokumentum mindössze egy fólió ív terjedelmű, amely az előadások címei mellett a szereplők neveit is tartalmazza. A kiadás helyének megjelölése hiányzik, de azonosíthatóak a brassói nyomdászok nevei: „Druckerei von J[ohann] Gött & Sohn H[einrich]”. Lelőhely: AHK IV F1 Tf 51/II. nr. 73.

A dokumentumok megjelenési hely szerinti csoportosítása szintén érdekes megállapításokra nyújt lehetőséget:

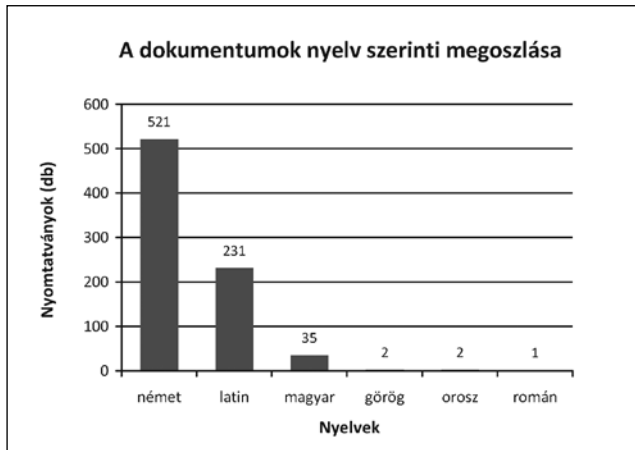

Már a kutatás kezdetén is várható volt, hogy többségében a brassói (*Kronstadt, Braşov*) nyomdahelyről származó termékeket (403 db) fogjuk itt egybegyűjtve megtalálni. Ez – ahogy a fenti diagramon is látható – pontosan be is igazolódott. Az sem meglepő, hogy másodikként Nagyszeben (*Hermannstadt, Sibiu*) képviselteti magát (128 db), illetve, hogy Kolozsvár (*Klausenburg, Cluj-Napoca*) is a megjelenési hely szerinti megoszlás élvonalába tartozik (53 db). Az azonban nem volt sejtethető, hogy összesen 33 különböző tipográfia is képviseltetni fogja majd magát – többségében a német nyelvterületeken található városok nyomdatermékei. Ezek közül is kiemelkedik az erdélyi szászok által az egyetemjárás során preferált Wittenberg (64 db) – amelyet a 18. századtól a jénai (18 db), hallei (16 db) és lipcsei (12 db) nyomdatermékek váltanak fel. Néhány nyomtatvánnyal Ausztria, Lengyelország és Németország további egyetemi városa is képviselteti magát. Külön érdekességként említhető meg a görög Nafplionból, a német Güstrowból, a szászországi Torgauból vagy a holland Harderwijkből származó egy-egy nyomtatvány is.

A nyomtatványok nyelv szerinti eloszlása

A gyűjtemény anyagának jelentős része németül (521) és latinul (231) írt kézirat szövegekből áll – magyar nyelvű (35 db) csak elvétve található, azok is főleg a 18–19. századból. Hazánkban az 1540–1550-es évektől kezdtek anya-

nyelvűvé válni a levelek és a gazdasági kimutatások, de az általános nyelv váltás csak ezután terjedt el a többi nyomtatványtípus körében is.⁸ Ugyanígy Erdélyben sem volt jellemző a 16–17. században a magyar nyelvű szövegek jelenléte, emiatt inkább csak a kora újkor második felében találunk anyanyelvű akcidenz nyomtatványokat.

A dokumentumok nyelvi meghatározása az adott nyomtatvány címe alapján történt – habár a bennük szereplő versek igen gyakran eltérő nyelveken íródtak. Annak a kérdése, hogy egy adott alkalomról hány nyomtatványban emlékeztek meg, és egy nyomtatványon hány vers szerepel, az leginkább attól függött, hogy milyen magas volt az adott személy reputációja. Erre a megállapításra vezetnek a magas rangú városi pozíciót betöltő személyek halotti búcsúztatói. Többek között erre hozhatók példaként a Simon Draudt (1647–1693) városgazda, majd városbíró,⁹ a Michael Filstich (1625–1696) városbíró,¹⁰ a Martin Hornung (1625–1703) brassói városi lelkész¹¹ halálára íródott nyomtatványok is.

A gyűjtemény tanulmányozása alapján látható, hogy latinul a brassói alkalmi verseknek a szerzői még a 17. sz. közepén nagyobb számmal írtak, mint a későbbi évtizedekben – habár ez a jelenség nem szűnt meg teljesen a későbbiekben sem. Elképzelhető, hogy nagyobb volt a rangja a latin verselésnek (a 18. században

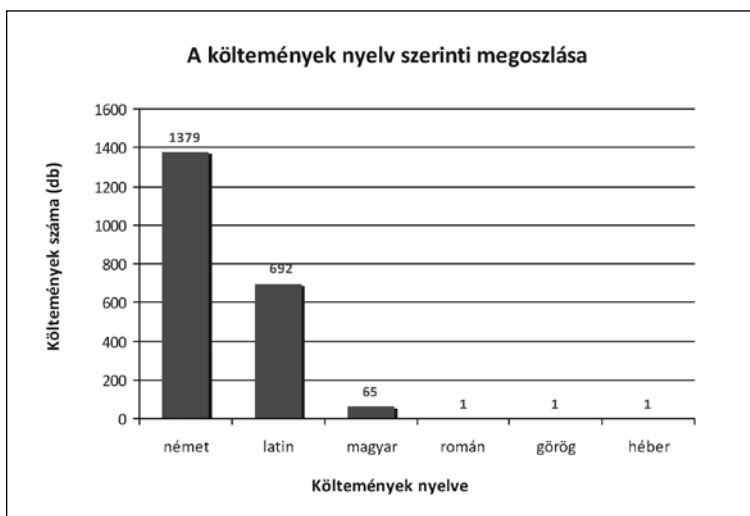
⁸ Tóth István György, *A magyar művelődés a kora újkorban = Magyar művelődéstörténet*, szerk. Kósa László, Bp., Osiris, 2006, 229.

⁹ AHK IV F1 Tf 51. I. nr. 42a. és nr. 42b. – A városbíró (*judex/Stadtrichter*) a városi vezeték legfőbb hivatalát betöltő személy volt. Rangság mellett a legfelsőbb gazdasági hivatal viselő személy, a városgazda vagy másként a folnagy (*villicus/Stadthann/Honn*). Ő felelt a város és a vidék gazdasági ügyeiért és az adók beszedéséért. Gyaníthatóan, ahol nem volt polgármesterség, ott annak a feladatait is a városgazda hivatala látta el.

¹⁰ AHK IV F1 Tf 51. I. nr. 49a. és 49b.

¹¹ AHK IV F1 Tf 51. I. nr. 61a. és 61b.

is), mint a németnek, hiszen a főméltóságokat a későbbi években is gyakrabban köszöntötték latin versekkel. Például az előbb említett Martin Hornung halálára írt nyomtatványok közül az egyik latinul (29 latin és két német verssel), a másik németül (egy német verssel) íródott. Megemlíthető még a Marcus Fronius (1659–1713) lelkész halálára készült 3 nyomtatvány is (a két német és egy latin nyelvű nyomtatványon 20 latin és 13 német verssel).¹² Georg Drauth (1662–1728) városbíró halálára szintén latin nyelvű (2 latin és 1 német vers) nyomtatvánnyal emlékeztek meg.¹³ Mindent összevetve azonban a következő diagram rajzolódik ki a versek nyelvi összetételének vizsgálatakor.

A gyűjteményben található írások szerzőiről általánosságban elmondható, hogy szinte kivétel nélkül egykori szász lelkészek és tanárok voltak. Felsorolásuk meghaladná a jelen ismertetés terjedelmi korlátait.¹⁴ Többségben azonban a brassói gimnázium tanári köréből fedezhetőek fel a leggyakrabban előforduló szerzők nevei. Így például Valentin Greissing, Nathanael és Paul Trausch, Johann és Peter Clos, Samuel Bogner, Georg Draudt, Peter Clompe, Paul Lang, Paul Neidel vagy Paul Roth.

A szerzők szinte minden esetben férfiak voltak, közöttük azonban előfordulnak a városi gimnázium tanárain kívül diákok, hozzátartozók és barátok, illet-

¹² AHK IV F1 Tf 51 / I. nr. 91 a, b, c.

¹³ AHK IV F1 Tf 51 / I. nr. 104.

¹⁴ Néhányukra már Rainer Kramer is rámutatott tanulmányában, mint például Joseph Benkő (1740–1814), Martin Felmer (1720–1767), Johann Filstich (1764–1843), Joseph Teutsch (1702–1770), Georg Soterius (1704–1765), Thomas Tartler (1700–1770) vagy Martin Seewald (1660–1721). Vö.: KRAMER 2006, i. m. 13.

ve a nyomdászok.¹⁵ A szerzőként való előfordulási gyakoriságuk alapján pedig azt mondhatjuk, hogy legtöbbször a Honterus Gimnázium tanárai jegyzik ezeket a verseket.¹⁶ A kéziratos alkalmi nyomtatványokat is ugyanúgy a legrangosabb kör tagjai írták egymásról, ahogy a versek szerzői is e körből kerültek ki.

A versekkel rendelkező kéziratok és nyomtatványok esetében a szerzők gimnáziumi tanárok voltak, akiknél a nevük mellett feltüntették a betöltött pozíciójukat is. Jól szemlélteti mindez a hierarchiát: adjunctus, collega vagy collaborator, lector, conrector, rector. Azonos beosztásnál számozással jelölték a rangsort. A nyomtatványokon a költemények sorrendje is kifejezi a tanári hierarchiát. Az első hely minden esetben az adott nyomtatvány szerzői közül a legmagasabb státusszal rendelkezőé, majd sorrendben következnek az alacsonyabb rangú személyek.

Az alkalmi írásokról szerzett tapasztalataim során körvonalazódott bennem az a megállapítás, hogy kizárólag a teljes jogú városi polgárok (*cives/Burger*) köréből kikerülő patrícius dinasztiaikról készültek az alkalmakhoz kötődő megemlékezések. A város hivatalnokai is e körből kerültek ki. Ehhez kapcsolódnak a kéziratban fennmaradt, de továbbra is az alkalmi nyomtatványok műfajába sorolható írások is.¹⁷ Azaz tévedés azt hinnünk, hogy a kéziratos alkalmi művek csupán a kevésbé jómódú, a nyomda költségeit túl drágának találó polgárok, esetleg közrendű (*Haus-Mann*), vagy a népi (*populus*) réteg termékei volnának. Az eredmények azt mutatják, hogy ugyanúgy a legtekintélyesebb társadalmi réteg tagjai készítették azokat is egymásról.

Az alkalom típusa szerinti megoszlás

Műfaj szerinti megközelítésben az állomány java részét a halotti búcsúztatók (278 db) és a lakodalmi köszöntők (131 db), illetve a peregrináció során készült alkotások (124 db) teszik ki.

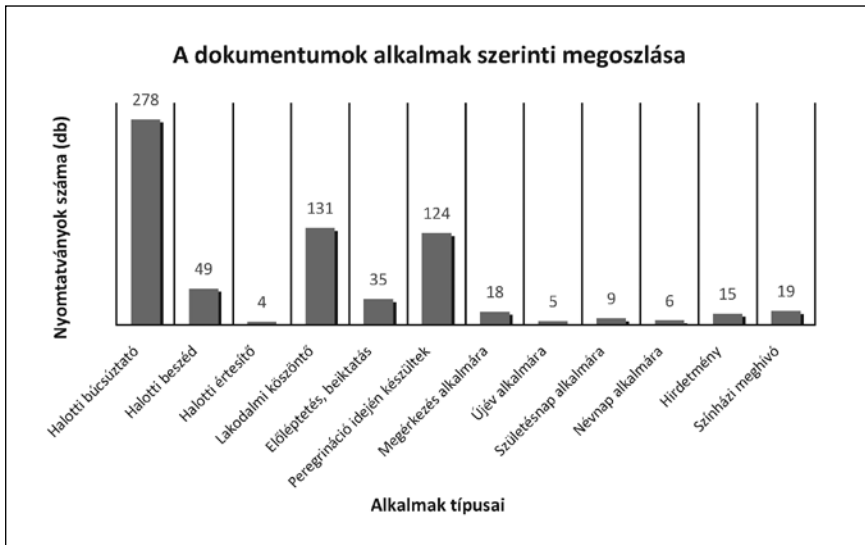
A halotti búcsúztatók az alkalmi nyomtatványok egyik leggyakrabban előforduló forrástípusaként azonosíthatók. Terjedelmüket tekintve lehetnek egylaposak, legtöbbször fölió méretűek, valamint többlaposak, füzetszerűek. A Trausch-gyűjteményben a legnagyobb koncentrációban a IV F1 Tf 51/I, Tf 52/II, Tf 52, Tf 53 II, Tf 53/III, Tf 53/V, Tf 53/VI jelzet alatt találjuk meg – a szakirodalom által alig ismert – fölió méretű nyomtatványokat. Összesen közel 200 darabot.

¹⁵ Női szerzők rendkívül ritkán, de mégiscsak előfordulnak. Példaként lásd Anna Catharina Fronia búcsúztató versét 1706-ból (AHK IV F1 Tf 51 / I. nr. 70 a.).

¹⁶ Elképzelhető, hogy megrendelésre (is) készíthették a költeményeket, habár erről pontos információ nem maradt fenn.

¹⁷ A gyűjtemény alkalmi nyomtatványai mellett meg kell említeni azokat az alkalmi kéziratokat is, amelyek ugyancsak részét képezik a Trausch-féle alkalmi írások gyűjteményének, de velük a jelen írásban nem foglalkozom.

Elhalálozáskor a korabeli szokás szerint gyászverseket¹⁸ írtak a városlakók, szűkebben véve az elhunyt családtagjai részére, hogy emlékét megőrizték, és tiszteletüket tegyék a megboldogult előtt. A fennmaradt művekből arra következtethetünk, hogy azokat a legtöbb esetben kinyomtatták (néhány példányszámban), ritkábban kéziratban készítették el – olykor igen díszes kivitelben. Ezt követően a templom ajtajára vagy falára függesztették ki, hogy bárki megtekinthesse.¹⁹ További felhasználásukról csak keveset lehet tudni. Vélhetőleg felolvashatták, majd pedig a rokonoknak és a barátoknak ajándékozhatták őket.

A gyászbeszédeket (49 db) gyakran együtt nyomtatták a halotti költeményekkel. Tartalmi vizsgálatuk során számos életrajzi adat fedezhető fel.²⁰ Beiktatásra és előléptetésre emlékező iratok (35 db) általában lelkészi,²¹ kormányzói²² és professzori²³ kinevezések alkalmával készültek. Ezenkívül olyan (kizárólag) főméltóságú személyek beiktatásáról olvashatunk, mint például Simon Bauszner (1677–1742) szász gróf, Samuel von Brukenthal (1721–1803) Erdély kormány-

¹⁸ „Gelegenheitsdichtung” szócikk = *Enzyklopädie der Neuzeit 4. Bd.*, szerk. Friedrich Jaeger, Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2006, 354–362.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5(1895), 82–95.

²⁰ Kiváló példát nyújtanak erre a szász Theodor Mederus (1663–1688) lipcsei teológushallgatónak a halálára készült gyászbeszéd és halotti költemények. AHK IV F1 Tf 53/II. nr. 1 a, b, c, d, e, f.

²¹ Például Martin Harnung (1625–1703). AHK IV F1 Tf 51/I. nr. 36.

²² Például Teleki József (1790–1855). AHK IV F1 Tf 51/II. nr. 54.

²³ Például Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752). AHK IV F1 Tf 52 nr. 71 a, b.

zója vagy Johann Tartler (1753–1825) szász gróf. Ugyanígy a megérkezések alkalmából is a legmagasabb rangú személyekről készültek megemlékezések (18 db).²⁴ A színházi programajánlók (19 db) és a hirdetések (15 db) pedig szinte kivétel nélkül csak brassói eseményről tájékoztatnak. Születésnapra²⁵ (9 db), névnapra²⁶ (6 db) és újév (5 db) alkalmára csak a 19. században készült nyomtatványok között található megemlékezés.²⁷ Egyetlen kiadvány sem kapcsolódik azonban a gyűjteményben a születés gyönyörteli alkalmához. Ennek vélhetőleg a nagyszámú gyermekhalandóság volt az oka.

Ritka alkalmakra készült nyomtatványok

Annak ellenére, hogy bizonyos szempontból minden nyomtatvány unikálisnak tekinthető, szeretnék néhány konkrét példát is mutatni azokra, amelyek külön is kiemelkednek az állományból. Ilyen például az az 1696-os brassói kiadvány, amely a salernói iskola könyvét ismerteti a jó egészség megtartásáról.²⁸ Hasonlóan érdekes az 1682. március 5-i csillaghullásról²⁹ szóló beszámoló, vagy az a két nyomtatvány is, amely a brassói plébániatemplom harangjának – éppen egy temetési szertartás közben történt – leesése kapcsán készült.³⁰ A halotti búcsúztatókból megismerhető halált kiváltó ok is lehet ritka alkalom. Itt említhető meg Samuel Draudt (1706–1739) brassói orvos búcsúztatója, amelyben pontosan

²⁴ Például I. Ferenc császár (1768–1835) és Karolina Augusta császárné (1792–1873) 1817-ben Brassóba érkezése alkalmából.

²⁵ Például I. Ferenc császár 65. születésnapjára. AHK IV F1 Tq 136/I. nr. 24.

²⁶ Például Losonczy Gróf Bánffy György (1746–1822) névnapjára 1817-ben, Kolozsváron. AHK IV F1 Tq 135 nr. 68.

²⁷ Az újév ünneplése kapcsán egy kivétel előkerült az 1692-es évből. Ekkor a brassói városbíró Simon Draudtot (1647–1693) köszöntötte Nicolaus Müller (1632–1702) brassói nyomdász.

²⁸ De Conservanda Bona Valetudine Liber Scholæ Salernitanæ. Coronæ, Characteres Lucae Seulers / M. D. recudit Nicolaus Mor [!], 1696. [1] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/I nr. 51.

²⁹ Eigentlicher Abriß und warhafftiger Bericht von dem Wunder-Stern, welcher sich den 5. Tag Martii, dieses 1682. Jahr / zu Wienn in Oesterreich hat sehen lassen. Kron-Stadt : in der Herrmannischen Druckerey, 1682. [1] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/I. nr. 18.

³⁰ Poetisch entworffene Grab-Schrift über Die Cronstädter große Glocke welche (...) den Tag vor Ascher-Mittwoch unter während einem Begräbniß sich selbst unverhofft zum Grab und Fall gelautet, und nachdeme selbige mit ihrer 130 Centner schweren Last 6. holtzerne Contignationen, und ein starckes Gewölb zerschmettert, endlich unter der Kirche in dem Bein-Repositoryo sehr verschädigt liegen geblieben. Cronstadt: in der Seulerschen Buchdruckerey gedruckt von Martino Fernolend, [1750]. [1] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/II 13. – A másik nyomtatvány bibliográfiai adatai: Als das Beinhaus mit der Glocke, die hundert dreyßig Centner wug, und durch sechs bis sieben Stocke zusamt der Ihr ins Beinhaus schlug, so eine Unterredung hielt legte solche Jammer-Klage, die freylich auf uns Menschen zielt, ein Anonymus an Tage. Cronstadt: in der Seulerischen Bruckdruckerey, gedruckt von Martino Fernolend. Anno 1750. D. 10. Februarii. [2] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 52. nr. 70.

megírták a halálát előidéző balesetet is (ráesett a házának a boltíve).³¹ A lakodalmi köszöntőknél nem ritka jelenség, hogy egyszerre (ugyanazon a napon házasságot kötött) több párról is megemlékezzenek. Olyan nyomtatvánnyal azonban nem igazán találkozni, ahol egyszerre több helyen is ünnepelték volna az ifjú párt egy-egy nyomtatvánnyal. Erre példa az előbb említett Samuel Draudt fiának, (a később szintén brassói orvossá vált) Samuel Friedrich Draudt (1735–1773) és Anna Maria (1743–1817), Stephan Closius (1717–1781) orvos doktor lányának Jénában és Brassóban nyomtatott, illetve egy kéziratban is fennmaradt köszöntője.³² Hölgyekről szóló írásokkal többnyire a halotti búcsúztatók kapcsán találkozunk, éppen ezért érdemes lehet megemlíteni az egyetlen női névnapra készítettét is: a dokumentumot Maria von Langendorff (született Mylius) (1766–1842) tiszteletére készítették.³³ Érdeklődésre tarthat számot a szászok 700 éves bevándorlására íródott és a szász jövőről szóló elégia,³⁴ a keresztényfalvi (*Cristian, Neustadt*) új templom építésének alapkövetétele,³⁵ de akár a szebeni zenei egyesület fennál-

³¹ Die Bittre Thränen- und Jammer-Klagen über den gantz unvermutheten und fatalen Abschied/ der (...) Hr. Samuel von Drauth (...) um 4 Uhr Nachmittags im 34. Jahre seines Alters in die Ewigkeit nahm/ da er vom einem einfallenden G[e]wölbe verschüttet/ und seinen Geist unvermerckt/ jedoch (wie die Christliche Liebe hoffen läßt) seelig aufgegeben/ und deßen entselter Leichnam Christ und Stand-mäßig den folgenden darauf beygesetzt wurde. Suchten durch einen kräftlichen Trost einigermaßen zu lindern Untergesetzte. Cron-Stadt : druckts Georgius Klein, 1739. [1] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/II nr. 10.

³² Bey der Draudth- und Closianischen Vermählung So den 29. Febr. 1764. in Cronstadt vergnügt vollzogen wurde, wolte seine innigste Freude in nachstehendem Gedicht glückwünschend an den Tag legen, des Herrn Brautigams ergebenster Bruder Georg Ferdinandt von Drauth. d. S. W. Beflissener. Jena gedruckt mit Straußischen Schriften. Jena : gedruckt mit Straußischen Schriften, [1764]. [2] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 52. nr. 83. a. – A brassói nyomtatvány leírása: Zu der Höchstvergnügten Drauth- und Closiusischen Verbindung, Welche den 29. Febr. des 1764sten Jahres feyerlich vollzogen wurde, wollten Zu Bezeugung ihres Antheils an dem Vergnügen des neu verbundenen Ehe-Paares ihre aufrichtige Glückwünsche in einigen Zeilen abstaten innen benante. Cronstadt : In der Seulerischen Buchdruckerey, gedruckt von Martin Bren[n]dörffer, [1764]. [2] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 52. nr. 83. b. – A kéziratban készült lakodalmi köszöntő: Feuer und Waßer bey der Hochzeiten der Kömer: wolten bey ihn Drauthisch-Closianischen Vermählung, welche im Jahr Christi 1764, den 29sten Febr. glücklichst vollzogen wurde, zur Bezeugung ihres freudigen Antheils vorstellen: Johan[n] Georg Martin v. Seulen, Samuel Joseph v. Seulen. [2] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 52. nr. 83. c.

³³ Zur Namens-Feyer der hochverehrten Mutter und Großmutter Maria von Langendorff geborne Mylius am 2ten Februar 1824. [s. l.] : [s.n.], [1824]. [1] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 52. nr. 106.

³⁴ [FABINI, Joseph]: Der Sachsen Zukunft, Elegie zur siebenhundertjährigen Feier des Einwanderungs-Jubiläums. Kronstadt : gedruckt bei Johann Gött, 1843. [3] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 136/I nr. 35.

³⁵ Lied von der Gemeinde gesungen bei der feierlichen Legung des Grundsteines zu einer neuen Kirche in dem königl. freien sächsischen Dorfe Neustadt am 22. April 1839. Kronstadt : gedruckt bey Johann Gött, [1839]. [2] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 136/II nr. 27.

lásának 25. évfordulója alkalmából (1864)³⁶ készült nyomtatvány is. Hosszasan lehetne még sorolni a különlegesebbnél különlegesebb alkalomra készült kiadványokat,³⁷ de úgy gondolom, hogy az itt említett néhány példa is illusztrálja már Trausch alkalmi nyomtatvány-gyűjteményének sokszínűségét.

Összegzés

Az alkalmi nyomtatványok forrástípusáról általánosan elmondható, hogy értékes adalékokat nyújtanak a korabeli személyek kapcsolati hálójának feltérképezéséhez. A sokszor hosszú, barokkos körmondatú címek pontosan tartalmazzák az adott személy (házasulandó, előléptetett, hazainduló, megboldogult stb.) nevét (gyakran a legközelebbi családtagokkal kiegészítve), foglalkozásukat, titulusukat, illetve az adott esemény időpontját – haláleset esetén legtöbbször a betegség nevét – is megadva. Ezt követően azok a szerzők említhetőek meg, akik a korabeli szokásoknak megfelelően prózai szöveggel vagy versekkel emlékeztek meg a címben megnevezett személy(ek)ről. A szerzők mellett a tanárok, illetve az ajánlást adók névsorát fontos megemlíteni, de ez utóbbiak inkább csak a peregrináció során készült alkalmi nyomtatványok esetében gyakoriak. Többnyire a tanárok, diákok, illetve a barátok búcsúznak az elutazótól, az elhunyttól, vagy ünneplik az ifjú párt. A nyomtatványokon szereplő versek általában jókívánságokat vagy erkölcsi útmutatásokat tartalmaznak, de ezekből derülhetnek ki a családon belüli és azon kívüli egyes kapcsolatok meghatározásai (rokon, barát, kolléga) is, további információk az érintettekről, esetleg a halál körülményeiről. Majdnem minden esetben a versek szerzőinek a nevét és titulusát is megtaláljuk az írások után. A nyomtatványok a megjelenési adatokkal záródnak, amelyekből kiderül a megjelenés helye és ideje, a nyomda, illetve a nyomdász neve.

A Trausch-gyűjtemény alkalmi írásainak szereplői szinte kivétel nélkül a barcasági értelmiségi réteghez, illetve a régió politikai elitjének tagjaihoz kötődnek, de körükben is inkább csak a legfőbb méltóságok viselőit találjuk meg. Elsősorban a közigazgatási tisztviselők, lelkészek és a tanárok azok, akikről leggyakrabban olvashatunk. Ritkábban előfordul azonban, hogy hölgyek is szerepelnek a művekben. Mindössze négy esetben tapasztaltam, hogy alkalmi nyomtatványt készítettek a brassói szász hölgyek tiszteletére: házasságkötéskor, az adott hölgy halála esetén, gyermek elvesztése, illetve névnap-i köszöntés során. A művek

³⁶ Fest-Concert zur Feier des fünfundzwanzigjährigen Bestehens des Hermannstädter Musikvereins am 14. Oktober 1864. Hermannstadt : S. Filtsch, 1864. [2] fol. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 136/II nr. 60.

³⁷ Vö. például az erdélyi szász polihisztor, Martin Schmeizel különböző életrésztjeihez és a hivatali pályán bekövetkező pozícióváltásaihoz kapcsolódó, tematikus egységet alkotó, több tucatnyi, nemrégiben publikált alkalmi nyomtatványt. VERÓK Attila, *Martin Schmeizel (1679–1747)*, Eger, Líceum, 2015, 133–250.

hosszú körmondatú címei azonban pontosan elárulják, hogy mindig egy-egy jelentős pozíciót betöltő férj kapcsán készültek a hölgyekről is a megemlékezések.

A Trausch-gyűjteményben fennmaradt alkalmi nyomtatványokból azt látjuk, hogy a patrícius családokból érkező fiatalok házasodása alkalmáról inkább megemlékeztek, mint a halálukról. Amennyiben nem a források hiánya téveszt meg bennünket, akkor vélhetőleg a két fél családjának, illetve a családfőeknek a tekintélyével magyarázható mindez, valamint azzal, hogy az illető személyek életük végére nem kerültek olyan hivatali pozícióba, amiért halotti búcsúztató is készült volna számukra. Az világosan körvonalazódik, hogy a nyomtatványok elkészítése elsősorban a család megbecsültségétől függött. Ezért találunk például gyermekek halálára készült nyomtatványokat is. A város vezető hivatalnokairól azonban gyakran nem is csak egy, hanem két-három halotti búcsúztatót is készítettek egyidejűleg. Ez nyilvánvalóan az adott személy társadalmi megbecsültségét jelzi. Annak ellenére azonban, hogy sokakhoz nem köthetőek alkalmi nyomtatványok, nem gondolhatjuk automatikusan azt, hogy nem is készítettek részükre.³⁸

A dokumentumokat, illetve a bennük szereplő közel másfélezer verset vizsgálva joggal gyaníthatjuk, hogy a brassói lelkészekből, tanárokból, orvosokból és a különféle tisztviselőkből álló költői kör tagjai számára az alkalmi versek írása az intellektuális szórakozás, a műveltség-, ízlés- és a gondolkodásbeli összetartozás jele volt. Ezzel együtt pedig egyfajta közösségképző erőként is működhetett.³⁹

A korabeli kéziratos feljegyzések mellett az alkalmi nyomtatványok beemelése a társadalomtörténeti kutatásokba különösen fontosnak bizonyul, hiszen újabb adalékokkal egészítik ki a már megszerzett ismereteket.⁴⁰ Az alkalmi nyomtatványok forrásértékéről pedig joggal feltételezhetjük, hogy a bennük szereplő adatok helytállóak – mert az események idején készültek egy városi közösség számára, ahol a szerzők (gyakran hozzátartozókként) pontosan ismerték a nyomtatványban érintett személyt vagy személyeket –, ezért ezek összegyűjtése és feltárása a történeti kutatások számára is hasznos lehet. A dokumentumok egymás mellé állításával pedig egy hajdan élő, jelentős Kárpát-medencei közösség is körvonalazódni látszik. Elsősorban azonban az erdélyi szászok történetére vonatkozó kutatásokat folytató, illetve a kora újkori erdélyi politikai és társadalomtörténeti kutatásokat végző szakemberek számára válnak nélkülözhetetlen forrássá. Mind-

³⁸ Sokkal valószínűbb, hogy nem kerültek még elő, vagy talán végleg elvesztek. A meglévő nyomtatványok alapján egyértelműen következtethetünk erre. Eklatáns példa erre Petrus Mederus (1602/1606–1678) koszorús költő és brassói lelkész hiányzó búcsúztatója. Ő már a külföldi utazásai után nagy tekintélynek örvendett a szászok körében. Az esküvőjére (1656-ban) meglepően sokan (harmincketten) köszöntötték egy-egy verssel, és gyermekeiről is számos alkalmi nyomtatványban emlékeztek meg. Ilyen és ehhez hasonló példák pedig bőven akadnak még.

³⁹ HELTAI i. m. 2008, 263.

⁴⁰ Ehhez lásd Verók Attila írását, amely akár programiratként is felfogható: VERÓK Attila, *Az első magyar történeti szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai = Acta Academiae Agriensis : Nova series Tom. XXXVII : Sectio historiae*, szerk. Miskei Antal, Eger, Liceum Kiadó, 2010 [2011!], 49–81.

ezekből pedig számos, korábban nem ismert adat nyerhető, amelyek segíthetik, kiegészíthetik és árnyalhatják az irodalom-, könyv- és művelődéstörténeti kutatások eddigi eredményeit.⁴¹

NAGY, ANDOR

Les imprimés occasionnels de la collection Trausch

Les imprimés occasionnels fournissent des sources (souvent inexplorées) aux l'historiens culturels spécialistes de l'époque moderne. La collection des manuscrits de l'historien Joseph Trausch (1795–1871), conservée aux archives luthériennes de Brassó (Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses [A.B.] Kronstadt – Archiv der Honterusgemeinde), est l'une des plus riches collections d'histoire locale en Transylvanie. La collection est constituée de lois portant sur les Saxons de Transylvanie, de copies de diplômes, d'annales, de décrets, de journaux, de notes personnelles et enfin de documents (manuscrits et imprimés) occasionnels. Notre étude est consacrée à l'examen de ces derniers.

Au total, nous avons pu enregistrer un millier d'ouvrages occasionnels provenant de la période d'entre le 16e–19e siècles. La plupart de ces documents ont été imprimés à Brassó, mais les produits d'autres officines n'y sont pas rares non plus. A étudier de plus près le corpus (et surtout les 1500 poésies qu'il renferme), on peut légitimement supposer que la production de poèmes occasionnels constitue, pour les membres du cercle poétique de Brassó, le signe principal d'une véritable communauté de goût, de culture et de pensée.

Quant aux renseignements figurant dans ces imprimés occasionnels, ils sont selon toute probabilité dignes de confiance, puisque les textes en question ont toujours été produits par des auteurs qui connaissaient très bien les personnes évoquées dans les imprimés – les historiens peuvent donc profiter de l'exploration systématique de ces documents. Les plus grands bénéficiaires seront sans doute les spécialistes de l'histoire des Saxons de Transylvanie et ceux qui poursuivent des recherches dans le domaine de l'histoire politique et sociale de la Transylvanie de l'époque moderne. Les renseignements qu'on peut tirer de l'exploration de la collection de Brassó compléteront et nuanceront les résultats de l'histoire littéraire et culturelle, ainsi que ceux de l'histoire du livre.

Keywords: Cultural history of Hungary, 16th–19th Centuries, manuscripts, occasional prints, Saxons in Transylvania

⁴¹ A számos példa mellett lásd Nicolaus Müller korábban ismeretlen születési évét a halotti búcsúztatójában, amelyben olvasható, hogy 1702-ben halt meg, 70 éves korában. AHK IV F1 Tf 51/I. nr. 59. – Másik példa Margaretha Mederus (1688–1692) halotti verse, amelyben a teljes Mederus család genealógiája van versbe foglalva. Ennek apropóján Petrus Mederus jelenleg használatos 1606-os születési éve a legfrissebb kutatások szerint megkérdőjelezhetővé vált. Tf 51/II. nr. 4. Bővebben NAGY Andor, *A brassói Mederus család története egy halotti búcsúztató tükrében = Dóromb*, Közköltészeti tanulmányok 2, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2013, 35–48.

RÁCZ EMESE

Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke

Benkő József (1740–1814) *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*¹ című – Erdély történelmére vonatkozó latin és magyar nyelvű források eredetijét, valamint másolatait tartalmazó – kéziratgyűjteménye két olyan terjedelmes könyvjegyzéket foglal magában, amely mindeddig elkerülte az erdélyi könyv- és könyvtártörténet kutatók figyelmét.

A kézirat-kolligátumban a két egymás mellé fűzött könyvjegyzék különböző kézírással íródott. Az első, cím nélküli, betűrendes jegyzéket² Benkő József Nagyenyeden másolta le, keltezése alapján 1762. szeptember 16-án. Teológus hallgatóként 1761–1766 között a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban diákoskodó Benkőnek³ a tudomány iránti affinitása, illetve a régi kéziratok iránti gyűjtőszeszenevélye már ekkor megmutatkozott. Ez idő tájt vásárolta meg – az 1735-től nagyenyedi lelkészként tevékenykedő nagybátyja – Hermányi Dienes József (1699–1763) halálát követően elárverezett kéziratgyűjteményének egy részét, amelynek megrongálódott darabjairól másolatokat készített,⁴ s ugyancsak enyedi diákként másolhatta le a fent említett könyvjegyzéket is, amely – meglátásunk szerint – a nagyenyedi Bethlen Könyvtár Hungarika tékájának 1762. esztendő utáni állapotát tükrözi.

A *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*... második könyvjegyzéke az enyedi Bethlen Könyvtár hungarika-gyűjteményének – a szakirodalom számára eddig ismeretlen – katalógusát tartalmazza, hat ordóba (polcon) csoportosítva. A könyvjegyzék formai felépítése azonos a nagyszebeni Brukenthal Könyvtárban található *Catalogus ordinum librorum Illustris Colegii Alba N:Enyediensis renovatus sub B(iblio)Thecariam Andreae Benedek de K.Batzon Anno MDCCLXIV-diebus July* című kézirat katalógussal, úgy tűnik, egyazon kézírással készültek.

A Bethlen Könyvtár 18. századi gyűjteményének rekonstruálását mindeddig két, kéziratban maradt könyvkatalógus alapján valósíthattuk meg:⁵ az 1752-ben

¹ BENKŐ József, *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia, Tom. 14. in Quatro*, jelzete a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (továbbiakban KvEKT): Ms. 1369.

² *Uo.* 343v–358r.

³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Reprint kiadás, Bp., 1980–1981, 861 col.

⁴ MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1867, 15–17.

⁵ A Bethlen Könyvtár 18. századi gyűjteményének rekonstruálása a két könyvkatalógus öszszvetése alapján folyamatban van.

Szilágyi N. Márton által indított betűrendes katalógus, illetve az 1764-ben Kisbaconi Benedek András készítette katalógus alapján. Az 1752-ben indított katalógus betűrendben regisztrálja a könyvtár állományát, megjelölve ugyanakkor az egyes könyveknek a polcon elfoglalt helyét is (pl. Th. Borosnyai ordo 2. liber 8.).⁶ Az 1764-es katalógus⁷ a mai értelemben vett helyrajzi katalógusnak felel meg, a könyvállományt az egyes könyveknek a polcokon való elrendezési sorrend szerint regisztrálta tíz tékába: Teleki József (1675–1732), Bánffy Zsigmond (?–1685), Borosnyai Nagy Márton (?–1738) adományain kívül a könyvtár északi (septentrionalis), keleti (orientalis), illetve déli (meridionalis) részein elhelyezett tékáit jegyzi. Ezek a különálló gyűjtemények a katalógusban polcok szerint voltak feljegyezve: például a Teleki téka 10 polcos (ordo) volt. A felsoroltakhoz hasonlóan az újonnan előkerült jegyzékben a Theca Hungarica hat polcon helyezkedett el, s ekként került feljegyzésre. Segítségével immár a könyvtár teljes gyűjteménye feltérképezhető.

E második hungarika-könyvjegyzék feldolgozása folyamatban van, részletes ismertetésére egy későbbi tanulmányban térünk vissza, annyit azonban előrebo csáthatunk, hogy a két jegyzék közül e második valamivel gazdagabb hungarika-kollekciót regisztrál: 401 művet 429 kötetben.

A nagyenyedi Bethlen Könyvtár eddig előkerült 18. századi katalógusai

	A katalógus címe	A katalógus készítője	Jelenlegi lelőhelye
1752	Catalogus Alphabeticus Librorum Illustris Collegii Alba N:Enyediensis renovatus Anno MDCCLII diebus Novembris	Szilágyi N. Márton	Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed
1764	Catalogus Ordinum Librorum Illustris Collegii Alba N:Enyediensis renovatus sub B.(iblio)Thecariatii Andreae Benedek de K.Batzon Anno MDCCLXIVdiebus July.	Kisbaconi Benedek András	Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben
1762	Theca Hungarica	Kisbaconi Benedek András??	Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár

Rejtély maradt, miként kerülhetett az enyedi könyvtár Theca Hungaricájának eredeti katalógusa Benkő József tulajdonába. Feltételezzük, hogy kölcsönkérte

⁶ Vö. DANKANITS Ádám, *A Nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa = Könyvtárosok tájékoztatója*, 1959, 3.

⁷ Vö. MONOK István, *A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa = Fülöp Géza emlékkönyv: művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. Barátné Hajdú Ágnes, Bp., ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, 1999, 127–130.

a kéziratos könyvjegyzéket munkájához, majd utólag annak visszaszolgáltatására már nem került sor. Az enyedi könyvtár gyűjteményére vonatkozó korábbi⁸ és újabb kutatások nem egy olyan dokumentumot hoznak nyilvánosságra, amely annak köszönhetően élte túl a könyvtár 1849-es pusztítását, hogy azt megelőzően valaki kölcsönkérte. Borosnyai Nagy Márton (?–1738) *Album Amicorum*⁹ napjainkban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonát képezi, egykor azonban az enyedi könyvtár gyűjteményének volt a része. A provenienciát igazolja a kézirat kötéstáblájának belsején lévő jelzet: *Th. Borosnyai ord. 9. lib. 1*, amely azt tanúsítja, hogy a kéziratot az enyedi könyvtár Borosnyai tékájában regisztrálták. Hasonlóképpen bukkant fel Bethlen Kata ex librisével ellátott egyik könyve a nagyenyedi minoriták régikönyves gyűjteményében.¹⁰ Benkő József közismert gyűjtőszenvédélyéről számunkra releváns tájékoztatást nyújt Kazinczy Ferenc Teleki Lászlóhoz intézett egyik levele. Ebben a levélben arra hívja fel Teleki figyelmét, hogy enyedi látogatása során, a könyvtárban Benkő József kéziratai között, Teleki Mihálynak címezett 204 autentikus levelet látott. Kazinczy úgy vélekedik, Benkő jogtalanul tulajdonította el a Teleki család leveleit.¹¹

Visszatérve az enyedi kollégium 1764-es kéziratos katalógusához, Monok István a könyvjegyzéket ismertető tanulmányában¹² felvetette azt a kérdést, vajon

⁸ Benkő József *Synodi Erdődiensis* című másolata úgy menekült meg az 1849-es pusztulástól, hogy a kéziratot Salamon Ferenc kölcsönözte, majd tőle Mikó Imréhez került, s mivel az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtára már rendelkezett egy példánnyal, 1862-ben a kézirat visszakerült Nagyenyedre. MUSNAI László, *A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai = Református Szemle*, 1940, 118.

⁹ *Album hoc Illustribus, Clarissimis, Egregiis etc. Nominibus Fautorum, Benevolore, Professore, Amicore, Condiscipulore et Suorum Sacrum esse voluit Possesor Martinus NAGY BOROSNYAI Transylvano-Hungarae – KVEKT, jelzete: Mss. 671.*

¹⁰ DOBNER, Abraham Aegidius, *Sopronyi puros tyukmony...*, Kassa, 1719. (242) = RÁ CZ Emese, *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*, Bp., Kolozsvár, OSZK, BCU „Lucian Blaga”, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 3).

¹¹ „Vissza jövén Kolozsvárra Enyedről, említettem volt a' Mélt[óságos] Gróf már siratot testvérenek, hogy az Enyedi Bibliothéca a' Teleki háznak olly kincsét bírja, melyet hihető, vagy ellopott Benkő József, vagy kölcsön vett volt 's vissza nem adott. 204 originalis levél a' Telekiektől és a' Telekiekhez, nevezetesen Mihályhoz, együvé varrva, vagy kötve, 'a Benkő M[anu]S[criptumai] közt áll ott. Én tudom mit kíván tőlem a Moralitás, 's az a' megbecsülhetetlen jóság, a' melyet Enyeden erántam mind Ő Exc[elenciája] a' Colégium' mostani Curátora, mind a' Professzorok bizonyítottak: de a háládatosság itt conflitusba jő a' Moralitásnak egy más parancsolatjával, mely azt kívánja, hogy adjak hírt a' tulajdonosnak, hol van elveszett portékája, és hogy ezt a megholt grófnak, s most a Mélt[óságos] Grófnak is kijelentem, magam előtt nem szégyenlem. Azonban előre látván, hogy az Enyedieknek épen nem volna kedves, ha megtudnák, hogy 'a hospitálást így fizetem: alázatosan kérem 'a Mélt[óságos] Grófot, méltóztassék a nevemet elhallgatni. Én, ha az én familiámat illető papírosok jutottak volna oda, azt az ajánlást tettem volna nekik, hogy azokat nekik leiratom, de az Originálokat semmi áron nem hagynám ott.” L.: Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleki család gyömrői levéltárából, – közli Iványi Béla, 9. *Kazinczy Ferencz levelei gróf Teleki Lászlóhoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1918, 1, 107.

¹² MONOK 1999, i. m. 127–130.

a Theca Hungarica jegyzéke miért nem jelenik meg a szóban forgó katalógusban, holott ekkor már kétségtelenül a könyvtár gyűjteményének volt a része. Benkő kéziratgyűjteményében felbukkanó katalógus megválaszolja a rejtélyt: az enyedi könyvtár hungarika-gyűjteménye különálló nyilvántartással rendelkezett, melyet nem csatoltak a kisbaconi Benedek András által 1764-ben indított katalógushoz. A két könyvjegyzék formátuma is különbözik egymástól, ami arra enged következtetni, hogy már kezdetben az a szándék vezette a könyvek regisztrálót, hogy a Hungarika téka külön nyilvántartásban maradjon.

*Az enyedi Hungarika téka eddig ismert forrásai:
Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei*

Köztudott, hogy az enyedi könyvtár hungarika-gyűjteményét Bethlen Kata (1700–1759) könyvadománya alapozta meg, ennek nagy része még Bethlen Kata halála előtt vált az enyedi gyűjtemény részévé. Könyvtáráról rendelkező testamentumai közül az elsőben (Fogaras, 1753) azt a kívánságát fogalmazta meg, hogy halála után könyvei a nagyenyedi kollégium könyvtárába, második férje, gróf Teleki József (1675–1732) könyvei mellé kerüljenek.¹³ A későbbi, 1757-ben, Olthévízen keltezett végrendeletéből megtudjuk, hogy könyveinek nagyobb részét ekkor már átszállították a kollégium könyvtárába. Az otthonában maradt könyveiről pedig úgy rendelkezett, hogy halála után azokat szintén a kollégium könyvtárába juttassák, mivelhogy a már átadott könyveket kísérő jegyzékben fel vannak jegyezve.¹⁴ A nagyenyedi kollégium számára felajánlott gyűjtemény tehát egyetlen jegyzék kíséretében érkezett az enyedi könyvtárba 1757 körül, a másik része pedig utólag, valamikor 1759 után.

Bethlen Kata folyamatosan gyarapodó könyvgyűjteményének összetételéről elsősorban a Bod Péter (1712–1769) által – különböző időszakokban – készített katalógusokból szerezhetünk tudomást. Időrendben az első jegyzék „*Árva B. Bethlen Kata Széki Teleki József úr özvegye könyveinek lajstroma*”¹⁵ címmel 1747-ben készült, ennek autográf példányát a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár őrzi, ez az ún. *Udvarhelyi lajstrom*. Egy másik katalógust Bod Péter 1752-ben

¹³ „...mindenkor az volt a szándékom, hogy kevés magyar könyveim lévén, azok az én holtam után adassanak az nagyenyedi kolegyiom számára, minthogy kedves édes férjem G. Teleki Jósef is a maga könyveit oda hagyván tétessék mellé.” – SZÁDECZKY–KARDOSS Lajos, *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759*, I–II. kötet, Bp., 1922–1923, 564–565.

¹⁴ SZÁDECZKY–KARDOSS 1922–1923, i. m. 573.

¹⁵ Nyomtatott kiadásai: LUKINICH Imre–KÖBLÖS Zoltán, *Gróf Bethlen Kata könyveinek katalógusa = Erdélyi Múzeum Új folyam*, 1907, 2, 29–48; SZÁDECZKY–KARDOSS 1922–1923, i. m. 591–614; *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete*, Vegyes források, s. a. r. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 25–41.

Halmágyi István kérésére állított össze „*Magyar bibliotéka, Avagy Mindenféle kiváltképpen pedig Teológiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok: melyeket maga számára gyűjtögetett a Méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata asszony...*” címmel,¹⁶ jelenlegi lelőhelye után (marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár) *Marosvásárhelyi lajstromként* tartják számon. A gyulafehérvári Batthyaneumban Bethlen Kata könyvjegyzékének újabb variánsa került elő, amelynek címe azonos a Székelyudvarhelyen őrzött jegyzékével: „*Árva B.: Bethlen Kata Széki Teleki Josef Úr Özvegye Könyveinek Lajstroma*”,¹⁷ a másik két jegyzék példája alapján *Gyulafehérvári lajstromként* is említhetjük. A jegyzéket közlő Eva Márza e harmadik, datálatlan jegyzéket is Bod Péternek tulajdonította. A mindösszesen 275 címet magába foglaló könyvjegyzék legfrissebb kiadású könyve 1748-ból származik, ebből arra következtethetünk, hogy a jegyzék is ekkortájt készült. Az *Erdélyi könyvesházak* harmadik kötetében Monok István, Németh Noémi, Varga András újraközölték a fent említett kiadásokat, javítva a nyilvánvaló hibákat. Bethlen Kata könyvtárának eddigi legteljesebb rekonstrukcióját Simon Melinda és Szabó Ágnes¹⁸ végezte el, kiegészítve az 1747-es és 1752-es jegyzékeket azokkal a címleírásokkal, amelyek bizonyíthatóan a gyűjtemény részét képezhették, 442 tételt sorolva fel.

Bethlen Kata könyvtárának 18. századi, eddig előkerült könyvjegyzékei

	A könyvjegyzék címe	A könyvjegyzék készítője	Jelenlegi lelőhelye
1747	Árva B. Bethlen Kata Széki Teleki Jozsef ur özvegye könyveinek Lajstroma	Bod Péter	Tudományos Könyvtár Székelyudvarhely
1748	Árva B.: Bethlen Kata Széki Teleki Josef Úr Özvegye Könyveinek Lajstroma	Bod Péter	Batthyány Könyvtár Gyulafehérvár
1752	Magyar bibliotéka, Avagy Mindenféle kiváltképpen pedig Teológiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok: melyeket maga számára gyűjtögetett a Méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata asszony...	Bod Péter	Teleki-Bolyai Könyvtár Marosvásárhely
1762 (1764?)	Cím nélküli	Benkő József	Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kolozsvár

¹⁶ A könyvjegyzékeket közölte BOLDIZSÁR Kata Piroška, *Gróf Bethlen Kata Magyar könyvtárának lajstroma = Erdélyi Múzeum Új folyam*, 1912, 2, 162–190.

¹⁷ MÁRZA Eva, *Catalogul bibliotecii lui Bethlen Kata: varianta de la Alba Iulia = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Mentor, Marosvásárhely, 2002, 401–422.

¹⁸ SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Scriptum Kft., Szeged, 1997.

A Benkő József által lemásolt, 1762-es datálású könyvjegyzék elvileg magába foglalja a Bethlen Kata által a nagyenyedi könyvtár számára adományozott teljes gyűjteményt, mintegy 390 mű címleírását tartalmazza. A kötettség valamivel kevesebb lehetett, ugyanis, ha összevetjük a Benkő-féle listát Bod Péter lajstromaival, kiderül, hogy a korábban kolligátumként jegyzett egyes kötetek címeit Benkő külön közli. Példaként a Székelyudvarhelyi lajstromban szereplő tételt említjük: *Jakab Angliai Királynak, Királyné ajándéka, melyben tanítja a' fiát kegyes országlásra. magyarra fordította Szepsi Korotz György. Nyom. Oppenheimben 1612. 12 Részben. Ehez vagyon ragasztva az Botskai István Fejedelem Homonnai Druget Balint Mágotsi Ferentz urak Epitafiumjaik.* Benkő az epitáfiumokat külön címként jegyzi. Ugyanakkor a Gyulai Ferenc halálára írt halotti oratiokat tartalmazó kolligátumot egyetlen összefoglaló cím alatt adja.

A Bethlen Könyvtár 1764-ben indított katalógusából kitűnik, hogy a magyar nyelvű könyvek kezdetben az adományozóik tékáiban kerültek bejegyzésre, s csak a későbbiekben hozták meg azt a döntést, hogy az összes hungarikaanyagot egybegyűjtve, egységes, különálló gyűjteményt hozzanak létre. Jól illusztrálja a fenti gondolatmenetet Teleki József adománya: az 1764-es katalógusban bejegyzett Theca Telekiana magyar nyelvű könyveinek egy része mellé a regisztrációt követő években bejegyezték, hogy az illető mű átkerült a Hungarika tékába (*Translatum in Theca Hungarica*). Az elkövetkező időszakban újabb beszerzéseknek köszönhetően a hungarika-gyűjtemény folyamatosan bővült, így Benkő Ferenc 1796-ban e gyűjtemény nagyságát 520 kötetben határozta meg.¹⁹

A Benkő-féle enyedi hungarika-könyvjegyzékről

A továbbiakban a Benkő által 1762-ben, a nagyenyedi kollégiumban lemásolt könyvjegyzékkel kívánunk foglalkozni. Benkő József későbbi munkássága rendkívül sokrétű: egyháztörténeti és történelmi, alkotmány- és jogtörténeti munkák mellett genealógiai, néprajzi és természettudományi, valamint nyelvművelési és irodalomtörténeti kérdésekkel is foglalkozott. Irodalomtörténeti munkássága keretében többek között, kortársaihoz hasonlóan, kiegészítette Bod Péter²⁰ *Magyar*

¹⁹ „Az ajtón belől jobbkézre vagyon a' Magyarthéka, mely a' n. b.e.R.Sz.B. Gróf Nagy Teleki Józsefné született Gróf Bethlen Kata Aszszony drága ajándéka, egyenlő szép kötésekben, és a' kegyes Jótévőnek nevével meg-bélyegezve, melyeknek a' számok ujjabbakkal-is szüntelen szaporítatván ma már mintegy 520 darabokból áll...” – BENKŐ Ferenc, *Enyedi ritkaságok, 1800*, Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányával, Faksimile kiadás, Szeged, Szegedi Egyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, 2010 (A Tudástár Füzetek, 1), 40–41.

²⁰ Benkő József és Bod Péter kiváló szakmai kapcsolatban álltak egymással, amit igazol az 1767-ben megjelent *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum* című szótár, amelynek munkálataiban (önálló gyűjtéssel) Benkő is részt vett. – ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Bp., Akadémiai, 1978, 41–45.

Athenását. Ennek kapcsán Benkő levelezést²¹ folytatott Sófalvi József (1745–1794) református lelkésszel, kolozsvári kollégiumi tanárral, majd később 1786-ban Szathmári Pap Mihály (1737–1812) és Szerencsi Nagy István (1728–1789) győri református lelkész²² fordul Benkőhöz ez ügyben. Tőlük függetlenül, a lexikon folytatásán munkálkodott Keresztesi József²³ nagyváradi református lelkész (1786) is, nyomtatásban azonban egyik munka sem jelent meg. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Benkő József *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungaricae Clar[issimi] Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénássára való Pótlások*²⁴ című kéziratban maradt munkájának megírásához forrásként felhasználta az enyedi könyvtár magyar könyveinek jegyzékeit is. Az *Additamenta...* lapszámozása – 406-tal kezdődik és 449-ig halad – azt mutatja meg, hogy egy nagyobb terjedelmű kézirat-kolligátumnak volt a része.²⁵

Benkő József kéziratában 88 szerző művének újabb kiadásaira fókuszál, életrajzi kiegészítéseket csak elenyésző számban végez, helyenként tartalmi vonatkozású megjegyzéseket, kiigazításokat tesz. Adatainak megbízhatóságát az újabb kiadások terjedelmének jelzése biztosítja. Feltételezzük, hogy csak azokról a nyomtatványokról közöl újabb információkat, amelyeket kezében forgatott. Példaként Áts Mihály nagy népszerűségnek örvendő *Aranyláncát* említjük, amely az enyedi könyvjegyzékben a szerző nevének feltüntetése nélkül szerepel. Bod Péter *Magyar Athenásában* az 1706-os kiadást ismerteti, Benkő József mindezt megtoldja

²¹ *Benkő József levelezése*, a leveleket összegyűjt. és a jegyz. szerk. Szabó György, Tarnai Andor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 216, 274, 283 számú levelek; TARNAI Andor, *Bod Péter = Űő, Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Bp., Universitas, 2004, 135.

²² BELLÁGH Rózsa, *Szerencsi Nagy István a Magyar Athenás folytatója = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1990, 417–433.

²³ Űő, *Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka = Magyar Könyvszemle*, 1995, 1, 90–94.

²⁴ [BENKŐ József], *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungaricae Clar. Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénássára való Pótlások*. Jelzete a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban (továbbiakban KvAkKt): Ms.U.1725, 406–449. (Pecséten: Unitárius Gimnázium Könyvtára Székelykeresztúr.)

²⁵ MIKÓ Imre Bod Péter *Necessaria ac utilis scriptorum Historiae Notitia...* című munkájának ismertetése kapcsán arra utalt – amelyet a kézirat lelőhelyének megjelölése nélkül, 405 oldalas műként prezentál –, hogy a Bod-féle kézirat Benkő József javításait tartalmazza. Bod Péter műve tehát Benkő tulajdonában volt, s annak folytatásaként (406–449) feltehetően *Bod Magyar Athenására való Pótlását* hozzáfűzte. (MIKÓ 1867, i. m. 168–169). Később Musnai László, az enyedi könyvtár kéziratait bemutató tanulmányában, Bod Péter *Necessaria...* című művének enyedi jelenlétére hívta fel a figyelmet. Állítása szerint a kéziratot 1768. július 5-én Sárdon keltezték, s Benkő József jegyzeteivel van kiegészítve. A lapszámozás 294-gyel kezdődik és 402-ig halad, majd további két oldalon jegyzeteket tartalmaz. A kolligátum valószínű 1798-ban került az enyedi könyvtár tulajdonába, amikor 700 forintért Benkő számos kéziratát megvásárolták. Elképzelhető, hogy Mikó Imre és Musnai László ugyanarról a kézirat-kolligátumról beszéltek, de időközben a kolligátumot szétválasztottak, s a 20. századig ennek töredéke maradt a könyvtár tulajdonában. (MUSNAI László, *A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai = Református Szemle*, 1940, 170.)

az 1760-as kiadással, amelyhez tartalmi annotációt fűz.²⁶ Hasonlóképpen Beniczky Péter *Magyar rithmusok* című kötetéről Bod csupán annyit jelez, hogy sokszor nyomtatták ki, Benkő három kiadásról tud.²⁷

Korábban utaltunk már arra, hogy a Benkő József által lemásolt, szerzői betűrendbe sorolt, többnyire impresszummal ellátott könyvjegyzék datálásából arra következtethetünk, hogy a nagyenyedi Bethlen Könyvtár Hungarika Tékájának 1762. esztendei gyűjteményét foglalja magában, amelyet feltehetően maga a másoló egészített ki. Bethlen Kata halálát követően kiadott művek betűrendbe sorolva, és nem a jegyzék pótlásaként jelennek meg, ami azt valószínűsíti, hogy nem a Bethlen Kata enyedi könyvadományával érkező listával állunk szemben.

A kalligrafikusan írt jegyzék egyes tételei csillagocskákkal vannak ellátva. Ezt a jelölési módot 1752-es lajstromában Bod Péter saját könyveinek jelölésére alkalmazta. Nem sikerült tisztázni, vajon milyen céllal emelte ki Benkő József e címeiket. Lajstromában Szentpéteri István Debrecenben kiadott *Ördög szigonya* (RMK I. 1538), illetve *Hangos tombitája* (RMK I. 1521) mellé bejegyezte, hogy egybe vannak kötve, azt azonban nem állíthatjuk, hogy az összes megjelölt tétel kolligátum lenne.

Bethlen Kata korábbi könyvjegyzékeihez képest, a Benkő-féle jegyzék meglehetősen nagyszámú, felesleges utalóval van teletűzdelve: Pázmány Péternek *A nagy Calvinus Jánosnak hiszek-egy-istene* című, 1726-ban Csíksomlyón kiadott munkáját *Calvinnál*, illetve *Kalvinnál* is felvette a jegyzékbe, Pázmány nevét mellőzte a regisztráló, és a sort további példákkal folytathatnánk.

A könyvkatalógus újdonságát egyrészt az adja, hogy a korábbi három, Bod Péter által összeállított könyvjegyzékhez képest mennyiségileg valamivel nagyobb gyűjteményt regisztrál. Másrészt Benkő az általa jól ismert kiadványok mellé tartalmi vonatkozású megjegyzéseket fűzött. Olyan munka is fellelhető benne, amelyről mindaddig a szakirodalom csak feltételezte, hogy megvolt az enyedi könyvtárban, bizonyíték mindaddig nem került elő. Mielőtt a fentiekben felsoroltakat példákkal támaszthatnánk alá, pontosítsuk a könyvjegyzék datálását.

A jegyzéket készítője 1762. szeptember 16-i keltezéssel látta el. Figyelmesen végigolvasva a lajstromot azonban kiderült, hogy annak legfrissebb kiadványa a *Bonóniai Mese* címet viselő tétel. Ez nem lehet más, mint Benkő József első, latin nyelvből fordított verses diákkori munkája, amely nyomtatásban 1764-ben Nagyenyeden jelent meg. Következésképpen a könyvjegyzéket 1762-től kiegészítették, utolsó bejegyzése 1764-ben készült.

²⁶ „Áts Mihály, Arany láncz, ... Löcsén, 1706. in 12° Augostában 1760. Pag. 240+4. Nagyobb részént abból vagynak vétetve a Bujdosás emlékezet kövében lévő imádságok és az imádságok végein való versek is.” BENKŐ i. m. Ms.U.1725.

²⁷ „... mint a Bartók István Esztergami vicarius Praefatiojából látszik 1664-ben kinyomtatottat Löcsén is 1728ban pag 288x22. Debretzenben 1756. Kállai Gergelynél pag. 298.x22.” BENKŐ, *uo.*

A könyvjegyzékhez mellékelte annotációkról

A továbbiakban a Benkő József által bejegyzett néhány annotáció értelmezésére teszünk kísérletet, amelyekkel az egyes címleírásokat kiegészítette. Az itt felsorolásra kerülő tételek hiányos, impresszum nélküli regisztrációja miatt lehetetlen részletes bibliográfiai leírást adni, noha a kiadás jelzése értékes információként szolgálna.

Vegyük elsőként az impresszum nélkül bejegyzett *Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalfal való tréfabeszédeknek rövid könyve* című trufáskönyvet, amelyet a felvilágosodás korában a műveletlen emberek olvasmányaként tartottak számon.²⁸ Tartalmát tekintve a könyv Salamon királynak bizonyos Markalf nevű furfangos paraszttal való beszélgetését foglalja magában. A címleírásból sajnos nem derült ki, hogy a mű mely kiadásával rendelkezett a könyvtár, azonban tudjuk, hogy a rendkívül nagy népszerűségnek örvendő munka magyar nyelven először 1577-ben Kolozsváron, Heltai Gáspár műhelyében²⁹ jelent meg, s a 18. századig több kiadást is megért.³⁰ Címleírása mellé Benkő a következő bejegyzést tette: „*Ez igen átkozott vétkes Könyv. Vajha az efféléknek nyomtatása helyet jó dolgokra fordítanak a Magyarok a Typographiát.*” Benkő bírálatát valószínűleg a könyvnek a Bibliától eltávolodó nyers, paródiaszerű előadásmódja váltotta ki.³¹ A népszerű, szórakoztató ponyvanyomtatványoknak az erdélyi református eklézsia képviselői részéről érkező bírálat nem újkeletű, elsősorban a nyomtatványoknak az egyház tanításaitól eltérő tartalmuk miatt. Korábban Misztótfalusi Kis Miklóst is a ponyvakiadványok nyomtatásával vádolták meg, amiért *Mentségében* (1698) védekezni kényszerült: „*Azzal öltársálák igyekezetemet, hogy én-is tsak olyan apróságot, Argirust, Tékozlót, Aszszonyokról való s egyéb hijjába való históriákat nyomtatok, és nem a mint reménlették, derék könyveket...*”³² Tudjuk, Misztótfalusi anyagi szempontból kényszerült a ponyvanyomtatványok kiadására, ugyanis ezekre volt nagyobb igény, s a nyomtatás költségei is hamarabb megtérültek.³³

²⁸ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: a mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957, 394.

²⁹ RMNy 389.

³⁰ Vö. HOLL Béla, *A Salamon és Markalf magyar kiadásairól = Magyar Könyvszemle*, 1965, 4, 349–352.

³¹ Példaértékű a könyv alábbi részlete: Salamon: *A szűnek bőúségéből szól a száj*. Markalf válasza erre: *Hasnak teli voltából trombitál a segg*. A Bibliában Jézus mondja, hogy „*Szűnek teli voltából szól a száj*” (Máté 12,34). *Magyar elbeszélők 16–18. század*, a válogatás Gyenis Vilmos és S. Sárdi Margit, a szöveggondozás és jegyzetek S. Sárdi Margit munkája, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1986 (Magyar remekírók), 51.

³² M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tseledeteketeinek mentsége, mellyet az irigyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátloi, irni kényszerítetett: *Kolozsvárratt, 1698. Esztendőben*, mellyet most ujjolag kinyomtatatt Tolnai Gábor bérekesztő-beszédével, Facsimile kiad., Gyoma, 1940, 46.

³³ „Amiből látja a szegény legény, hogy hasznocska jó, azt nyomtathatja. Derék könyveket itt

A babonaság, a csillagokból való jóslás, amit a korabeli szerencsekönyvek népszerűsítettek,³⁴ az akkoriban még teológushallgató Benkő isteni gondviselésbe vetett hitével összeegyeztethetetlen volt, így a *Szerentse Kerék* címen lejegyzett könyvet *Léha Könyvként* stigmatizálta. Feltehetően a rendkívüli népszerűségnek örvendő, magyar nyelvű sorsvető könyvről van szó, amely a *Fortuna, azaz szerentsének, avagy szerentsétlenségnek kereke* címen jelent meg,³⁵ amelynek legkorábbi kiadása Kolozsváron (1604)³⁶ és Bártfán (1603)³⁷ látott napvilágot. Ezt követően a 19. századig tizenhat kiadást ért meg. A magyar világi ponyvairodalom azonos kategóriába sorolja az *Álomfejtő Könyvetske* címen bejegyzett munkát is, amelynek első kiadása a Fodorik Menyhért *Álomkönyveczke* (1635) címen látott napvilágot, s a továbbiakban több kiadást is megért (pl. 1722 Nürnberg, 1756 Buda).

Pázmány Péter legvakmerőbbnek tartott vitairata, *A nagy Calvinus Jánosnak hiszek-egy-istene...* 1726-ban Csíksomlyón³⁸ kiadott példánya mellé Benkő a következő bejegyzést tette: *ez igen átkozott Könyvetskéje ellenünk a' Pádistáktól....* Ha fellapozzuk Benkő József *Magyar Athenashoz* való pótlásának kéziratát, Pázmány művének hasonló hangvételű leírásával találkozunk: „*Calvin János Istene. Az az Demonstratio, mely által meg-mutattatik, hogy mind ő maga, mind követői igaz Bálvány imádok. Nyomtatattott a'Csiki Klastromban 1726. I. C. in 8vo. Pag 95. Iszonyu káromkodásokkal 's hazugságokkal tellyes örök tűzre méltó Könyv, mellyben az az Istent áhit Calvinus és minden Calvinista imád hazug Istennek Tyrannus bolond, esztelen, irgalmatlan nem mindenható magában bűnös tudatlan Istennek káromoltatik. Pag. 1. 2. Vagyon ajánlva L. B. Kászoni Bornemisza János Josefnek Gubernalis Consillariusnak és Erdélyi Fő Cancellariusnak.*”³⁹ A fenti kötetekhez hasonlóan Bethlen Kata könyvtárának eddigi könyvjegyzékei nem tartották nyilván ezt a művet, ennek eddig számon tartott egyik példánya Bod Péter tulajdonában volt.⁴⁰

Szentmártoni Bodó János (1590?–1648) 1622-től torockószentgyörgyi, majd 1634-től kolozsi unitárius lelkész a szerzője annak a históriás éneknek, amelyet a 18. századi protestáns ponyvanyomtatványok egyik legnépszerűbb kiadványa-

hiába nyomtatnánk, ha lehetne is; efféle aprólék débdábon, ami olcsó, mégis inkább kapnak; amint szinte akkor jöve híre, hogy azt igen kapták Enyeden, és ami ott volt, mind elfogyott.” *Uo.* 82.

³⁴ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Európa, 1978, 221–236.

³⁵ Lásd erre vonatkozóan: BORSA Gedeon, *Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvető könyvet?* = *Magyar Könyvszemle*, 1964, 4, 348–354; Uő, *A „Fortuna” sorsvető könyvek eredete és utóélete* = *Magyar Könyvszemle*, 1966, 1, 75–81.

³⁶ RMNy 916.

³⁷ RMNy 892.

³⁸ Petrik I. 375.

³⁹ BENKŐ József, *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungaricae Clar. Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénássára való Pótlások*, KvAkKt Ms.U.1725, 428.

⁴⁰ RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke* = *Magyar Könyvszemle*, 1884, 58–56.

ként tartanak számon,⁴¹ s amelyet Benkő „*Mária Magdalénáról való versek, melyeket irt egy haszontalan unitárius ember*”⁴² címként jegyeztet le. Valószínű, hogy a „haszontalan unitárius ember” megrovás Szentmártoni Bodó Jánost az 1636. esztendőben bekövetkezett büntetése miatt minősíti, amikor is a kolozsvári egyetemes elmarasztalta.⁴³

A következő bejegyzés a *Fige fészek* című nyomtatvány mellett áll: „*Ez igen ritka Könyv, és a' mint hallottam 3. Kérd[ésre] felel meg.*”⁴⁴ Benkő jegyzete téves, ugyanis a könyv nem három, hanem öt kérdésről értekezik, éspedig: a bűnről és a megtérésről, az isteni gondviselésről, a részegségről és a józanságról, a békességről és a béketelenségről, a fősvénységről és az adakozásról, abban viszont igazat adhatunk neki, hogy valóban ritka könyvről van szó: Szabó Károly egyetlen példányt jelez, amelyet jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban unikumként tartanak nyilván.⁴⁵

Az irodalomtörténeti szempontból igen jelentős, rendkívül népszerű, ám a 17. században megvetett ponyvakiadványként számon tartott *Argirus Historiáját* Misztótfalusi ócsárlói is „*hijjába való história*”-ként emlegették. Benkő József könyvjegyzékében Gersei Albert művét „*Argirus Historiája, melyben szinnel le-festett Erdély Országa Olasz nyelven, s azután fordítatott Magyar versekre. Lásd erről Husztit*” formában, sajnos, impresszum nélkül rögzített, így nem tudni, a mű mely kiadásáról készült a leírás. Tudjuk, hogy a mű első máig fennmaradt, nyomtatott töredéke 1630-ból származik.⁴⁶ Benkő József az 1778-ban megjelent *Transsylvania*-ban az Argirus-széphistóriának allegorikus értelmezését látta: Argirus Traianus császár, aki a tündérlányt, Daciát (Erdélyt) akarja meghódítani. A 19. század irodalomtörténészei, köztük Heinrich Gusztáv, Benkő elképzelését önhitt tudóságnak, tudós tákolmánynak minősítette.⁴⁷ Később azonban Gulyás József *Benkő József becsülete*⁴⁸ című tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a széphistória értelmezéséhez Benkő forrásként Huszti András „*Ő és ujj Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história*” című művét használhatta, noha munkájában erre nem hivatkozott. A tanulmány azt is feltételezte, hogy

⁴¹ Vö. TŰSKÉS GÁBOR, *Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században* = TŰSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*, Tanulmányok, Budapest, Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti füzetek, 151), 249.

⁴² SZENTMÁRTONI BODÓ JÁNOS, *História az Mária Magdolnának sok bűneiből való, jó reménység alatt, kegyes megtéréséről...* című műnek első kiadása Lőcsén 1683-ban jelent meg (RMK I. 1311.), a következő Kolozsváron 1703-ban (RMK II. 1671), 1762-ig több kiadása is ismert.

⁴³ *MaMűL*, főszerk. Kőszeghy Péter, XI, Bp., Balassi, 2011, 122–123.

⁴⁴ MAROSI ISTVÁN, *Füge fészek, melyben Öt tojások vannak az az: Öt-féle dolgokban tébolygó elmének utban igazítása. Apoc. 3. Vers 15. Tudom a te dolgadoit, hogy te sem hideg nem vagy, sem hűv, Kolozsvár, nyomtatta Veresegyházi Mihály 1672-ben* (RMK I. 1129.)

⁴⁵ A könyv digitális változata: <http://dspace.bcuculuj.ro/handle/123456789/21962>, Kőlcsey[!] Zsigmond posszeszorbejegyzéssel.

⁴⁶ *MaMűL*, 2005, III, 264.

⁴⁷ HEIRICH GUSZTÁV, *Argirus* = *Budapesti Szemle*, 1889, 167.

⁴⁸ GULYÁS JÓZSEF *Benkő József becsülete* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1913, 451–454.

Benkő hozzáférhetett Huszti munkájához, ugyanis az 1736-ban megírt és 1791-ben Bécsben kiadott művet Tömösvári Sámuel 1763-ban épp Enyeden másolta le. A fentiekhez az enyedi könyvjegyzékben szereplő címleírás alapján azt tehetjük hozzá, hogy Benkő Józsefnek valóban Huszti volt a forrása, hiszen a címleírásban utal erre (*Lásd erről Husztit*), másrészt a könyvjegyzékben felbukkan *Huszti Erdélyről való Historiája. Tit.: Ó és Uj Dacia* című, nagy valószínűséggel kéziratot munkája, amely a rendelkezésére állhatott.

A nagyenyedi lajstromban a Balassa Bálint (1554–1594), illetve Benitzky Péter (1606–1664) Bethlen Kata gyűjteményéből származó kötete mellett megjelenik Gyöngyösi István (1629–1704) *Chariclia Magyar Versekkel*⁴⁹ című munkája, illetve a szintén Gyöngyösinek tulajdonított *Cuma Várossában épült Dedalus Temploma*⁵⁰ című fordítás. Gyöngyösi e két munkájának nagyenyedi jelenlétét csupán ebben a jegyzékben regisztrálták.

A 18. században nagy népszerűségnek örvendő *Kádár énekek*⁵¹ jegyzett mű Bod Péter egyik lajstromában sem szerepel, provenienciáját nehéz lenne meghatározni, valószínűnek tartjuk, hogy ennek legkorábbi kiadásáról van szó. Az ismeretlen szerzőjű *Nyúl éneke*, illetve Felvinczi György könyve, a *Bellorum morborum az az nyavalyák históriája...* című munkák, allegorikus mondanivalójuk miatt, több kiadást is megértek és szintén nincsenek regisztrálva Bethlen Kata korábbi könyvjegyzékeiben.

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) bibliai témájú drámája, az *Ábrahám Pátriárcha fia Isak és Bathuel leánya Rebeka házasságok alkalmatosságával lött beszélgetés...*,⁵² amelyet Bethlen Miklós lánya, Bethlen Júlia és Teleki Sándor 1703 március 3-án megtartott esküvője alkalmából írt, szintén része volt a Hungarika tékának. Pápai Páriz Ferenc unikumként nyilvántartott munkája az enyedi minorita régikönyves gyűjteményből 2005-ben került a kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteménybe.

A könyvjegyzék kézíratairól

Benkő Ferentől (1745–1816) tudjuk, hogy az nagyenyedi Bethlen Könyvtárban a kéziratokat csupán 1796-ban választották külön a könyvektől,⁵³ ezért a 18. század közepén indított katalógusokban a kéziratokat még a könyvek között tartot-

⁴⁹ Első kiadása 1700-ban Lőcsén jelent meg, ezt követően a 18. század elején több kiadása is ismert.

⁵⁰ Nyomdahely nélkül 1724-ben jelent meg.

⁵¹ [KÓDI-FARKAS JÁNOS], Vitéz Kádár Istvánnak históriája mely az ő fegyver-viselésének végső részét foglalja bé, és mostan e' kis formában... ujjionnan ki-nyomatatot[!]. Budán, ebben az esztendőben. [1760 körül, Landerer.] – Petrik V. 272.

⁵² A lajstromban *Isák Rebekával való Házassága Versekkben* címen jelenik meg.

⁵³ „Két üveges Théka készítettett itten a' Manuscriptumoknak vagy Kézírásoknak, a' mellyek most kezdettének számba vétetni, és igyekezet vagy azokat meg-szaporítani, mellyek eddig ke-

ták számon. A lajstromunkban szereplő kéziratokat illetően három olyan címről számolhatunk be, amelyek a Bethlen Kata könyveit egybegyűjtő listák egyikén sem kerültek bejegyzésre. *Tserei János [Mihály] Historiája, a' Kurucz világ dolgairól kéz írásban foliant-ként* jegyzett kézirat szerzőjének nevét elírták, Benkő kéziratossági katalógusának második könyvkatalógusában helyesen, Cserei Mihály munkájaként jegyezték be. Cserei Mihály (1667–1756) Erdély történelmének a 18. században számos kéziratossági másolata forgott közkézen Erdélyben. Benkő József kissé túlzottnak tűnő megállapítása szerint Cserei munkájának legalább háromszáz másolata létezett „s mindenfelé találtatott”,⁵⁴ így ennek enyedi jelenléte egyáltalán nem meglepő. A Huszti András korábban már említett, *Ó és Ujj Dacia...* című munkáját szintén a kéziratok közé soroljuk – noha annak kéziratossági voltára nem utal a jegyzék – ugyanis ennek nyomtatott változata csupán 1791-ben jelent meg. *Szent Makárius legendájának*⁵⁵ egyik kéziratossági változatát a Teleki-kódexből ismerjük.⁵⁶ A Teleki-kódexet (1525–1531) Aranka György 1810-ben adományozta a Teleki Tékának, a kézirat korábbi sorsáról semmit sem tudni. Külön figyelmet érdemel *Krisztus szenvedésének Histor. Le kótázva nyomtatásban fol.* formában regisztrált munka, amelyet az enyedi Hungarika Téka kéziratossági jegyzék: *Jésus Cxtus Szendvedéseinek Historiája. M.S. Bod Péter 1747-es katalógusában Sz. Páli István kántornak tulajdonította a munkát, a következő címmel: Kristus Urunk szenvedésének történelme, amint szokott énekelteni: irta le Sz. Páli István Kántor 4 R.* Az egymásnak ellentmondó (kézirat vs. nyomtatott mű) címlírások alapján mindeközül Szentpáli István műve azonosíthatatlan maradt.

Külön kiemeljük Kocsi Csörgő Bálint munkáját, amely Bod Péter fordításában *Kösziklára épült ház ostroma* címen vált ismertté, s amelynek a 18. században számos kéziratossági változata forgott közkézen,⁵⁷ elsősorban azért, mert annak kiadására a kedvezőtlen politikai konjunktúra miatt gondolni sem lehetett. A munka népszerűségét igazolja, hogy a 18. század végén az enyedi könyvtár négy példánnyal is rendelkezett: időrendben az elsőt 1770-ben Csató Ferenc másolta le Enyeden, 1773-ban Kolozsváron M. S., 1776-ban Debrecenben I. L., valamint 1815-ben Csizsér Sámuel magyarigeni rektor. Egykori alumnusaként Bod Péter ezt a munkát Bethlen Katának ajánlotta, így nem meglepő, hogy ennek

vés számmal voltak, más Thékákban lévén széllyel, holott a kézírások nagyon nevelik a' Könyvesházaknak érdemeket...” BENKŐ Ferenc 2010, i. m. 56–57.

⁵⁴ Benkő József tudósítása az Erdély Historiája Iróinak magyar nyelven található kézírásaikról, közli Bruz Lajos, Kiad. Toldy Ferenc = Új Magyar Muzeum, 3(1853), 5. füzet, 233. – A Benkő József által megírt háromszáz kéziratossági példányból 1963-ban már csak 48-at regisztráltak. Vö. *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII.*, szerk. Crăciun I., Ilieș A., București, Ed. Academiei Republicii Populare Române, 1963, 353–359.

⁵⁵ Benkő könyvjegyzékében a következő formában szerepel: „Makarius fordított Kéz Írásban”.

⁵⁶ Sz. Makárius élete = *Nyelvemléktár, Teleki Codex*, 12. Közzéteszi Volf György, Bp., 1884, 373–387.

⁵⁷ BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csörgő Bálint Narratio breviséből* című tanulmányában összegzi az általa fellelt másolatokat = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004, 3, 340–347.

egyik változata a Hungarika téka részét képezte. Napjainkban a Bethlen Kata könyvtárából származó másolat a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményének része.⁵⁸

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Benkő József által lemásolt könyvjegyzék-, Bethlen Kata által a nagyenyedi Bethlen Könyvtárnak adományozott hungarika-gyűjtemény legteljesebb, vélhetően az 1764. esztendőig kiegészített kollekciónak adja. A jegyzékben újdonságnak számít a vallásos, illetve a világi ponyvanyomtatványok jelenléte, amelyeket Bod Péter korábbi három könyvjegyzékében nem regisztrált. Nem egyedülálló jelenségről lenne szó, Monok István egyik tanulmányában⁵⁹ arra hívta fel a figyelmet, hogy a korajúrkori arisztokrata könyvtárak katalógusaiban csak ritkán jegyezték fel az értéktelennek számított nyomtatványokat, inkább mellőzték regisztrálásukat. Bod Péter számára a ponyvakiadványok bizonyára nem bírtak jelentősebb értékkel, így feltehetően ennek okán nem jegyezte fel őket.

RÁCZ, EMESE

Le catalogue de *hungarica* de Benkő József á Nagyenyed

Notre étude est consacrée à la présentation de deux catalogues *hungarica*, encore inexplorés, reliés dans un colligat ayant appartenu à József Benkő, pasteur réformé et érudit transylvain. Le colligat est conservé aujourd'hui à la Bibliothèque Universitaire de Kolozsvár. Le premier de ces catalogues, organisé en ordre alphabétique, muni d'un bon à tirer, a été copié par Benkő, étudiant en théologie à l'époque, en 1762. Il s'agit probablement des *hungarica* de la Bibliothèque Bethlen. La collection *hungarica* de la bibliothèque d'Enyed remonte à la donation faite par Kata Bethlen – une partie des livres est arrivée à Nagyenyed en 1757, le reste en 1759, après la mort de la comtesse. Le catalogue établi par Benkő enregistre la collection entière, composée de 390 livres. Benkő annota également un certain nombre de titres – dans notre étude, nous traiterons en détail ces annotations aussi.

Le second catalogue en question est celui de la collection *hungarica* de la Bibliothèque Bethlen du 18e siècle. Sa construction est identique au catalogue manuscrit de 1764, qui organise la collection en différentes *bibliothèques* et en différents *ordres*. L'importance de ce second catalogue réside dans le fait que les spécialistes ont jusqu'à ce jour ignoré la composition exacte de la collection *hungarica* de la bibliothèque d'Enyed. Dans notre étude, nous nous efforçons de tirer au clair quand et comment Benkő s'est procuré le catalogue en question et aussi l'usage qu'il en a fait dans son activité scientifique.

Keywords: library catalogue, 18. century, Transylvania, Nagyenyed (Aiud, Strassburg am Mieresch), aristocratic libraries, Bethen Kata, historiography

⁵⁸ KveKt, jelzete: MSS 1348. – A könyvet Szilágyi Sándor történész 1895-ben, doktorrá avatása alkalmából adományozta a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak. A címloldal rectóján Bethlen Kata nyomtatott ex librisének jól kivehető maradványa olvasható: *A. B. Bethlen Kata G. Teleki Josef özvegye könyvei között való*. Szilágyi Sándor 1866-ban Lipcsében kiadta Kocsi Csörgő Bálint munkáját, amelynek valószínű ez a példány volt egyik forrása.

⁵⁹ MONOK István, *A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században* = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 4, 449.

PENKE OLGA

**„Az olvasás szörnyű veszélyei.”
Rejtőző kéziratos Voltaire-másolatok feltárása**

Adalékok Galánthai Fekete János pályaképehez

Voltaire műveinek magyar visszhangját mutatják a korabeli könyvgyűjteményeken, a nyomtatásban megjelent és a kéziratban maradt fordításokon kívül a műveiből készült másolatok. Közülük minden bizonnyal a legérdekesebb – terjedelme és tartalma miatt egyaránt – az a francia nyelvű, kilenc kötetből álló kézirat, melynek gerincén a *Mélanges Littéraires* címet olvashatjuk.¹ A kézirat egyik kötetének belső címlapján a *Mélanges Philosophiques, Littéraires, Historiques* címet olvashatjuk. Ezt az alcímet adta Voltaire *Collection complete* (sic!) címmel megjelent sorozata több kötetének, amelyek vegyes írásait tartalmazzák. A kéziratban a címre vonatkozó pontosítás, valamint a szövegösszevetések lehetővé tették a forrásszöveg azonosítását. Kutatásaim szerint a másolat alapjául Voltaire összes művei 1771 és 1774 között megjelent kiadásának nyolc különböző kötete szolgálhatott.² A kilenc kötetes kézirat kizárólag Voltaire munkáinak másolatait tartalmazza 3840 oldalon: alkalmi verseket, verses meséket, de főleg prózát. Utóbbiak között találunk meséket, leveleket, dialógusokat, filozófiai, vallási és irodalmi

¹ A kézirat a Szegedi Egyetemi Könyvtárban: *Mélanges littéraires: manuscrit* [VOLTAIRE], 1–9. kötet, [s. l.], [s. n.]. Jelzet: MS 1937–1945, 22 cm. (A továbbiakban: ML) – A kartonfedél gerincére kézírásal feljegyzett cím későbbi lehet, a bekötés is utólagos. A bekötés során történhetett, hogy miközben a lapok szélét egységes méretűre alakították, a lapszámozást levágták, kivéve a 8. és 9. kötetet.

² *Collection complete des œuvres* de M. de V⁺⁺⁺ [VOLTAIRE] (Genève, Cramer, 1771–74) több kötete. (A továbbiakban a sorozatcím és a kötet cím rövidítve: CCOV illetve MPh). – A sorozatcím a kéziratban sehol nincs feltüntetve. A genfi kiadással párhuzamosan, némi időbeli eltéréssel Voltaire „összes művei” még életében más kiadásokban is megjelentek, több esetben „kalóz-kiadásban” (Amsterdamban, Londonban, Neuchâtelben, Lausanne-ban, néha helymegjelölés nélkül). Egyes köteteket maga a genfi Cramer kiadó újra nyomtatott. Emiatt a másoláshoz használt kötetek egyértelmű azonosítása gyakorlatilag lehetetlen. A legjelentősebb Voltaire-bibliográfiák is megállapítják az idézett sorozatcím alatt megjelent *Mélanges* alcímet viselő kötetek azonosítási nehézségeit, amelyet még arra is visszavezetnek, hogy a kiadási hely lehet fiktív (pl. London Lausanne helyett) és hogy a mintegy hatvan kötetes kiadás megjelentetése akár egy évtizeden át tarthatott. Vö. BENGESCO, Georges, *Voltaire, Bibliographie de ses œuvres*, Paris, 1882–1890. IV/83–89. – Érdekes megemlíteni, hogy Bessenyei György, aki *A Holmiban* Voltaire-fordítása forrására hivatkozik („XXII. Könyv, 42. levele”), egy másik vegyes-kötetet használ, a Londonban 1772-ben megjelent CCOV, *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* alcímű kötetét. Vö.: PENKE Olga, *A vegyes műfajú kötet, Voltaire Bessenyei Holmijában* = Uő, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen 2008, 41–53.

vitáival kapcsolatos írásokat, bírósági ügyekkel párhuzamosan készült, és a korabeli politikai élettel is összefüggő alkotásokat. A kézirat olyan Voltaire-művek magyar visszhangjáról tanúskodik, amelyeknek hatásáról eddig egyáltalán nem volt tudomásunk. A másolatok ugyanis nem azokból a művekből készültek, amelyeket Voltaire munkásságából a 18. században magyarra fordítottak (egyedül a *Candide* képez kivételt), így nem szerepelnek köztük színházi művek, eposzok, történeti munkák.

A kéziratok eddig nem voltak hozzáférhetőek.³ Kivételesen jelentős terjedelmük és változatos tartalmuk miatt egyaránt megismerésre érdemesek, hiszen elkészítésük feltételezi, hogy a szövegek válogatója, és feltehetően a másolók is, bensőséges kapcsolatba kerültek a teljes terjedelemben lejegyzett munkákkal.

A kilenc kéziratkötet mindegyikében Galánthai Fekete János felesége, Esterházy grófnő ex librise található. A másolatok több kéz írásával készültek, melyek között Galánthai Fekete János kézírását sikerült azonosítanom. A tanulmány célja a Voltaire-művek másolatainak részletes bemutatása. Ugyanakkor a kutatások közzétételével szeretnék hozzájárulni a magyar író kevésbé feltárt életművének jobb megismeréséhez.

A kézírral kapcsolatos bizonytalanságok

Egy kézirat tanulmányozása esetében, még akkor is, ha másolatról van szó, főleg ha olyan jelentős író műveit tartalmazza, mint Voltaire, először mindenkiben az a kérdés vetődik fel, ki készítette, mikor és miért. A válaszadáshoz egyéni megjegyzéseket igyekeztem találni benne, ilyen támpontokkal azonban ez a kézirat nem szolgált. Nem lehet tudni, hogyan került a könyvtárba és hogy előzőleg hol tárolták, noha a kéziratok korábbi elhelyezésére könyvtárosi bejegyzés utal a kötetekben.⁴ A másolat szövegűségének megállapítása nem egyszerű, mindenesetre az eredetivel alaposabban összevetett szövegrészletek, a szövegek elhelyezése és a különböző paratextusok (címek, alcímek, lábjegyzetek, lapszéli jegyzetek) a fent idézett Voltaire-kiadást hűségesen követik. Javításokat a másolatban nem találunk, nincsenek (észrevehető) kihagyások, az íráskép rendezett, jól áttekinthető, könnyen olvasható.⁵ Mivel a kéziratról nagyon hiányosak voltak az információk, külön-

³ Hálás köszönetem Gausz Ildikó és Varga András könyvtárosoknak, akik kutatásaim során segítségemre voltak.

⁴ Az első oldal felső sarkában: LIV/1554–1562. – A kéziratban található pecsét csak arról árulkodik, hogy 1953-ban került a szegedi könyvtár állományába. (A korábbi könyvtári elhelyezésre vonatkozó, hasonló kézírásos bejegyzés a könyvtárban más, 18. századi francia nyelvű irodalmi műben is található.)

⁵ A korabeli másolatok olyan esetekben is pontosnak tűnhetnek, amikor készítőik nem ismerik a szöveg nyelvét. Érdekes példa erre Barcsay Ábrahám levezése, aki elégedetlenkedik „dragonyosa” másolatával („assez mal copié”), akit a tanulmányban bemutatásra kerülő kéziratban is előforduló Voltaire-vers leírásával bízik meg (*Épître à l’impératrice de la Russie*). A másolatban kevésbé

leges jelentőséget tulajdonítottam a kötetek mindegyikében megtalálható ex librisnek, amely arra utal, hogy a kézirat Esterházy Jozefa tulajdonát képezte.⁶

Esterházy Jozefa grófnő (1745–1837) Galánthai Fekete János felesége. 1765-ben kötöttek házasságot, gyermekük is született. Fekete feleségét szellemi társnak tartja, kivételes intelligenciájú és műveltségű nőnek, akihez nem a boldogság érzelme, sokkal inkább a megbecsülés és a barátság fűzi.⁷ A katonairó szabados életmódja és költekezései életrajzírói szerint a házasság megromlásához vezettek.⁸ 1784 utáni kapcsolatai, politikai szerepvállalása végképp eltávolíthatták tőle, hiszen az Esterházy-lány bizonyára nem értett egyet férje 1790-es szereplésével a pozsonyi Diétán, ahol Arad város képviselőjeként szenvedélyes beszédek tartott a nemzeti hadsereg felállítása és az alkotmányosság ügyében, és azzal sem, ahogyan a francia forradalomra vagy Napóleon politikai szereplésére reagált. Ellenkezhetett nézeteivel az is, hogy Fekete intenzíven részt vett a trieszti szabadkőműves páholy tevékenységében.⁹ Feleségével éveken át pörösködtek, különváltan éltek, és az utolsó évtizedekben feltehetően csak közös gyermekük, Ferenc kötötte össze őket.

Az élete végén Főtra visszavonult íróról tudjuk, hogy könyvtárát és levéltárát is gondozta, de ezek összetételét és későbbi sorsát nem ismerjük.¹⁰ A másolatok valószínűleg ide tartozhattak. Az ex libris azt látszik bizonyítani, hogy a feleség a Voltaire-kéziratoknak jelentőséget tulajdonított.

Esterházy Josefa ex librise sugallta azt a gondolatot, hogy összehasonlítsam a kötetekben található kézírásokat Fekete Jánoséval. Az eredmény egyértelmű: a kéziratkötetek fele, azaz négy kötet és az egyik kötet fele Galánthai Fekete János kézírásával készült.¹¹ Érdeemes ezek után átgondolni életének Voltaire-hez fűződő eseményeit, hogy a kéziratok létrejötte okának megértéséhez közelebb kerüljünk.

feltűnők a hibák, pedig még néhány sor is kimarad. Kiseb eltérések előfordulhatnak ebben a kéziratban is. Vö.: *Mennyei Barátom!* Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789), s. a. r. Egyed Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 2001, 211.

⁶ A kötetekbe ragasztott ex libris szövege: „A. Joseph (sic!) comtesse de Fekete, née Comtesse d’Esterhazy.”

⁷ Lásd *A ma femme, en lui donnant mon recueil de vers* című 1770-ben írt verses dedikációját: „N’est-ce pas être téméraire, / Que de te mettre en main / Ce qu’à sa femme il faudrait taire.” „Mais tu n’es pas une femme ordinaire; / De ton esprit je connais la vigueur: / Que l’amour d’un couple vulgaire, / Sur des frères ressorts cimente le bonheur, / L’estime, et l’amitié du mien seront la source; / Le tems détruisant les apps, / Ta vertu, son esprit, qu’il ne changera pas, / Le seront pour me plaire une sure ressource.” *Mes rapsodies, ou recueil de differens essais de vers et de prose du comte de *****. Genève, 1781, I, 147.

⁸ Vö.: MORVAY Győző, *Galántai gróf Fekete János*, Budapest, Athenas, 1903, 72–82, 110–115.

⁹ Fekete kapcsolatairól részletesebben: KONT Ignác, *Étude sur l’influence de la littérature française en Hongrie (1772–1896)*, Paris, Ernest Laroux, 1902, 138–147. A szabadkőműves páholy tagjával folytatott levelezésről: MICHAUD, Claude, „Lumières, franc-maçonnerie et politique dans les États des Habsbourgs. Les correspondants du comte Fekete” = *Dix-huitième siècle*, 12(1980), 358–377.

¹⁰ Vö.: MORVAY 1903, i. m. 138.

¹¹ Az írásképet több autográf kézirattal összevettem.

Voltaire és Fekete János

Galánthai Fekete János gróf (1741–1803) életének viszonylag kevés dokumentuma maradt ránk.¹² Tizenhárom évesen kerül Bécsbe, ahol 1754 és 1757 között tanulmányait végzi kiváló eredményekkel, filozófia záróvizsgáját követően Mária Terézia kitünteti. Katonai pályájáról 1767 és 1780 között vannak adatok, amelyen tevékenysége 1770 és 1771 között a legintenzívebb, de soha nem kapja meg a remélt elismerést. 1780-ban kegyvesztett lesz. A császári udvarban vannak francia barátai, köztük Ligne herceg, aki hozzá hasonlóan katonairó, és aki Voltaire-t személyesen is ismeri. Katonai pályájának megtörését követően külföldön utazgat, kiadja idegen nyelvű műveit.¹³ 1784-től írja visszaemlékezéseit, amelyek kéziratban maradnak.¹⁴ Életének ezt a részét azonban a korábbinál is hiányosabban ismerjük. Nem ritka ez a „magyar jakobinusok” mozgalmával kapcsolatba kerülő értelmiségiek esetében, és Fekete több perbe fogott személyt jól ismert. A perben neve többször szerepel, Martinovics vádja szerint Fekete azt nyilatkozta, hogy ő akar lenni a „magyar Kosciuszko.” A vádak alól Bacsányi János vallomása és határozott tagadása mentette fel.¹⁵

Munkásságának szinte minden pontja valamilyen módon Voltaire-hez kapcsolódik. Ő az egyetlen magyar levelezőpartnere a francia filozófusnak, akivel tizennégy levelet vált. Voltaire egyik leveléből arra lehet következtetni, hogy Fekete 1765-ben meglátogatta, bár egyéb adatok inkább az ellenkezőjére utalnak. A magyar gróf soha nem említi ezt a látogatást, még akkor sem, amikor 1770-ben terve veszi, hogy elmegy hozzá.¹⁶ Első levelében, amelyet 1767. augusztus 22-én

¹² Életéről: MORVAY 1903, i. m. 31–64.

¹³ *Mes rapsodies*, 1781; *Die Buchstaben: Bruchstücke über sir wollen; kein A, B, C, weder für kleine noch für grosse Kinder; keine Wochenschrift, auch nicht ganz eine Satyre, gewiss kein Libell, ex omnibus aliqid*, I–II. [s. l. = Dessau], 1782; *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne, tracé par un cosmopolite*, [s. l.], 1787.

¹⁴ *Petites réflexions sur des objets plus ou moins petis, à l'usage de mes petits, commencées l'année 1784, Oeuvres posthumes* du Comte János Fekete de Galántha, MTA Kézirattár KIT 83, 67–164. Vö.: TRONCHON, Henri, „Les oeuvres posthumes de Jean Fekete de Galantha, Voltairien de Hongrie,” *Revue des études hongroises*, (Paris), 1934, 92–99. (Szövegközlés kommentárral.)

¹⁵ Claude Michaud Fekete János levelezésének alapos tanulmányozásával több homályos pontot eloszlatott, feltérképezte kapcsolatrendszerét (MICHAUD 1980, i. m. 374–379). Martinovics már 1791-ben feljeleníti, azzal vádolva, hogy köztársaságot akar létrehozni, és kéri, hogy hallgassák ki, vádaskodása azonban nem járt eredménnyel. A dokumentumokat közli: BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, Bp., Akadémiai, 1952, II, 153, 183, 286, 331, 472, 655, 671, 780.

¹⁶ *Mes rapsodies*, II, 266. – Henri Tronchon szerint ésszerű lenne, hogy hivatkozzon korábbi látogatására: „Un voltairien français de Hongrie”. *Nouvelles archives des Missions scientifiques*, 1924, 39–40. Tőle eltérően Claude Michaud bizonyítottan látja – Voltaire 1765. április 2-án Noverre-nek írt levele alapján – az utazást. A levélben Voltaire arról ír, hogy ötven üveg tokajit kapott ajándékba látogatójától, akit „le comte de Fé...” -ként említi. MICHAUD 1980, i. m. 327–379. (Jean-Georges Noverre 1770-től volt Bécsben balettmester, előtte Stuttgartban tevékenykedett, és Voltaire jó barátja volt, Fekete is levelezett vele.)

„Inconnu”-ként szignál, a 26 éves Fekete azt írja, hogy ha valaha is külföldre utazhatna, célja nem Itália, nem Párizs, és nem Anglia lennének, hanem Voltaire-hez szeretne eljutni, aki „emberségből” adott példát.¹⁷ A levélben méltatja a francia filozófus harcát a vallása miatt üldözött Sirven család pörében. Említi, hogy az utazástól katonai kötelezettségei tartják vissza, és hűsége a császári udvarhoz, amely születése óta támogatja. A levélhez csatolva több versét elküldi a „mesternek”. Véleményt kér tőle arra vonatkozóan, hogy van-e tehetsége, érdemes-e folytatnia az írást. Voltaire Feketét nem tanácsolja el a költészet művelésétől, inkább bátorítást ad neki az 1767–1768 között lezajlott levélváltásban. Több alkalommal kijavítva küldi vissza verseit, tiszteletben tartva a magyar gróf rejtőzködését.¹⁸ Kétszer is megtiszteli a magyar íróval azzal, hogy frissen megjelent írásait elküldi számára (mintegy viszonzásul a kritika által gúnyosan emlegetett tokaji aszúért, amelyet leveleivel együtt juttat el a filozófushoz). A *Les Scythes* című tragédiát személyes ajándéknak szánja a magyar grófnak Voltaire a „hun–szkita” téma miatt. Két szatirikus költeményt küld a másik csomagban, címük: *Le Marseillais et le Lion* és *Les Trois Empereurs en Sorbonne*, mindkettő álnéven jelent meg, közvetlenül a levél írását megelőzően, 1768-ban, és (a tragédiától eltérően) mindkettő szerepel a másolatban.¹⁹ Az elsőként említett verses szatíra Voltaire filozófiája egyik alap gondolatának illusztrációjaként olvasható: a magát a természet urának tartó ember törekénységét mutatja be egy kereskedő afrikai útjának tragédiájáról írva. A másik éppen zajló irodalmi vitájáról tájékoztatja levelezőpartnerét: a Marmon-tel *Belizárius*-át elítélő katolikus cenzúrával („Sorbonne”) száll szembe, úgy, hogy bírálatát az antik kor három (pogány) császárával fogalmaztatja meg. A levelezés kölcsönös érdeklődést mutat: Fekete Voltaire-hez írt levelei is sokat elárulnak

¹⁷ „Vous avez été le premier qui avez osé dire aux hommes qu’ils étaient frères, malgré quelques variétés dans leurs opinions...” *Mes rapsodies*, II, 241.

¹⁸ A levelezést Fekete 1781-ben megjelent *Mes rapsodies* című könyvében közli: II, 230–314. (Második kiadása: *Ma solitude sans chagrin*, Lausanne, 1789. Valószínűleg mindkettő hamis kiadási hellyel jelent meg, a cenzúra kijátszására.) Fekete első levelében így fogalmaz: „Quand vous aurez eu la bonté de me dire que vous n’y découvrez aucune pente à la poésie, aucune trace de ce feu et de cet enthousiasme qui est l’empreinte du génie, cette décision sera sans appel pour moi...” (1767. augusztus 22. *Ibid.*, II, 241.) Voltaire válasza hízelgő: „vers pleins d’esprit et de grâce”. A francia filozófus megérti fiatal magyar barátja indokait az utazás halogatásával kapcsolatban: „On serait heureux de pouvoir jouir de la conversation d’un jeune homme d’un mérite si rare. On n’ose pas s’en flatter, on connaît quels sont les liens des devoirs...” (Ez a megfogalmazás is inkább arra utal, hogy korábban nem találkoztak.) A levél datálása: 1767. jún. 24. *Ibid.*, II, 240. Vö.: TRONCHON, Henri, „Les œuvres posthumes de Jean Fekete de Galantha, voltairien de Hongrie”, *Revue des études hongroises* (Paris), 1934, 72.

¹⁹ A levelek dátuma a küldemények gyors célba jutását mutatja: Voltaire a tragédia elküldéséről 1767. október 23-án tájékoztatja a címzettet, október 29-én viszont már a köszönőlevelet fogalmazza Fekete! Leveléből tudjuk meg azt is, hogy a tragédia személyes ajánlóverset tartalmaz (amelyre ő is verssel válaszol), valamint hogy a küldemény éppen akkor érkezik, amikor Voltaire-nek ír. *Mes rapsodies*, II, 249–251, 299. A két szatirikus költeményt kísérő Voltaire-levél: 1768. nov. 14, a megérkezést nyugtázó: december 26. *Uo.*, II, 254, 265.

életéről, gondolkodásáról, és arról, hogy az európai irodalmi élet periferiáján élő fiatal író milyen kitartóan keresi a határozott véleményéről ismert Voltaire barátságának elnyerését és megőrzését. A *Szkiták* kézhez kapása után arra kéri Voltaire-t, küldje el neki a továbbiakban is újonnan megjelenő könyveit. Kérését azzal indokolja, hogy beszerezte ugyan a hatvanas évekig megjelent valamennyi írását, de a cenzúra miatt nehezen jut hozzájuk. Ebből a leveléből tudjuk meg azt is, hogy közvetítő személy segítségével kapta meg az eddigi küldeményeket.²⁰ 1752-től Voltaire művei sorra kerültek a tiltott könyvek listájára, 1779-ig közel negyven mű, köztük a másolatokban található írások.²¹

Nemcsak a levélváltás, Fekete írásai is tükrözik Voltaire erőteljes hatását. 1764-ben, 23 évesen fordította francia nyelvre Orczy Lőrinc verses levelét *Lettre à Mr de Voltaire* címmel, a történetíró Voltaire dicséretét, amelyet saját, prózában írt jegyzeteivel egészített ki.²² A francia nyelven induló írói pálya alakulásában Voltaire-nek tulajdonít döntő szerepet: „Voltérnak első munkáimhoz mutatott kegyessége többekre vitt, 's így egyszeribe a francia munkáim jöttek világra.”²³ *Mes rapsodies* című műve emlékeztet leginkább Voltaire „vegyes” munkáira, amely verseket, meséket, leveleket egyaránt tartalmaz.²⁴ A mű egyes részei a Voltaire-másolatokban található írások visszhangjaként is olvashatók, például a színházról és Skakespeare-ről írt nézetek, amelyek a másolat hatodik kötetében találhatóak, és később Voltaire „szótárainak” képezik részét. A másolatban számos alkalmi verset találunk, amelyeket a francia filozófus uralkodókhhoz címzett, Fekete János ebben is követi, amikor például a Mária Terézia felgyógyulása alkalmából készült versét megjelenteti, és elküldi a királynőnek.²⁵ Voltaire filozófiai szótárainak

²⁰ „...tout ce qui a paru jusqu'à l'année soixante, je le possède, malgré la difficulté que l'on a d'avoir quelques uns de vos ouvrages, en ce pays-ci...” „...le moyen le plus sûr de me faire tenir ces paquets, serait de l'adresser à Monsieur le..., sans y mettre mon nom...” *Uo.*, II, 299.

²¹ Vö.: De BUJANDA, Jesus Martinez, *Index Librorum Prohibitorium (1600–1966)*, Montréal, Genève, Médiaspaul, Droz, 2002, 928–932; MACÉ-DEL VENTO, Laurence, „*Lancer la foudre et retirer la main*”, *Les stratégies clandestines de Voltaire face à la censure romaine = La Lettre clandestine*, n. 6. 'Voltaire et les manuscrits philosophiques clandestins' (2008), 161–174.

²² Említést érdemel, hogy Fekete utószavában („Note postface”) utal arra, hogy ekkor Voltaire 20 kötetes összes művei 18. kötetének utolsó kiadását olvassa. Ez azonban nem lehet a kéziratos másolatok forrása, amelyben más szövegek, és később keletkezett írások találhatóak. Vö.: *Lettre à Mr de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois* (1764), document inédit attribué à János Fekete et Lőrinc Orczy, publ. par Imre Vörös, Bp., Akadémiai, 1987 (Új Történelmi tár, I), 38–39.

²³ *Néhai Galánthai Gróf Fekete János Magyar Munkái*. MTA Kézirattára 684/III. 6r.

²⁴ A kötetek verses dedikálása Eszterházy Miklóst szólítja meg, aki 1773 és 1787 között volt a testőrhadsereg kapitánya. A szerző bevezetőjében előre védekezik a bírálatokkal szemben és viszszautasítja a hitetlenség vádját: „Trop heureux que l'Étre suprême ait voulu me ramener aux dogmes salutaires du Christianisme.” Már itt olvashatjuk, hogy a kötetben közli Voltaire leveleit, remélve, hogy a gyűjtemény így értékesebbé válik („donner quelque prix à cette collection”). (Megemlítiük, hogy a szegedi könyvtár állományában levő példány possesszori beírása: „Comte Sigray”. Talán a „magyar jakobinus-mozgalom” egyik tagjává lehetett?)

²⁵ A nyomtatásban is megjelent írás: *Vers sur la maladie et sur l'heureuse convalescence de*

hatását ismerhetjük fel *Die Buchstaben* című művén.²⁶ 1784-től kezdve, vallo-mása szerint Orczy Lőrinc biztatására kezdi „Pegasus[át] magyar abrakra ve[n-ni].”²⁷ Voltaire hatása azonban ekkor is jelentős marad munkásságában: 1796-ban készíti *Az Orleani szűz* és *A természet törvénye* című fordításait. A fordítások megjelentetéséért sikertelenül fárad ugyan, de több íróársának eljuttat másolati példányt, arra kérve őket, hogy küldjék el neki javítási javasolataikat. Levelezés vagy személyes találkozás révén ekkor kerül a korabeli magyar szellemi elit szűk körébe.²⁸ A kortársak ismerték Voltaire-hez fűződő kapcsolatát, és műveiből készült fordításait modellnek tekintették.²⁹

Voltaire abban is példát jelenthetett Feketének, hogy munkáit gyakran szerzői név nélkül jelentette meg, bár eltérő okok vezetnek, amikor franciául írt műveiben (a korai magyar felvilágosodás több képviselőjéhez hasonlóan) a szerzőségnek nem tulajdonít jelentőséget.³⁰ Kéziratban maradt fordításában a „mesterre” emlékeztetően álnevet használ.³¹

Utóélete sajátos. Életéről, munkásságáról ma is Morvay Győző 1903-as monográfiáját használjuk. Modern kiadásban olvasható néhány francia, német és

sa majesté impératrice apostolique (1767). Vö.: DROSZT Olga, *Les premiers imprimés en français de Vienne*, Szeged, 1934. 79. (Études françaises). Levelében is beszámol a vers írásáról. *Mes rapsodies*, II, 235.

²⁶ *Die Buchstaben*, 1782–1784. Vö.: BARBE, J.-P., *Le Dictionnaire philosophique austro-hongrois: les Buchstaben du Comte János Fekete = Travaux sur le XVIIIe siècle*, n. 2, Angers, 1983, 27–46. Néhány címszó példaként: nemesség, angománia, jogosság, nők, dicsőség, stb.

²⁷ *Néhai Galánthai Gróf Fekete János Magyar Munkáji*. i. m. 6r.

²⁸ 1798-ban, gróf Teleki Domokosnak írt levelében örömmel számol be arról, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság kedvezően fogadta két fordítását. *Uo.*, II. rész, 58–59. Levelezőpartnerei között találjuk Gvadányi Józsefet, Teleki Lászlót, Orczy Lőrincet, Lászlót és Józsefet, Horváth Ádámot, Aranka Györgyöt, Dessewfy Józsefet, Báróczy Sándort, Bethlen Lászlót, Hal-ler Józsefet, Bessenyei Sándort, Madách Sándort, Schedius Lajost. Kis János találkozásukról ír, melynek során Fekete elkéri tőle, majd „kijavítva” visszajuttatja neki Wieland-fordítását: Kis János superintendens *Emlékezései életéből*, Bp., 1890, 406–407.

²⁹ Mindkét mű kéziratából több másolat létezik. 1797. október 19-én Dessewfy József Voltaire epikai költeményéből készített *A' Lisbonai veszedelem* című fordításának bevezetőjében mintaként említi fordításait és panaszkodik, hogy azok csak kéziratos másolatokban terjedhetnek: „Gróf Fekete Munkái is [a »Magyar Orleáni Szűz« és a »Természet törvényéről« írt költemény] Szerzőjöknek, a' Magyarságnak, 's a' fiatal Íróknak példájokra, tsak némely kezekre bocsátatnak...” Kolozsvári Állami Levéltár, Aranka gyűjtemény/Aranka col., n. 73, 52. Köszönetem Bíró Annamáriának, aki a szöveg fénymásolatát eljuttatta hozzám.

³⁰ Írói játéknak is tekinthető a megfogalmazás: „Le titre fastueux d’auteur ne me tente pas [...] Je cède à la démangeaison de barbouiller, sans jamais penser à être lû que de mes amis les plus intimes.” *Mes rapsodies*, I, 315.

³¹ *Az Orleani Szűz. Poema. Volter Frantzia Verseiből fordította magyarra Alethophilos, Isten haragjából régi káplár. Nyomtatott Szabadoson 1836ban Freüdorf betüivel*. MTA Kézirattára: RUI 4° 353. A kézirat a nyomtatás fiktív helyének és időpontjának jelzésével ironikusan utal arra, mennyire nem reménykedett a fordító a kiadásban. Fekete álneve a százötvennél is több álnevet használó Voltaire egyik álnevére (Alethopolis) emlékeztet.

magyar nyelvű írása (egyeseke digitalizált változatban is), míg fordításai kéziratban maradtak. Voltaire levelezőtársával a külföldi, elsősorban francia kritika többet foglalkozott, mint a magyar kritikai irodalom, amely csak az utóbbi évtizedekben szentelt figyelmet munkásságának, főleg fordításainak.³²

A kilenc kötetes kéziratban található Voltaire-másolatok bemutatása

A *Mélanges littéraires* című kézirat kötetei műfaji elrendezést látszanak követni. Előfordulnak teljesen vegyes kötetek, ahol a vers a prózával váltakozik. Az elrendezés valójában olyan kiadások gyakorlatát követi, amelyeknek kialakításában maga a filozófus játszott szerepet. Voltaire munkásságában a „vegyes” kötetek azért is érdekesek, mert a műfajokat és a témaköröket egyaránt váltogatja, és a bennük lévő szövegek egy része később más cím alatt, más szövegek rendszerében kap helyet. A kéziratos másolat az írásokat abban a sorrendben közli, ahogyan azok Voltaire „Összes művei” kötetekben fellelhetők, de nem minden írást vesz át belőle. Belső címlapot csak a 4. kötet elején, tartalomjegyzéket csak az 5. kötet végén találunk. A sűrűn írott lapokon a helyet a másoló teljesen kihasználja (például a *Candide*-ot nem kezdi új oldalra).

Először a kötetek főbb jellemzőit foglaljuk össze, felsorolva a bennük található Voltaire-írásokat, abban a sorrendben, ahogyan a kéziratos másolatban található. Felsorolásukkal a későbbi kutatások számára is szeretnénk a kéziratos másolatokat megnyitni.

Az első kötet Voltaire 1759 és 1769 között prózában írt hét filozófiai meséjét tartalmazza.³³

A lemásolt szövegek:

Histoire d'un bon bramin / Le blanc et le noir / Jeannot et Colin / Candide ou l'optimisme / Pot-Pourri / L'Ingénu / Lettres d'Amabed.

Fekete kézírása. Az oldalakon belső keretbe kerül a szöveg, lapszámozás nincs. Feltételezhető forrása: *Collection complete*, 13. kötet, alcíme: *Roman, contes philosophiques*, etc.³⁴ Az idézett kiadásban minden szöveg megtalálható, azonos sorrendben. A másolat azonban nem tartalmazza a kötetben található első hat írást, és az utolsóként lemásolt mese előtt két teljes szöveg kimarad.

A második kötet verset és prózát vegyesen tartalmaz. Két eltérő kézírással ké-

³² Újabb tanulmányok Feketéről: VÖRÖS Imre, *Fekete János, Voltaire természetfilozófiai költeményének tolmácsolója = Kolligátum*, Tanulmányok a 75 éves Bíró Ferenc tiszteletére, Bp., Ráció Kiadó, 2007, 501–508; BETHLEN Attila, *Galánthai Fekete János, a Voltaire-fordító = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, Bp., 2003, 255–268; EGYED Emese, *Kard és penna, Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején = Erdélyi Múzeum*, 1997, 1–2, 207–219.

³³ ML 1. kötet. SZEK MS 1937, 470.

³⁴ Lásd a 2. jegyzetet.

szült részt kötöttek itt egybe, az első ismeretlen másoló munkája, a második Fekete kézírása. Az is eltérést jelent, hogy az első részben a szövegek belső keret nélkül találhatóak, míg a másodikban belső keretbe kerülnek.³⁵

Az első részben a Bibliával kapcsolatos írásokat találunk, köztük a *Précis du Cantique des Cantiques* címűt, amelyet Voltaire az *Énekek éneke* fordításaként jelentetett meg, védekezést fűzve hozzá a cenzúra „értetlenségéről.”³⁶ Vannak benne alkalmi versek, barátaihoz, ismerőseihez címzett személyes írások, reagálások egyes művek, köztük saját írásai megjelenésére.

Az első részben lemásolt szövegek:

*Précis de l'Ecclésiaste / Lettre de M. Eratou à M. Clopcioere,*³⁷ *aumonier de S. A. S. M. le Landgrave / Précis du Cantique des Cantiques / Le Pauvre Diable / La Vanité / Le Russe à Paris / Apologie de la Fable / Discours à un Vaisseau / Les chevaux et les Anes ou étrenne aux sots / Épitre sur l'agriculture / Texte de Précis de l'Ecclésiaste / Texte du Cantique des Cantiques / Épitre à Boileau ou mon Testament / Épitre à l'auteur du nouveau livre sur les trois imposteurs / Épitre à Mr. St. Lambert / A Daphné célèbre actrice, épitre traduit de l'anglais / S'il ne l'est pas, il le faut honorer / Variante / A Mademoiselle Clairon / Le Coeur par Mr. Le Ch. de B. / A Mme de Pompadour alors Madame d'Étiolle / Impromptu fait à un Souper dans une cour d'Allemagne / Lettre au Roi de Dannemarck / Sur le Louvre / Lettre de M. D. B. Cap. au Régiment de B. à M. D. Y. / A M. Chardon.*

A második részt a *Conte de Guillaume Vadé*, Voltaire álnéven megjelentetett verses mesefüzére nyitja. Fekete is ír a francia mesterhez hasonlóan verses meséket.³⁸ Vannak benne alkalmi versek és személyes írások, köztük az a két szatíra, amelyeket Voltaire Fekete Jánosnak küldött 1768. november 14-én.³⁹ Az utolsó szöveg akkor született, amikor Voltaire megtudta, hogy szobrot akarnak neki állítani (a javaslatot visszautasította, élcelődve Rousseau-n, aki szerinte szívesen venne egy ilyen ajánlatot).

A második részben található szövegek:

Conte de Guillaume Vadé (hét verses mesét fűz egybe, a másolatban külön alcímmel: Ce qui plaît aux dames, L'éducation d'un Prince, Gertrude, ou l'éducation d'une fille, Les trois manières, Thélène et Macare, Azolan, ou le bénéficiaire, L'origine des métiers) / Le Marseillois et le Lyon, par le feu Mr. De St. Didier / Les trois empereurs en Sorbonne, par Mr. l'abbé de Caille / A Mad.

³⁵ ML 2. kötet. SZEK MS 1938. Az első rész: 1–151, a második: 152–249.

³⁶ G. BOUCHER, „Précis du Cantique des Cantiques” = *Dictionnaire général de Voltaire*, éd. sous la dir. de R. Trousson et J. Vercruyse, Paris, Champion, 2003, 977–978. (A továbbiakban: DGV)

³⁷ A másolatban a címben betűtévesztés: „Pocpioere”.

³⁸ *Conte moral presque édifiant, L'origine de l'alléluia*, stb. = *Mes rapsodies*, II, 6–20.

³⁹ L. 19. jegyzet.

Du Deffans / A Mr. Le comte de Schowalou / A Mr. Blin de Sainmore / A Mr. De C., sur son ballet de Misis / A Mad. De ... en lui envoyant la Henriade / A Mr. l'abbé de Voisenon, au sujet du conte d'Isabelle et de Gertrude, dont il avait fait un opéra comique / Au roi de Dannemarck⁴⁰ / A Mr. De Marquis de Chauvelin / A Mr. De C..., qui avait écrit à l'auteur que le bruit courait qu'il était mort / Lettre en vers à Mr. De V. / Quatrains ... à Madame la Duchesse de Choiseul / A Mad. Nekre.

A két részben eltér a forrás is: a *Collection complete* két különböző, 18. és 19. kötete. A másolatok a kötetben található írások sorrendjét folyamatosan követik, kihagyásokkal.⁴¹

A harmadik kötetben három Voltaire-írást találunk. A kézírás a második kötet első részével azonosítható.⁴²

A harmadik kötetben található másolatok:

Fragmens sur quelques Révolutions dans l'Inde et sur la mort du comte de Lalli / Fragment sur la justice à l'occasion du procès de Mr. Le comte de Morangies contre les Jonquai / Fragment sur le procès criminel de Monbailli roué et brulé vif à St Omer en 1770, pour un prétendu parricide et de sa femme condamnée à être brulée vives, tous les deux innocents.

A kötetben olvasható Voltaire-írásokban lábjegyzetek és széljegyzetek is előfordulnak, ezeket is lemásolják az eredetinek megfelelően. A három mű azokhoz a harcokhoz kapcsolható, amelyeket Voltaire az emberi jogokért folytatott, peres ügyekben, bizonyítva, hogy koholt vádak alapján, vagy tévedésből ítélték el és végeztek ki ártatlanokat. Lally, Morangiés és Montbailly rehabilitálása 1772–73-ban zajlik.⁴³ A Lallyról írt mű a legérdekesebb olyan szempontból, hogy a gyarmatokon szolgáló katonatiszt ügyében megfogalmazott Voltaire-írás India kultúráját és történelmét, és a francia gyarmatosítás történetét is részletesen tárgyalja, jog, politika és

⁴⁰ Mindkét részben találunk a dán királynak címzett levelet, akinek nagylelkűségét köszöni meg Voltaire, a protestáns Sirven családnak nyújtott támogatásért.

⁴¹ A két kötet alcíme: *Poésies mêlées*, 1. és 2. kötet. – Érdekes megjegyezni, hogy az utóbbi kötet első részéből, ahol Voltaire színdarabjai találhatóak, egyetlen másolat sem készült, míg a kötet második részéből kivétel nélkül, minden szöveget megtalálunk a másolatban.

⁴² ML 3. kötet. SZEK MS 1939, 643. Az első, nagy terjedelmű írást (1–602), két rövid követi (603–627, ill. 627–643).

⁴³ CCOV, 20. kötet. Alcím: *Poésie mêlée*, t. 3. – Ez a Voltaire-kötet versekkel kezdődik, amelyeket kihagyás nélkül megtalálunk az ML 6. kötetének első részében (1–243). Ezt követi az eredetiben a *Pucelle d'Orléans*, amelyből egyáltalán nem készül másolat. A kötet utolsó része tartalmazza a harmadik kötetbe másolt szövegeket. Megjegyezzük még, hogy a kötet végére (a korábbi kötetektől eltérően) a másoló odairja: „Fin du tome troisième”, ami vonatkozhat a másolat befejezésére, de inkább a másolás alapjául szolgáló forrásból származik (hiszen a kötetek bekötése, és kötetbe rendezése későbbi).

történelem szoros kapcsolatát mutatva a hetvenes években.⁴⁴ A Morangiès-féle pert Voltaire legbonyolultabb jogi esetének tartják, amelyben – noha nem is volt nagy visszhangja, mégis – kitartóan harcolt az ártatlan áldozatok védelmében. A szövegek keletkezésének időpontja a másolatok datálása vonatkozásában is érdekes.

A másolat negyedik kötetének különlegessége, hogy belső címlap van benne, ahova nemcsak a címet jegyezték be (*Mélanges Philosophiques, Littéraires, Historiques*), hanem a kötetszámot is („Tome quatrième”). A másolat negyedik kötete mondat közepén szakad félbe, amely az ötödik kötetben fejeződik be, a két kötet szoros összetartozását mutatva. A kézírás mindkettőben az előző kötettel megegyező, egyikben sincs keret. Az ötödik kötetet tartalomjegyzék zárja, amely a negyedik és az ötödik kötet szövegeit folyamatosan tartalmazza, de félbeszakad (az ötödik kötet közepén található szövegnél).⁴⁵ A tartalomjegyzék is másolat, oldalszámokat nem tartalmaz, talán munkája haszontalansága vette el a másoló kedvét a befejezéstől? A forrásszöveg a *Collection complete* 17. kötetével, azaz a negyedik *Mélanges*-kötetel azonosítható. Ebben a kiadásban együtt találjuk a kötetbe másolt valamennyi szöveget. A másolónak nehéz dolga lehetett a fő- és alcímek megkülönböztetése során, mivel óriási terjedelmű prózai szövegről van szó, amelyet sok fejezetre osztott a szerző.

A negyedik kötetben található szövegek:

Des Singularités de la Nature / Sermon du rabin Akib prononcé à Smirne le 20 novembre 1761 / Homélie prononcé à Londres / Sermon prêché à Basle / Collection d'anciens Évangiles ou Monuments du premier siècle du christianisme.

Az utolsóként említett szöveg vége az ötödik kötet első szövege, ezt követik:
Les adoreurs ou les Louanges de Dieu / Les droits des hommes ou les usurpations des autres / Instruction du gardien des capucins de Raguse / Fragments des instructions pour le prince royal de... / Du Divorce / De la Liberté de conscience / Discours aux confédérés catholiques de Kaminiék en Pologne / Lettre sur les Panegyriques / Lettres de Memmius à Cicéron / Discours du conseiller Anne Dubourg à ses juges / Les pourquoi / La méprise d'Arras / Requête à tous les Magistrats du Royaume / Le Cri des Nations / Tout en Dieu / Commentaire sur Malebranche / Loix de la Nature / Idées de la Motte le Vayer / Anecdotes sur Bélisaire / Lettre de Mr. L'Archevêque de Cantorberi / Recit de l'Empereur de la Chine / A l'occasion de la paix perpétuelle / De Pierre le Grande et de Jean-Jaques Rousseau / De la liberté d'imprimer / Articles (de littérature) intéressants / Table des pièces contenues dans ce volume.

⁴⁴ Voltaire történetírásai között is számon tartják. Vö.: B. BERNARD, *Fragments sur l'Inde et sur le général de Lally* = DGV, 523–528. – Többször hivatkozik Voltaire Indiáról, és főleg a valásról írva saját *Essai sur les Moeurs* című világtörténetére, illetve az abban idézett forrásaira. Vö.: VOLTAIRE, *Essai sur les moeurs*, René POMEAU kiadása, 1. köt., Paris, Garnier, 1963, 662–663.

⁴⁵ ML 4–5. kötet. MS 1940–1941, 451, ill. 482.

A két köteten belül három nagy szövegegységet lehet megkülönböztetni. Elsőként a *Des Singularités de la Nature* [A természet furcsaságai] címmel 1768-ban megjelent mű 38 fejezetét olvashatjuk. Voltaire ebben a műben a korabeli természetfilozófia vitatott kérdéseit tárgyalja: milyen változásokra képes az anyag, milyen elméletet lehet elfogadni a tűz, a fény természetétől, mit tudunk meg a fossziliákból, állat vagy növény a polip, stb. Ezt követően a hatvanas években írt pamfletjei olvashatók a hitélettel, a lelkiismereti szabadsággal, a vallásokkal összefüggésben, amelyek éppen megjelent művekre, a cenzúra működésére, az antikvitással, a bibliával kapcsolatos vitákra, vagy a korabeli irodalmi harcokra reflektálnak. Az írások egy része Voltaire későbbi szótáraiba⁴⁶ is bekerült, mint például a sajtószabadságról írt szöveg. Az utolsó rész már kifejezetten szótárjelleggel készült írásokat közöl, ugyanakkor témája specifikus. Az *Articles de littérature intéressants* [Az irodalomra vonatkozó érdekes szócikkek] mintegy ötven címszóból álló válogatás, amely az E, F, G és H betűkkel kezdődő írásokat tartalmazza. Közöttük találjuk azokat, amelyeket a filozófus az *Enciklopédiába* írt, így például a *Genre de Style* [Műfaj-stílus], *Gens de Lettres* [Író], *Goût* [Ízlés] vagy *Historiographe* [Hivatásos történetíró] című írásokat. Ezeket is felvette saját szótáraiba, többszöri átdolgozást követően. Ez a *Mélanges*-kötet különösen jól mutatja, milyen változatos módon kerülhettek egymás társaságába különböző jellegű szövegek. Az, hogy a kötetből készült másolatból egyetlen szöveget sem hagytak ki, arra enged következtetni, hogy az ilyen jellegű válogatás az olvasó-másoló érdeklődését különösen megragadta.

A kézirat hatodik kötete Fekete János kézírása. A szöveg keretbe került. A lemásolt írások két különböző kötetből származnak: az első rész forrása a harmadik kötetben már használt forrás, a másodiké egy másik vegyes kötet.⁴⁷ A kötetet különálló művek apró mozaikjai alkotják, vegyesen vers és próza: a vers gyakran átvált prózába, vagy a verset prózában írt számos jegyzet kíséri. A jegyzetek gyakran hosszabbak, mint maga a vers, bennük a filozófus kifejti például gondolatait a cenzúráról, a janzenizmusról, vagy a protestánsok üldözéséről. A kötet közepén egy lap üresen marad (amit az eljárás ritkasága miatt érdemes megemlíteni). Ezt követően a téma megváltozik.

A hatodik kötet első részében olvasható írások:

Épître à l'Impératrice de Russie / Épître au roi de Suède / Épître au roi de Danemark sur la liberté de la presse / Épître à Mr d'Alembert / Lettre à La Condamine / Épître au roi de la Chine / Epître à Horace / Epître à Mr. Pigal / Lettre de Mr de Voltaire au roi de Prusse Ferney, ce 1er fevr. 1773. (Prózával kezdődik, vers a vége) / Les deux siècles / Le père Nicodème et Jeannot / Ode à la vérité (Calas halálára emlékező vers, 1762) / Ode pyndarique à propos de la guerre présente en Grèce / L'anniversaire de la St. Barthelemi, pour l'année 1772 / La Bégueule, conte moral / Les systèmes / Notes par Mr de Morza (Voltaire egyik álneve) /

⁴⁶ *Dictionnaire philosophique* (1764), *Questions sur l'Encyclopédie* (1770–72).

⁴⁷ ML 6. kötet. MS 1942. Első rész: 1–244. második rész: 246–395. A két feltételezhető forrás-szöveg: CCOV, 20. és 15. kötetek. Alcím: *Poésies mêlées* 3. és MPh 2.

*Les Cabales / Notes du même / Jean qui pleure et Jean qui rit / Réponse à l'auteur par Mr. l'abbé de Vois*** / Lettre de Mr Thiriot / Lettre de Mr de V. sur un écrit anonyme / Quelques petites hardiesses de Mr Clair à l'occasion de St. Louis. A második részben: Des Allégories / Du Polithéisme / Parallèle d'Horace, de Boileau et de Pope / De l'Histoire / Des Fêtes / Lettres sur Mlle de Lenclos / Des Payens et des Sous-Fermiers / De l'antiquité du Dogme de l'immortalité de l'âme. Fragment / Des mauvaises actions consacrées ou excusées / Des Sectes / Du Philosophe / Les ignorances (16 részből áll, későbbi szótárcikkek) / Les voeux / Des médecins / Des avocats / Des Théologiens / Des Poètes / Du Timée de Platon / Questions sur Platon / Précis de la Philosophie Ancienne (20 rész) / Femmes, soyez soumises à vos maris / Conformez-vous au temps / De l'horrible danger de la lecture / Des arrêts de la mort / De la frivolité / De l'imagination / Anecdote singulière sur le père Fouquet, ci-devant jésuite (alcím: „Ce morceau est inséré en partie dans Les Lettres juives”) / Du théâtre anglais, par Jérôme Carré (Voltaire egyik álneve) / Plan de la tragédie d'Hamlet / L'Orpheline, tragédie (4 oldal) / Courtes réflexions (Othello) / Des divers changements arrivés dans l'art tragique.*

Az első rész Voltaire epikai költeményeit és verses meséit tartalmazza, amelyekhez számos prózai jegyzetet fűzött. Episztola nyitja a kötetet (az eredetiben és a másolatban), amelyet II. Katalinhoz intéz Voltaire. A vers abból az alkalomból született, hogy a cárnő elküldte a filozófusnak törvénytervezetét. Említettük már, hogy ezt az episztolát másoltatja le Barcsay Ábrahám franciául, hogy el tudja küldeni Orczy Lőrincnek.⁴⁸ A kötetben található másik írásról is levelezett barátjával (*Jean qui pleure et Jean qui rit*), jóval korábban, 1772-ben, és ezt is elküldte neki. A nyolcvanas években a három magyar költő kapcsolata elég szoros, erről is Barcsay levele tanúskodik: „Groff Fekete Generális Aristippusnak 's Voltairenak Tanitványa most Sopronyba mulatván emlegettelek vele.”⁴⁹

A kötetben található alkalmi verseket és leveleket Voltaire királyokhoz, kortárs filozófusokhoz, művészekhez, barátaihoz címezi (D'Alembert, La Condamine, Jean-Baptiste Pigalle, Mr Thiriot). Ódában emlékezik meg Calas haláláról és a protestánsok kétszáz évvel korábban történt véres lemészárlásáról a Szent Bertalan-éj kétszázadik évfordulóján.

A második részben a műfaj és a tematika jelentősen megváltozik. A próza dominál. Az itt található írások Voltaire filozófiai koncepcióját és esztétikai nézeteit tükrözik.⁵⁰ Ebben a részben is a változatosság esztétikai elve érvényesül. Olvas-

⁴⁸ *Mennyei barátom!* i. m. 208–211.

⁴⁹ A II. Katalinhoz címzett episztola másolata az 1785. április 27-i levélben. Barcsay *Voltaire Nevető 's Siro Jankója* című verses meséjét megjelenése évében olvassa (1772), és augusztus 11-én írt levelében méltatja: „rendes írás,” „szép elme játék.” Még az írást dicséző korabeli francia versből is idéz két sort (Fontanez, *Épître à M. de Voltaire*). *Uo.*, 66, 70. Az idézet Barcsay 1780. január 2-án írt levelében olvasható. *Uo.*, 176.

⁵⁰ A lemásolt szövegek a *Des Allégories* című esszétől kezdve a *Des divers changements arrivés dans l'art tragique* című írásig folyamatosan megtalálhatók a MPh című kiadvány második kötetében.

hatjuk benne a képzeletről írt szótár-cikket (*De l'imagination*), az olvasás „veszélyéről” írt szatíráját (*De l'horrible danger de la lecture*). Több írás témája az antik és a korabeli irodalom összehasonlítása (például *Parallèle d'Horace, de Boileau et de Pope*). Az utolsó írások középpontjába a színház, és főleg az angol és a francia színház összehasonlítása kerül és Shakespeare értékelése. A szövegek között olvasható Hamlet monológjának fordítása, amely korábban a *Filozófiai levelek*-ben jelent meg.⁵¹ Megtaláljuk itt Voltaire értekezését arról, milyennek kell lennie a modern színházi előadásnak, jellemzi a kor két értelmiségi típusát, a filozófust és a teológust. Természetfilozófiai gondolatai közül kételyeiről olvashatunk az ember helyéről a világban olyan írásokban, amelyek majd szótáraiba kerülnek. Közöttük van a *Les ignorances* [Tudatlanság] című szócikk, amelynek magyar fordítása is készült a század végén.⁵²

Voltaire valamennyi írása közül dialógusai alkotják a legkülönösebb egységet. A filozófus 1750 körül kezd alkotni ebben a műfajban. Megjelentetésük módja is sajátos: kezdetül külön füzetekben vagy *Mélanges*-kötetekben adja ki őket. Több közülük szótárcikk vagy annak része, de az is előfordul, hogy nagyobb művének betétje. Kortársai szenvedélyes érdeklődéssel olvassák az aktualitásuk és iróniájuk miatt különleges diskurzusokat, az utókor azonban Voltaire filozófiai dialógusai iránt az utóbbi évtizedig alig mutatott figyelmet.⁵³

A másolat hetedik kötete jól tükrözi a kortársi érdeklődést: 15 dialógust találunk benne, amelyek a műfaj legfőbb változatait és témáit képviselik: a holtak párbeszédét, a katekizmust, a régiek és modernek vitáját, az antik és a keleti fikciót, a színházról szóló párbeszédet.

A másolatban szereplő dialógusok:

Un sauvage et un bachelier / Ariste et Acrotal / Lucien, Erasme et Rabelais dans les Champs Élysées / Galimatias dramatique / L'éducation des Filles / Les anciens et les modernes ou la toilette de Mme de Pompadour / Le chapon et la poularde / Pericles, un Grec moderne, un Russe / Entretien de Cu-Su et Kou / Ariston et Téotime / L'Indien et le Japonais / Tuctan et Karpos / Les dernières paroles d'Epictete à son fils / L'A, B, C, ou Dialogues entre A. B. C., traduit de l'anglais par M. Huet / Conversation de Mr. l'intendant avec Mr. L'abbé Brizel.

A kötetben nincs keret az oldalakon, a kézírás a harmadik kötetre emlékeztet, de nem nyilvánvaló az egyezés, az íráskép alapján mintha váltakoznának a máso-

⁵¹ A francia szerző Jérôme Carré álnéven ír. Hivatkozik angliai tartózkodása alatt írt művére: kiemeli jelentőségét Shakespeare európai megismertetésében, és méltatja Hamlet monológjából készült fordítását, elmarasztalva az azóta megjelent, általa gyengébbnek ítélt fordításokat.

⁵² A fordító nem ismert, a szöveg kéziratban maradt. Vö.: PENKE Olga, „Szökevény tünemények.” *Voltaire természetfilozófiájának néhány kérdése = Amicitia*, Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára, főszerk. Lengyel Réka, Bp., Reciti, 2015, 304–319.

⁵³ A *Revue Voltaire* egy egész számot szentel a kérdésnek 2005-ben (n. 5. 'Le dialogue philosophique' különszám). L. főleg PUJOL, Stéphane, *Les Dialogues: mise au point bibliographique*, 33–39.

lók.⁵⁴ Voltaire „Összes műveinek” első „Vegyes” kötetében ugyanebben a sorrendben találjuk a felsorolt szövegeket, de a kötet első hét dialógusa nem szerepel a másolatban.⁵⁵ A dialógusok közül az *Entretien de Cu-Su et Kou* jobban ismert *Catéchisme chinois*, vagyis kínai katekizmus címen. Ez a párbeszéd azért is érdekes, mivel egyik jegyzetét Bessenyei György fordította magyarra, aki a dialógus műfajában maga is kiváló alkotásokat hozott létre.⁵⁶

A kéziratos másolat nyolcadik és kilencedik kötete újra sajátos egységet alkot. A kézírás mindkettőben Fekete Jánosé. Mindegyikben van keret, és mivel ebben a két kötetben jól látható a lapszámozás, egyértelműen megállapítható, hogy eredetileg egybetartoztak: a számozás ugyanis folytatólagos. A nyolcadik kötetben található utolsó mű a kilencedikben fejeződik be (miközben egy mondat félbe is van vágva).⁵⁷ A két kötet forrásszövege a *Collection complete* 16. kötetén belül a harmadik *Mélanges*-kötet első része.⁵⁸ A szövegek döntő többsége az idős Voltaire harcait mutatja, aki vitáiban az egyház világi hatalmát bírálva, a deizmust védelmezve, csatákat folytat saját műveinek, valamint kortárs filozófusok vagy korábbi korok íróinak autentikus értelmezéséért.

A nyolcadik kötet első részében rövidebb szövegek vannak:

Panegyrique de Louis XV / La voix du sage et du peuple / Défense de Milord Boligbroke / Remerciement sincère à un homme charitable / Discours aux Welches, par Antoine Vadé, frère de Guillaume / Lettre de M. Cubstorf pasteur de Halmstad, à M. Kirkerfpasteur de Laubtorp / Lettre de M. Clocpicre à M. Eratou / Conseils à un journaliste, sur la philosophie, l'histoire, le théâtre, les pièces de poésie, les mélanges de littérature, les anecdotes littéraires, les langues, le stile. A második egység egy 56 részes mű: *Le Philosophe ignorant*. A harmadik részben található írások: *Commentaire sur le livre des délits et des peines / Le président de Thou justifié contre les accusations / Essai historique et critique sur les dissensions de la Pologne. Par un professeur en droit public.*

Aktuális eseményekhez köthetők a kötetet nyitó írások. 1748-ban, az aacheni békét követően készült az első, amely XV. Lajos uralkodását dicséri a háborúkat viselő XIV. Lajoséval szemben. A művet ma „propagandadarabként” tartják számon. A második az egyházi adó intézményét bírálja.⁵⁹ A szabadgondolkodó

⁵⁴ ML 7. kötet. MS 1943, 340.

⁵⁵ CCOV, 14. kötet (egy-kiadásokban 13. kötet). Alcím: MPh 1. Megjegyezzük, hogy a kötetben szerepel még az *Éléments de la philosophie de Newton* és a *Vie de Molière*, amelyekről nem készül másolat.

⁵⁶ BESSENYEI György, *Összes művei, A Holmi*, s. a. r. Bíró Ferenc, Bp., Akadémiai, 350–351; vö.: PENKE Olga, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában, A dialógus műfaja*, Debrecen, 2008, 64–81.

⁵⁷ ML, 8. és 9. kötet. MS 1944 és 1945. Lapszámozásuk: 1–438, ill. 439–810.

⁵⁸ CCOV 16. kötet. Alcím: MPh 3/1.

⁵⁹ 1750-ben megerősítették az egyházi adó intézményét. Vö.: B. BERNARD, *Panegyrique de Louis XV = DGV*, 913–914.

Bolingbroke vallásfilozófiáját védelmezi a harmadik, az azt követő pedig Montesquieu *A törvények szelleméről* című művét (a janzenisták bírálatával szemben). A többi írásban álnéven vagy névtelenül szól Voltaire a vitákba, a toleranciát, a pártatlanságot, más népek tiszteletét hangsúlyozva.

Nagyobb terjedelmű, rövid fejezetekre osztott írásban olvashatjuk ezt követően Voltaire természet- és vallásfilozófiájának egyik összefoglalását, *A tudatlan filozófust*. Az 1765-ben készült írásban filozófiai kételyeit fogalmazza meg és olyan kérdéseket vet fel, amelyek haláláig érdeklődése középpontjában maradnak.

A harmadik részben két jelentős szerzőt kommentál. Beccaria jogfilozófiai írása az első, akinek nagy európai visszhangot kiváltó művéhez Voltaire bevezetőt is írt.⁶⁰ Az eredetileg latin nyelvű világtörténet szerzőjét, Thou-t értékeli a másik, akinek művét másfél évszázadon keresztül indexre tették, és a 18. század elején fordították francia nyelvre. Az utolsó (a következő kötetben folytatódó) írás II. Katalin vallási toleranciáját dicséri. Mai kritikusai meglepőnek tartják Voltaire elfogultságát a „felvilágosult” uralkodó lengyelországi politikáját illetően. A másolat utolsó kötete az előző kötet utolsó szövegét folytatja.

A kilencedik kötet szövegei:

Essai historique et critique sur les dissensions de la Pologne / La Défense de mon Oncle (22 fejezet) / *Lettres à son altesse Monseigneur le prince de* ⁺⁺⁺ *sur Rabelais et sur d'autres auteurs accusés d'avoir mal parlé de la religion chrétienne / Essai sur les guerres civiles en France.*

Voltaire saját *Philosophie de l'histoire* [Történelemfilozófia] című művét veszi védelmébe a *Défense de mon oncle* [Nagybátyám védelmében] című írásban. Kettős álnév mögé rejtőzik: Bazin abbé álnév alatt jelent meg maga a mű, a védekezést pedig az unokaöcs nevében írja. Ez az írás arra ad számára lehetőséget, hogy a korábbinál bővebben fejtsse ki történelemfilozófiáját. A szerzői játékot bevezetők és előszavak sora teszi szípkázóvá, amelyek a tájékozott olvasónak akarnak minél nagyobb élvezetet szerezni. A levél formájú, következő műben Voltaire egyformán hadakozik az ateistákkal és a vallási türelmetlenséggel szemben, Rabelais-t és követőit, különböző nemzetiségű filozófusokat védelmezve (köztük Locke-ot, Swiftet, Montesquieu-t, La Mettrie-t, Spinozát, az enciklopédistákat). A mű hangvételére jellemző az egyik zárógondolat: „Az ateizmusból az erkölcsökre nézve semmi jó nem származhat, és ugyanakkor nagyon sokat árthat nekik. Majdnem olyan veszélyes, mint a fanatizmus.”⁶¹

A kötetben található művek a hatvanas évek végéről származnak, kivéve az utolsót. A francia polgárháborúkról írt *Esszé* 1729-ben született, benne Voltaire

⁶⁰ Beccaria művéből Kazinczy Ferenc készített fordítást 1793 körül. Modern kiadása: *Magyarországi gondolkodók 18. század, Bölcsészettudományok*, II, s. a. r. Tüskés Gábor és Lengyel Réka, Bp., Kortárs, 2015, 713–718, 1221–1225.

⁶¹ „L'athéisme ne peut faire aucun bien à la morale, et peut lui faire beaucoup de mal. Il est presque aussi dangereux que le fanatisme.” (ML 9. kötet, 772.)

a vallásháborúk kérdését és IV. Henrik történelmi szerepét tárgyalja. A művet eredetileg az *Henriade* angol kiadásához írta. A prózában megfogalmazott szöveg az eposz utolsó tíz sorával ér véget. A kilenc kötetes másolat így a jelentős magyar hatást kiváltó, két fordításban is megjelent eposzból vett szöveggel zárul.

Voltaire vegyes köteteinek szerkesztési stratégiája

A *Mélanges littéraires* című másolatban szereplő szövegek, amelyeket a fentiekben részletesen bemutatunk, az első kötet kivételével a „vegyes” elnevezést viselő kiadásokból származnak.⁶² Sajátosságaik összefoglalása a válogatást készítő(k) és a másoló(k) preferenciáját is megvilágítja.

Voltaire munkássága sajátos paradoxának tartják, hogy fiatalon kanonizált műfajokban ír, mintha csak az általa egyszerre bírált és magasztalt korábbi század műfaji hierarchiáját követné: első sikereit a tragédiában, az eposzban és a történetírásban aratja.⁶³ Ezeket a műfajokat a továbbiakban is műveli, de mindegyik területen újít, hiszen később drámát is ír, komikus eposzt, és a történetírás sajátos változatait valósítja meg.⁶⁴

A fikcióban is létrehozza önálló műfaját: a filozofikus mesét, amely valójában több műfaj keveréke. Filozófiai kérdéseket illusztrál, lényeges eleme a mindentudó elbeszélő, aki nem akarja, hogy olvasója a szereplőkkel azonosuljon, eltérően a korabeli regényektől, amelyek, Voltaire szerint a valóság illúziójával megtéveszthetik az olvasót. Kritikusai abban is paradoxont látnak, hogy azokat a műfajokat bírálja a legkeményebben, amelyeket maga is a legtöbbit gyakorol, főleg munkássága második részében: a szatírárt, a pamfletet, a vitairatot. Ezekben a műveiben az őt, vagy az általa nagyra becsült, és a kortárs kritika által bírált műveket veszi védelmébe és hadakozik igazságukért, akárcsak a méltatlanul üldözött áldozatokért, a meggyőződésük miatt meghurcolt emberekért. „Összes művei” kiadásaiban ezeket az írásokat a szerző a „vegyes” megjelöléssel fogja egybe, amelyeknek szerkesztési stratégiája lehetővé teszi a gondolatok párbeszédét, anélkül, hogy egységes rendszert dolgozna ki.⁶⁵ Az írások egymásmelletteisége felerősíthet egyes gondolati vagy műfaji sajátosságokat, de nem feltétlenül, hiszen a szerző nem is mindig vesz részt a kiadások szerkesztésben. A dialogizá-

⁶² A Voltaire összes műveiben MPH és a *Poésies mêlées* alcímmel kiadott írásokból.

⁶³ *Oedipe* (1718), *Henriade* (1728), *Histoire de Charles XII* (1731). Vö.: MENANT, Sylvain, *L'esthétique de Voltaire*, Paris, SEDES, 1995.

⁶⁴ Prózában írt *Saül* című drámája (1763) teljesen eltér korábbi tragédiáitól és komédiáitól. Az eposz komikus változatát valósítja meg a *Pucelle d'Orléans*-ban (1762), történetírást, politikai gondolkodást és jogfilozófiát fon egybe a másolat harmadik kötetében található *Fragments sur Lally* (1774). Vö.: V. van CRUGTEN-ANDRÉ, *Saül* = DGV, 1014; MÉRICAM-BOURDET, Myrtille, *Voltaire et l'écriture de l'histoire: un enjeu politique*, Oxford, Voltaire Foundation, 2012.

⁶⁵ Az itt leírtak alapja a *Revue Voltaire* „La notion voltairienne de »mélanges«” különszáma, és főként Nicholas CRONK, *Auteur et autorité dans les Mélanges* című tanulmánya: n. 6 (2006), 53–70.

lásban szerepet játszhat a cím. Az írás gyakran anonim, vagy álnév rejtí alkotóját. Voltaire számos technikát alkalmaz: a bevezetők, dedikálások, jegyzetek, figyelemztetések, marginális jegyzetek sora (amelyek mindegyikére hozhatnánk példát a másolatból), az olvasóban azt az érzést kelti, hogy az írói játékban ő is részt vesz. Ezek a diskurzusformák mégis elsősorban arra szolgálnak, hogy ellenfeleit kijátssza. Az álnéven megjelent írás esetében a cenzornak bizonyítania kell, ki is valójában a megbüntetésre érdemes személy, mielőtt lesújtana. A „kalóz kiadóval” szemben is védelmezi magát, hiszen szerzői jogait a törvény nem biztosítja. N. Cronk szerint a „vegyes” kötetekbe mindig kerül néhány olyan szöveg, amelyek egyértelműen biztosítják a szerző azonosítását, olyan esetekben is, amikor a címlapon nem, vagy nem egyértelműen szerepel a szerző neve. Két példát idézünk erre a másolatból: a II. Katalinhoz címzett episztola a kortársaknak éppúgy nyilvánvalóvá tette a szerző kilétét, mint a kilencedik kötetben legutolsóként szereplő szöveg, amely az *Henriade* alkotása során készült korai Voltaire-írás (amely tematikusan ugyan harmonikusan illeszkedik a kötetbe, de kronológiailag meglepő az elhelyezése).

„Az olvasás szörnyű veszélyei.” „Könnyű műfaj”?

A kéziratos másolatban olvasható írásokban vezérmotívumként tér vissza a gondolatok szabad áramlásának szükségessége és kapcsolata az aktuális kérdésekre gyorsan reagáló rövid írásokkal, a satírákkal, pamfletekkel, röpiratokkal, szócikkekkel. Közülük kettőre érdemes különösen odafigyelni.

„Az olvasás szörnyű veszélyeiről” írt pamflet keleti parabolában bírálja azokat az intézményeket, amelyek a (nyomtatott) könyvekben megfogalmazott tudás széleskörű megismerését gátolják. A cenzúra átkos hatását Voltaire úgynevezett „kettős diskurzussal” bírálja, vagyis az ellenkezőjét állítja annak, amit valójában gondol, így teszi nevetségessé az ostromozott álláspontot.⁶⁶

Egy újságírónak szánt tanácsként fogalmazza meg másik rövid írását, arról, milyenek legyenek az időszakos kiadványokban megjelenő, a kortárs közönséghez gyorsan eljutó, műfajilag nehezen besorolható, aktuális kérdéseket tárgyaló művek, amelyek témája egyaránt lehet a politika, a filozófia, a történetírás, a költészet, a színházi élet. Belátja, hogy ez a „könnyű műfaj négy-ötezer szerzőt írásra buzdított az utóbbi száz évben,” de nem egyet azokkal a kritikákkal, amelyek csak a terjedelmes, a kritikusok által előírt műfajban és stílusban készült műveket tartják jónak.⁶⁷ Voltaire egyik kedvelt megnyilatkozási formáját védelmezi, hiszen

⁶⁶ *De l'horrible danger de la lecture* = ML 6. kötet, 351–354. A „double discours”-ról lásd: MENANT 1995, i. m., 58. – 1765-ben készült röpirata válasz két frissen megjelent művének cenzori tiltására. Ma is egyik legaktuálisabb írásának tartják, erre utal, hogy felvették a francia érettségi tételek közé és interneten is könnyen megtalálható.

⁶⁷ *Conseil à un journaliste, sur la philosophie, l'histoire, le théâtre, les pièces de poésie, les mélanges de littérature...* ML 8. kötet, 156. Szóhasználat: „genre facile”.

számos (a másolatokban is szereplő) írása jelent meg „újságokban.” A kortársak ezeket a publikációkat nagy figyelemmel követik, több alkalommal váltanak ki heves tollcsatákat. Úgy véli, hogy a „könnyed, évődő, leleményes, kellemes olvasói élményt nyújtó,” a méltatlanul bírált jó szerzőket védő írással formálják az ízlést, „fenntartják az újítás szellemét, amely a művészetek anyja.”⁶⁸ Megfogalmazza ideálját a pártatlan, egyszerre tudós és kritikus újságírás érdekében, amelyben maga is szerepet kíván játszani. Az aktualitás hatása alatt született írásai egy részét egyes köteteibe is felvette, és a korabeli „kéziratos sajtóban” is terjedtek, főleg életének utolsó szakaszában. Ezek a művek kiváltképpen hangsúlyozzák az írók szerepét a kialakulóban levő közvélemény formálásában.⁶⁹

Összegzés és kitekintés

Végül a tanulmány elején felvetett kérdésekre keresünk választ. Először azt kíséreljük meg összefoglalni, hogy a mintegy kétszáz írásból álló francia nyelvű kéziratos Voltaire-másolatban van-e valamilyen összetartó erő, és miért épp a lemasolt művekre esett a választás.

A magyar felvilágosodás írói olyan Voltaire-műveket fordítanak, amelyek az irodalmi kánon csúcán helyezkednek el, ezek megújítójaként válik elismert íróvá a filozófus: eposzt, történetírásokat, tragédiákat. Ezek az írások hivatalos engedéllyel jelentek meg.

A „minor” műfajok 1750 után kerültek Voltaire érdeklődésének középpontjába, ekkor írja meséit, dialógusait, filozófiai műveit, amelyeknek rövid fejezetei különállóan is olvashatók, és 1760-tól szellemi harcaiban gyakran alkalmaz egyéb műfajokat: szatírákat, alkalmi verseket, kommentárokat, ismertetéseket, szótár-cikkeket.⁷⁰ Közös jellemzőjük, hogy aktuális esemény hatása alatt jöttek létre, önálló könyvként, brosúraként vagy „újságcikként” publikálja őket, majd egyes köteteiben is helyet ad nekik. 1768-ban Voltaire Galánthai Fekete János számára két ilyen rövid írást is eljuttat, melyekben az emberi természetről és a cenzúráról fogalmazza meg gondolatait. Két frissen megjelent szatírája elküldésével a hozzá hasonlóan gondolkodó ifjú figyelmét fel is hívja az idős filozófus az ilyen típusú írások jelentőségére. Ezek a „minor” műfajok alkotják a kéziratos forrását. A másoláshoz minden bizonnyal Voltaire „összes műveinek” nyolc „ve-

⁶⁸ Az idézett szövegrészek: „ouvrages ingénieux”, „badinant”, „ouvrages d’agrément”, „toutes les grâces légères”, „C’est à quoi le goût consiste / c’est exiter l’auteur à dire, s’il se peut, des choses nouvelles, c’est entretenir l’émulation, qui est la mère des arts.” *Uo.*

⁶⁹ „Századának egyetlen írója sem tulajdonít a születő médianak akkora jelentőséget, mint ő.” – írja róla François MOUREAU, *Comment se constitua l’agence de Ferney: vers et prose de Voltaire dans les nouvelles à la main et recueils manuscrits* = *Revue Voltaire*, n. 4 (2004), 222.

⁷⁰ Vö.: Stéphane PUJOL, (*Poétique du*) *Dialogue = Inventaire Voltaire*, sous la dir. de J. GOULEMOT, A. MAGNAN et D. MASSEAU, Paris, Gallimard, 1994.

gyes” kötetét használják, amelyekből a szövegeket (néhány írás teljes kihagyásával) folyamatosan írják le.⁷¹

A Bécsben élő, eredetileg a testőrgárdában tevékenykedő magyar írók nagy figyelemmel követik az európai kulturális élet löktetését, és Voltaire kortárs közönségnek szánt művei különösen felkeltik érdeklődésüket. A kötetekben nagy számban fordulnak elő a korabeli politikai és kulturális eseményekre reagáló írások, valamint az alkalmi versek és levelek, melyeket a francia író kortárs tudósoknak, filozófusoknak, színészeknek, művészeknek, teológusoknak, királyi főeknek küldött. Az írásokban a magánélet és a közélet, az intimitás és a nyilvánosság szorosan összekapcsolódnak. A levelezés, az olvasás és az írás a tanulmányban említett magyar írókat is bevonja a szellemi mozgásba. Bessenyei Voltaire-hez hasonlóan vegyes gyűjteményt hoz létre *A Holmiban*, amelyben a francia szerzőtől is lefordít részleteket. Fekete *Mes rapsodies*-ja hasonló ihletésű. Mindkettőjük írásmódját megéri a francia író vegyes kötetének változatossága és mindketten foglalkoznak az író szerepével a gondolkodás, a politika, a filozófia, a tudományok, a művészeti élet alakításában. A vegyes műfajú művek közül a dialógusok Bessenyei, a szótárcikkek Fekete műfaji választásait befolyásolják. Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám is ehhez a közegehez tartozik, mindketten kapcsolatban állnak Feketével. A két barát több levelet vált Voltaire-ről, akinek rövid műfajú munkáiból rájuk inkább verses művei vannak hatással. Voltaire vegyes kötetének tematikai gazdagsága, szerkesztése és kifejtésük eredetisége stimuláló lehetett a levelezéseken kívül a beszélgetések, az egyéni művek alkotása során.

Galánthai Fekete János kézírásának azonosítását követően némileg egyszerűsödtek a kézirat fellelésekor felvetődő kérdések. A Voltaire követőjeként számon tartott gróf életének és munkásságának ismert pontjai arra utalnak, hogy nagyon is tudatosan választotta forrásait. Érdemes továbbgondolni Fekete Voltaire-hez írt levelének azt a megjegyzését, miszerint a hatvanas évekig igyekezett Voltaire összes műveit megvásárolni, viszont a cenzúra nehézséget jelentett számára a könyvek beszerzésében. A másolatokat – a könyvektől eltérően – a cenzúra nem ellenőrizte. A kéziratban olvasható Voltaire-művek jórészt a hatvanas évektől kezdve keletkeztek, olyan mű is szerepel közöttük, amelyben az 1773-as évszámot olvashatjuk. Nagy részük szerepelt a tiltott könyvek listáján. A kivételesen érdekes műveket a másolat birtokosa bármikor újra elővehette. Fekete ugyanakkor feltehetően barátai között is számított olvasókra. A négy és fél saját kezűleg másolt kéziratkötetben Voltaire verses és prózában írt meséit, episztoláit és satíráit olvashatjuk, és megtaláljuk közöttük kétkedő filozófiájának néhány, rövid fejezetekre tagolt reprezentatív darabját, kritikáit és satíráit, ahol véleményt mond a kortárs és a korábbi korok filozófiájáról, irodalmáról, művészetéről, az „Írók Köztársaságáról”, a cenzúráról, az újságíráról. A kéziratokra jellemző sajátos ér-

⁷¹ CCOV 13. kötet: *Romans, contes philosophiques* (ML 1. kötet); 14. kötet: MPh 1. (ML 7. kötet); 15. kötet: MPh 2 (ML 6. kötet/2. rész); 16. kötet: MPh 3/1 (ML 8–9. kötet); 17. kötet: MPh 4 (ML 4–5. kötet); 18. kötet: *Poésie mêlée* 1 (ML 2. kötet/1. rész); 19. kötet: *Poésie mêlée* 2 (ML 2. kötet/2. rész); 20. kötet: *Poésie mêlée* 3 (ML 3. és 6. kötet/1. rész).

deklódést mutatják a másolás során kihagyott művek, amelyek zömmel nem sorolhatók a rövid, vegyes témájú írások közé. Feketének bizonyára szerepe van a többi kötet szövegeinek kiválasztásában is. Az ismeretlen másolók talán katonatársai lehettek, mindenesetre jól kellett tudniuk franciául. A másolat kötetei bizonyára nem úgy voltak összefűzve, ahogyan jelenleg találjuk őket, ezt főleg a két eltérő kézírással készült második kötet vagy a mondat közepén kettéválasztott kötetek mutatják. Feltevésekre kell szorítkoznunk a datálást illetően, amelyben a Voltaire-szövegek keletkezése, illetve Fekete János életének tényei adhatnak támpontokat. A másolatok 1773 és 1784 között keletkezettek. Az első évszám az egyik lemásolt Voltaire-műben található, a másodiktól kezdve Fekete inkább a magyar nyelvet használja írásában. A kéziratos másolatban található írások a műfaji és tematikai változatosság mellett az írók szerepéről való gondolkodás vonatkozásában is rendkívül érdekesek, „gyűjteményüket” a 18. századi magyar irodalom utolsó évtizedei vonatkozásában érdemes lesz figyelembe venni.

PENKE, OLGA

« De l'horrible danger de la lecture »

*Découverte des manuscrits clandestins des œuvres de Voltaire :
les « Mélanges Littéraires ». Contributions à l'œuvre de
János Fekete de Galántha*

L'accueil hongrois du 18e siècle des œuvres de Voltaire se reflète dans les collections de livres, dans les traductions publiées ou restées en manuscrit, mais également dans les copies de ses écrits. Le manuscrit « Mélanges Littéraires », contenant exclusivement les écrits de Voltaire, copie en neuf tomes, provenant des volumes de mélanges des « Collections complètes » de ses œuvres, en est probablement l'exemple le plus intéressant, du point de vue de sa dimension (3840 pages) et de son contenu (texte intégral à sujets multiples, environ de deux cents ouvrages en prose et en vers). La moitié des copies a été réalisée par János Fekete de Galántha qui devait avoir également un rôle dans la sélection des textes des autres volumes. Le seul correspondant hongrois de Voltaire pouvait s'intéresser à la variété de genres (contes, épîtres, lettres, satires, œuvres philosophiques, dialogues, etc.) ainsi qu'à la variété thématique (littérature, religion, politique, philosophie). Ces ouvrages de Voltaire, interdits par la censure, pouvaient librement circuler en copie, tandis que l'achat de ses livres était bloqué par la censure dès le milieu du siècle, ce qui peut expliquer l'importance des copies à l'usage des intellectuels hongrois. Ces textes brefs de Voltaire montrent enfin comment un homme de lettres doit réagir aux événements politiques ou littéraires d'actualité afin d'influencer l'opinion publique en formation à cette époque.

Keywords: Cultural history of Hungary, 18th Century, Enlightenment, Reception of Voltaire's works, János Fekete

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Sélyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről

(1780, 1789)*

Fejér György 1789-ben, Sélyei Nagy Ignácnak, a székesfehérvári egyházmegye első püspökének a halálára írt, valószínűleg Faludi Ferenc VI. eclogájára rájátszó *Pásztor dal*ában az egyik pásztor (Titirus) kiemeli a püspök ragyogó jámborságát, istenes életét, (lap alatti jegyzetben bizonyítékként annak Muratori-fordítását említi meg), továbbá azt, hogy a műzsák is kedvelték (itt a jegyzet: „A Magyarországi Mindenségnek sokáig viceprezesse volt. Vannak több magyar munkái: úgymint az Oltáriszentségről, a Szentháromságról s. a’ t. Most is egy munkája vagyon ugyan ezen sajtó alatt, melynek ez a címje: A kereszténynek ajtatossága és hitbéli tanúsága, melyben röviden megmagyaráztatik minden, ami üdvösségre szükséges. Pozsonyban.”).¹

Vajon csak az elhunyt püspököt dicsérő szokásos túlzásokról van szó, vagy az elhunyt püspököt ténylegesen kedvelték-e a műzsák is? Hova helyezhetjük irodalmi tevékenységét? Olyan korban élt, amikor a katolikus egyházat megújítani akaró törekvések és a bécsi jozefinista reformok egymásnak feszültek. Ha fejlődéselvű irodalomtörténet-írásunk koordinátáira figyelünk, (és azt elfogadjuk), a műzsák kedvében lelkiismereti irodalom művelésével a 18. század végén már kevésbé lehetett járnai.

Sélyei Nagy Ignác (1733–1789) személyéről, szerepéről többen írtak már. A püspökség felállításának 100 éves évfordulóján Pauer János latinul kiadott művében² protokolláris és reprezentációs forrásszövegeket is közzétett. Nem mulasztotta el megemlíteni a püspök 1763-ban megjelentetett Muratori-fordítását,³ a papi utánpótlás érdekében tett intézkedéseit, egyházlátogatásait, építkezéseit. Hívei vallásosságának növelése érdekében kongregációkat alapított, pásztorleveleivel irányított. Az egyházmegyei Oltáriszentség társaság számára kézikönyvet adott ki.⁴ Szerette a magyar nyelvű irodalmat.⁵ II. József reformjai súlyosan korlátozták tevékeny-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője.

¹ FEJÉR György, *Méltóságos és Főtisztelendő Sélyei Nagy Ignác úrnak [...] emlékezete [...] Sz. András havának [!] 12. napján*, 1789, Pozsony, Landerer, 1789.

² PAUER, Joannes, *Historia Dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali, 1777–1877*, Albae-Regiae, 1877, 210–294.

³ *Laminus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak [...] a keresztény embernek való-ságos áhitatosságáról költ munkája*, Eger, Bauer, 1763.

⁴ *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos Társaság Székes-Fehérvári Püspökségben*, Pest, 1780, 8-o.

⁵ PAUER 1777–1877, i. m. 291.

ségének irányvonalát.⁶ Az egyházmegye számára katekizmust írt.⁷ Ragaszkodott ahhoz, hogy hívei kezébe a püspökük által írt vagy kijelölt katekizmus kerüljön, s ne a központi állami hivatal általi reformelképzelések szellemében készítettet.⁸ Az 1877-ben kiadott emlékkönyv szerzői forrásközlés nélkül, röviden ismétlik a Pauer által írtakat.⁹ Az 1970-es évek végén Németh László foglalkozott Nagy Ignác alakjával,¹⁰ levéltári forrásokat is használva, több ponton példákkal illusztrálta, hogy II. József mely intézkedéseivel értett egyet, mit és miért kritizált. Értelmezte Nagy Ignác távolmaradását a Bécsbe érkező pápa fogadására utazott magyar püspökök közül. Beiktatása után fél évvel már egyházmegyei katekizmust juttatott el papjainak, nem sokkal később a papokat évenkénti lelki gyakorlatra kötelezte, ügyelt a világi és vallási társulatokra. Veszprémi egyházmegyei tapasztalata alapján szabályozta a szentségimádás módját, a Szentlélekről magyar és illír nyelven tett közzé kötetecskét, kézikönyvet adott az általa alapított Oltáriszentség-társulat tagjainak kezébe. Szabályozta a népének használatát, a szentmiséhez az eseményeket végigkövető éneket (*Ím arcunkra borulunk...*), vasár és ünnepnapokra a perikopaszövegeket versbe foglaló énekeskönyvet tett közzé. Szigorú rendet tartott, joghatóságának tiszteletben tartására kényes volt, a tridenti zsinat intézkedéseit betartotta és betartatta. Németh László érzékenyen elemezte Nagy Ignác viszonyát a jozefinista reformokhoz. Magyar jogi és történelmi hagyományok alapján helyezkedett szembe a Türeلمي Rendelettel, holott több kérdésben is elismerte az uralkodói jogot a hitéleti kérdésekbe való beleszólásra, feltéve, hogy az nem érinti az egyház tanításának hitbeli tartalmát. A tartalmi kérdéseket is befolyásoló döntéseket helytelenítette, mert szerinte „nem szorul rá a magyar egyház más tartományok újonnan bevezetett istentiszteleteire.”

Knapp Éva 2001-ben kiadott, alapvető, barokk társulatokról írt művében sokoldalúan elemzi nagyon jelentős mennyiségű forrásanyagát, átfogó képet rajzol

⁶ *Uo.*, 219: „... mutationes gravissimae, ubi omnis muneris ratio adeo adstricta fuit, ut quaelibet administratio id non nisi agere potuerit, quod altiori loco admissum fuit.”

⁷ PAUER 1777–1877, i. m. 291: Pro scholis Catechismum ipse conscripsit, et curatoribus communicavit.

⁸ 1775-ben az Ignaz Felbinger-féle *Allgemeine Schulordnung* tervei szerint mintaiskola indult, a Felbinger által németül kiadott alapkönyveket latinra fordították (*Idea scholae normalis*, 1775; *Methodus catechisandi*, 1776; *Appendix ad methodum catechisandi*, 1777; *Prolegomena theologiae catecheticae*, 1780). A rövidebb és hosszabb, egységes, Felbinger-féle katekizmust nem fogadták el a magyarországi püspökök, élükön Migazzi Kristóffal és Eszterházy Károlyval, ragaszkodtak a korábbi katekizmusokhoz (Ezek: a Petrus Canisius-féle; Roberto Bellarmino római katekizmusa; a délnémet területeken elterjedt az Ignaz Parhamer-féle katekizmus). FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közkutatás története Mária Terézia korában, II, 1773–1780*, Budapest, MTA, 1902, 108–116.

⁹ *Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére, 1877*, közrebocsátják KÁROLY János, NYIRÁK Sándor, Székesfehérvár, 1877, 170–176.

¹⁰ NÉMETH László, *Sélyei Nagy Ignác, 1777–1779 = A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára*, Székesfehérvár, 1977, 65–75; NÉMETH László, *A Székesfehérvári Egyházmegye kialakulása (1688–1777) és első püspöke Sélyei Nagy Ignác (1777–1789) = Székesfehérvár évszázadai, 4, 1688–1848*, szerk. KRALAVÁNSZKY Alán, Székesfehérvár, 1979, 51–91.

egyebek között a társulati kiadványok tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságairól.¹¹ Említi a székesfehérvári Oltáriszentség-társulatot, annak magyar és német nyelvű kézikönyvével együtt, Nagy Ignác püspököt azonban nem szerepelteti az imakönyvszerzők, -összeállítók, -fordítók között, csak a kovácsi elhunyt lelkek társulatának imakönyvének mecénásaként.¹² Szilárdfy Zoltán a székesfehérvári társulat 1780-ban kiadott magyar nyelvű kézikönyvéről azt írja, hogy azt Séllyei Nagy Ignác állította össze „sajátosan szép imáival és a társulati szabályzattal együtt”. Másolatban közölte az imakönyv püspöki címerrel ellátott címlapját és Mária Teréziának a székesfehérvári társulathoz visszaküldött tagsági kártyáját.¹³

A továbbiak alaposabb megértéséhez álljon itt még néhány vonás Nagy Ignác életrajzából. A veszprémi egyházmegyéhez tartozó Székesfehérvárott született, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök alumnusa volt Nagyszombatban, Rómában; majd titkára, kanonokja, aztán a püspökutód Koller Ignác irodistája lett. Középről láthatta a veszprémi egyházmegyei Szentháromság társulat működését, az egyházmegye számára fontos szervezési és hitéleti kérdéseket. Rómában megismerte XIV. Benedek pápát és a reformkatolikus törekvéseket. Koller Ignác kérésére fordította le Ludovico Antonio Muratorinak a korbéli vallási életre nagy hatást gyakorló egyik lelkiségi művét a *Della regolata divozione dei cristianit*.¹⁴ Életrajzírói külön kiemelik az egyházi közigazgatásban, egyházi és állami jogban jártasságát, munkabírását.

A 18. század végén vallási felekezeteink Magyarországon is megkísérelték megújítani, jobbítani a népénekeket, gyülekezeti énekeket.¹⁵ Nem mindig volt sikeres e vállalkozás, bár kétségtelen, a szándék nemes voltához nem férhet kétség. Az evangélikusoknál és reformátusoknál racionalista irányzatú énekversek keletkeztek. A katolikusoknál az egri egyházmegyében Eszterházy Károly püspök Szentmihályi Mihályra bízta egy új énekeskönyv készítését, abban a már meglévő énekek összegyűjtésének és értékelésének, a hagyománynak nagy szerep jutott.

A székesfehérvári egyházmegyében Nagy Ignác kérésére Ányos Pál készített új énekeskönyvet, ebben tetten érhető az a szándék, mely Muratori áhítati művei alapján a Szentírást és a szentmisét igyekezett a vallási élet középpontjába állítani. Az *Énekek könyve* a szentírási perikopák versbe szedésével és a szentmisét végigkövető énekeivel tett eleget ennek. A szakirodalom már régebben megállapította, hogy ezek változatos formájú, jó zenei hatású énekszövegek, jelentős

¹¹ KNAPP ÉVA, *Pietás és irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001 (Historia litteraria, 9), 142–168.

¹² *Uo.*, 240, 163, 57–63, 93.

¹³ SZILÁRDFY ZOLTÁN, *Mária Terézia Eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Regnum, 2005/1–2, 5–40; i. h.: 9, 27–28.

¹⁴ *Lamindus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak ... a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költ munkája*, [ford. Séllyei Nagy Ignác], Eger, Bauer, 1763.

¹⁵ SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül* = Sz. N. L., *Irodalom és lelkiség*, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6), 75–84.

részüket átvette Szentmihályi Mihály is, de nem váltak népénekekké, esetleg eredetileg is csak a kántorok számára készültek. A *Énekek könyve* mint kiadvány sem segítette ezt, nem tartalmazott sem kottát, sem nótajelzést, énekeskönyvként való használatáról nincs tudomásunk.¹⁶

Nagy Ignác püspökké kinevezése után az új egyházmegyére kiterjedő Oltáriszentség társulatot alapított, melynek magyar és német nyelvű kézikönyve is ismert. A magyar nyelvű (*Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a székesfehérvári püspökségben*) terjedelemben és tartalomban jelentősen eltér a némettől (*Das allerheiligste Altarsakrament immerwährend-anbethende Bruderschaft in der Stuhlweissenburger Kirchensprengel*). Mindkettőnek a címlapján Nagy Ignác püspöki címere látható.

Sok érdekesség és tanulság adódik abból, ha a magyar, német és szlovák nyelvű, azonos című, azonos funkciójú áhítati kiadványokat összevetjük. A közös szövegek mellett az egyes népcsoportok saját nyelvi hagyományai bukkannak fel bennük. A Sellyei Nagy Ignácól tanulmányozható és a személyére vonatkozó szövegelemek egyaránt tanúsítják, hogy foglalkoztatta a magyar nyelvű áhítati irodalom kérdése. Nem meglepő tehát, ha – amikor hivatala lehetővé tette – püs-

¹⁶ SZELESTEI N. László, *Az Énekek könyve és Ányos Pál* = Sz. N. L., *Irodalom és lelkiség*, (15. jegyzetben i. m.), 85–96.

pökként a rá jellemző szellemben adott nemrég alapított egyházmegyéjében hívei kezébe igényes imaszövegeket. A Rómából magával hozott reformeszméket és a hazai hagyományokat igyekezett összeilleszteni. Hazai lelkiségi művekből válogatott tematikus részletekkel bővítette az egyházmegyei Oltáriszentség társulat kézikönyvét. Kívülről nézve meglepőnek tűnik, hogy két terjedelmes imakönyve nélkülözi a Székesfehérvár múltjához jól kapcsolható és 1771 után különösen élénk Szent István-kultuszt. A hiányt oka akkor világosodik meg előttünk, ha tanulmányozzuk a Nagy Ignác által a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról fordított Muratori-művet.

A székesfehérvári Oltáriszentség társulat magyar nyelvű és német nyelvű változatának szerkezete jól tanúsítja a bővítés irányát. A német nyelvű jóval karcsúbb, inkább hasonlít más Oltáriszentség társulati kézikönyvekre, mint a székesfehérvári magyar nyelvű, az általános imakönyvek irányába elmozdult társára.¹⁷

<i>Az Oltáriszentséget...</i> <i>Pest, Royer, 1780, 8r., [470] p.</i>	<i>Das allerheiligste Altarssakrament,</i> <i>Stuhlweissenburg, s. a., [13], 196, [2] p.</i>
Engedélyezések	+ (Nagy Ignác körlevele nincsen benne)
Búcsúk	+
Regulák, Tanúság (tanítás), Litánia, könyörgésekkel, 16 imádság	+
Más litánia, könyörgésekkel (Pázmány, I–IV)	+
Énekek (Zengjed nyelvem... + Imádlak...)	+ (+ egy ének)
....	
Istenes elmélkedések (8, bibliai helyekből kiindulva)	
Kanonika órákra ájtatosság	
A szentmise áldozatja alatt	
Litánia a Boldogasszonyról + 7 ima	
Énekek (Tengernek fényes... + 4 antifona)	
Reggeli ájtatosság, Az isteni jóságok + Énekek	+
Eledel előtt, – után	+
Estvéli ájtatosság + ének	+
.....	
A sacramentomi gyónás (Elmélikedések, bűnbánat, versek)	
A szentáldozás előtt/után	
Bűnbánati zsoltárok	

¹⁷ KNAPP (2001, i. m. 163.) helyesen figyelt fel arra, hogy e késő barokk helyi és egyházmegyei szervezésű Oltáriszentség társulatok kézikönyveiből hiányoznak a polemikus részek, s bennük hangsúlyossá válnak a különböző áhítati szövegek.

Az Oltáriszentséget...
Pest, Royer, 1780, 8r., [470] p.

Das allerheiligste Altarssakrament,
Stuhlweissenburg, s. a., [13], 196, [2] p.

Prédikáció előtt, után
Litánia betegekért, keseredettekért
Úton járók imádsága + vers
Mindenszentek litániája + könyörgések
(nagyrészt Pázmány)
Ének
A keresztény tudomány rövid summája
.....

Hozzákötvé külön címlappal:

A Szentlélek Istenhez való nyolcad napi
ájtatosság (77 p.)

Benne a Veni Sancte Spiritus
javított fordítása

Das vierte Evangelium (ev. szakaszok,
imákkal) + Tedeum + Tartalomjegyzék

Hasonlíthatjuk *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a székesfehérvári püspökségben* című kötetet Padányi Bíró Márton több kiadást megért *Angyali társaságnak szövetsége* című egyházmegyei Szentháromság társulat számára összeállított kézikönyvéhez is. Már első belelapozásra feltűnik, hogy mindkettőben több vers olvasható, többségükben sorokra tördelve. Mindkét társulati kézikönyv terjedelmesebb a szokásosnál, nem csak a társulati áhítatok szövegeit tartalmazzák, mindkettőben kiemelt szerep jut az énekeknek. De különbségek is adódnak: Padányi kiadványában sok a direkt tanító, néhol hitvitázó magyarázat, ugyanakkor a szerkezet jól tagolt, már-már zavaróan hosszú a kötet tartalomjegyzéke. Külső kifejeződése ez a barokk gyakran lényegét eltakaró burjánzásának.

Angyali társaságnak szövetsége...
Győr, 1756, 4r., [16], 840, [44] p.

– Veszprémi egyházmegyei társulat
– Általános imakönyvek irányába mutat
(terjedelmes, sok énekkel)
– Átlátható szerkezeti részekkel,
részletező mutatóval
– Tanítás és áhítatok együtt (Fontos a tanítás!)
A lelki és istenes énekekről, officium
„angyali olvasó”, reggeli imák, litánia,
énekek, szentmise
A szentségekről (5–12. rész)
Estvéli imák
A keresztről, a képek tiszteletéről
Az ünnepekről
Imák különféle szükségekben
Szent Vendelről

Az Oltáriszentséget...
Pest, Royer, 1780, 8r., [470] p.

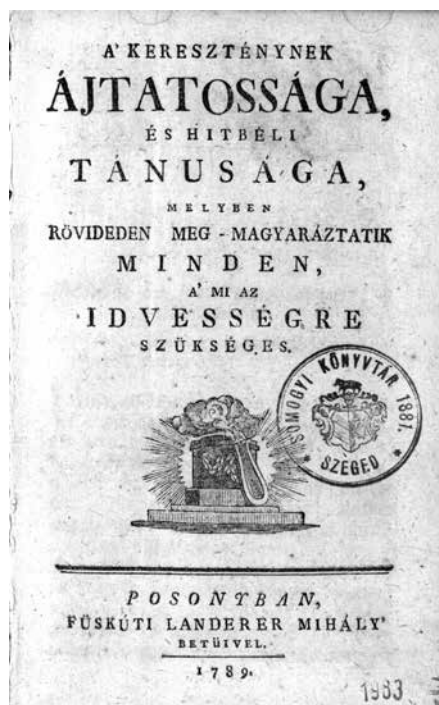
– Székesfehérvári egyházmegyei társulat
– Általános imakönyvek irányába mutat
(terjedelmes, sok énekkel)
– Az Oltáriszentség és annak vételéhez felkészítés
(Nincs lapszámolás, sem mutató, minden példányban ívcerékkel)
– A tanítás közvetlenül nincs jelen!
A társulati rész: Püspöki körlevél, engedélyek,
„A társaságbélieknek köteleességei” és
„Az Oltáriszentségről való rövid tanúság”
(tanítás), Litániák, imák, énekek
Litánia (Boldogasszonyról), napszaki imák,
gyónás, stb.

Lásd még a részletezőbb táblázatokat!

A Muratori nevével fémjelzett katolikus megújulás szellemiségétől messze áll a hitvita, az erőszakos fellépés. Nagy Ignác imakönyveiből hiányoznak a hitélet lényegét eltakaró külsőségek, formaságok táplálását segítő részek, nem szerepelnek külsőséges áhítatok, például az Isten és a felebarát szeretetére nem ösztönző szenttisztelet. A Biblia és a szentmise központba helyezése vált fontossá és a keresztény szeretet helyes értelmezése. Az Oltáriszentség fokozott tiszteletét szorgalmazta, erről szól tulajdonképpen az Oltáriszentség társulat alapítása és a tagok számára igényesen válogatott szövegek kézbeadása. Római tartózkodása idején éppen az általa később lefordított Muratori-mű ellen indítottak támadást a jezsuiták, ám a XIV. Benedek pápa által elrendelt vizsgálat kimondta, hogy Muratori álláspontja egyezik a katolikus egyház hivatalos tanításával.

Talán a sietség volt az oka, hogy *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó társaság* (1780) néhány könyvészeti alaphibával jelent meg: a kiadványban nincsen lapszámolás, nincsen a kötethez mutató/tartalomjegyzék, a fellelt példányok be-
kötésénél a kiadvány szerkezetén is változtattak. A kötet bűnbánati ima- és ének-
válogatása azonban irodalmilag nagyon értékes.

Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a székesfehérvári püspökségben című kiadvány példányaihoz hozzákötve olvasható önálló lapszámolású kiadvány: *A Szentlélek Istenhez való nyolcadnapi ájtatosság*, mely a Székesfehérvári Püspökségben ... kiadatott és rendeltetett. (S. I., a., 77 p., 8r.).

Nagy Ignác halálának évében jelent meg másik terjedelmes imakönyve, amely az Oltáriszentség társulat kézikönyvétől tartalmában részben eltérő általános imakönyv, irodalmi igénytel megfogalmazott szerkezetű tanítás az alábbi címmel: *A' kereszténynek ájtatossága, és hitbéli tanúsága, melyben rövideden megmagyaráztatik minden, a' mi az idvességre szükséges* (Pozsony, Landerer, 1789, 372 l., 8r.) (Fejér György tanulmányunk elején idézett adata szerint a püspök halálakor (1789. december 9.) még nyomdában volt. A kiadványhoz hozzákötötték *A keresztény hitnek értelme, melyben rövideden megmagyaráztatik minden, ami az idvességre szükséges* című kiadványt (Pozsony, Landerer, 1789, 244 p., 8r.), amely Nagy Ignác korábbi katekizmusváltozatainak kiérlelt formája.

Bár mostani vizsgálódásunkon kívül esnek, de megemlíjük a korabeli (ismert) székesfehérvári áhítati nyomtatványokat: a nagykovácsiban alapított Elhunyt lelkek társulatának *Andachtsübüngját* (1779), az illír nyelvű ének- és áhítati füzeteket (1784–1785) és a T. M. szerzővel jelölt latin imaválogatást,¹⁸ felvillantva az egyházmegye magyaron kívüli nyelvi igényeinek jelenlétét.

A továbbiakban Séllyei Nagy Ignác két terjedelmes kötetéről (*Az Oltáriszentséget...*, 1780. és *A kereszténynek ájtatossága...*, 1789), azok tartalmáról és egymáshoz való viszonyáról lesz szó.

Az Oltáriszentség társulat kézikönyvének elején a társulati könyvekben szokásos rendben állnak a társulatalapítási ügyek iratai. VI. Pius pápa Rómában 1778. február 3-án járult hozzá a társulat-alapításhoz, 1778. február 6-án búcsúkat engedélyezett annak. Ezt kíséri a kötet elején Nagy Ignác 1780. szeptember 1-én papjaihoz a társulatról intézett körlevele, latinul. Aztán következnek „A társaság-bélieknek kötelességei” és „Az Oltáriszentségről való rövid tanúság” [tanítás], majd az Oltáriszentségről „szentírásbéli litánia”, tizenhat jól komponált könyörgéssel, az Oltáriszentségről „más litánia”, Pázmány Péter Imádságos könyvéből kiemelt könyörgés-sor¹⁹ és Aquinói Szent Tamás *Pange lingua*ja Hajnal Mátyás

¹⁸ *Andachtsübungen bey der Bruderschaft für die verstorbenen Seelen, welche in de Kovatscher Pfarrkirche, des Stuhlweisenburger Bißthums, im Jahre 1779. ist errichtet worden*, Ofen, gedruckt bey Katharina Landerinn, Wittwe, 1779. [cl. verzón] von dem ... Ignatius Nagy von Séllye ... vorgegeben. 118 p., 8r ***** *Pisma cerkvena na sva dila prisvete Misse, Za Stolno-Biogradsku Biskupiu*, U Budimu, Slovima Katerine Landererove udovice, [1784]. [Nagy Ignác püspök címe-rével, miseénekkal, a magyar és német változat után illír nyelven.] ***** *Dilla triuh bogoslovnih kripostih VIRE, UFFANJA i LJUBAVI, i 12 njih slidecmih Skrushenja, i obehanja negrishiti s-nadometnutom Pismom, i dvostrukom Opomenom od istih Kripostih, za Stolno-Biogradsku Bispupiu*, U Budimu, Slovimah Katerine Landerer Udovice, [1784–1785]. [A hit, remény, szeretet felindítá-sának szövege, külön nyomtatványként.] ***** *Preces quotidianae e variis piis libellis selectae per T. M., Prostant venales Albae-Regalis apud Adamum Augustinum Lang, Compactorem*, [1789?], 104 p., 12r. – A felsorolt kiadványokról, továbbá néhány ma példányból nem ismert más székesfe-hérvári áhítati nyomtatványra vonatkozó adatokról: SÜLYÖK János, *Három székesfehérvári vonatko-zású, 18. századi ismeretlen nyomtatvány*, Fejér megyei könyvtáros, 1973/4, 33–36.

¹⁹ H₃v–I₂r: A tévelygések kigyomlálásáért, I–IV. I. *Inc.*: Úristen, ki az eltévelyedetteknek...; *Az Anyaszentegyházért Inc.* Irgalmasságnak Atyja, ki a Szentlélek által...; *Lelkipásztorinkért Inc.* Kegyes és kegyelmes Atyánk, ki szent Fiad által...; *Fjedelmekért és tisztviselőkért Inc.* Irgalmas

fordításában²⁰ és a szintén Szent Tamásnak tulajdonított *Adoro te devote* ismeretlen fordítótól származó változata.²¹

A társulati könyv (*Az Oltáriszentséget...*) és általános imakönyv (*A kereszténynek ajtatóssága...*) tartalma és a felismert források négy táblázatban összefoglalva láthatóak alább. *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ajtatos társaságban* az ima- és énekeskönyvekben gyakran előforduló két (imént már említett) Aquinói Szent Tamás-himnusz fordítás áll a társulati szövegek közt. Aztán az *Ave maris stella* és a litániák után énekelni szokott négy Mária-antifonát olvashatjuk Nyéki Vörös Mátyás fordításában. A továbbiakban imák közé ékelve találunk még tizenhárom éneket, ezek közül tizenkettő válogatás Beniczky Péter *Magyar rhythmusok* c. kötetéből,²² lineárisan követve az ívek sorrendjét, köztük Beniczky Péter, Nyéki Vörös Mátyás és Rimay János verseivel, az utolsó versnek (*Könyörülj rajtunk Istenünk, / Mert, ámbár történt vétenünk...*) csak kéziratos előfordulásait sikerült fellelni. Érdemes elgondolkodni, végigolvasni ezt a jól összeállított verssorozatot! A táblázatban az ívjelet, címet, incipitet és szerzőt tartalmazza az első oszlop, majd a szövegkiadást feltüntető oszlopok következnek, jelölve Beniczky Péter *Magyar rhythmusok*ának 1771. évi kiadásának lapszámát és a versek kritikai kiadását. A Beniczky 1771. évi kiadásában együtt szereplő Nyéki-versek és Rimay-vers egy hagyomány által már egybeérlelt bűnbánati versfüzér tanúja.

Nézzük meg a következő táblázatban, hogy Nagy Ignác *A kereszténynek ajtatóssága* című imakönyvében szereplő 26 ének mennyiben egyezik ezzel. Az imakönyvet mindenképpen újra kellett nyomtatni, nemcsak az általános imakönyv irányába való elmozdítás miatt, hanem azért is, mert a közben eltelt évtizedben a székesfehérvári egyházmegyében a püspök vezényletével népénekreformot hajtottak végre. Gyakorlati indok is javasolhatta új nyomtatvány kiadását, az 1780-as kiadás formai hibái (nincs lapszám, nincs tartalomjegyzék, már a nyomtatás és kötés között változtattak az ívek sorrendjén).

Az új imakönyv azt a rekatalizációs lelkületet tükrözi, amelyet Séllyei Nagy Ignác Muratori-fordításával magyarul megszólaltatott. Nem állt be a Bécsből erőltetett racionalista irányzat sodrába, mely központilag (németből) ima- és énekszövegeivel mintegy vezényszóra képzelte el a vallási lelkület irányítását. 1785-ben jelent meg Anyos Pál *Énekek könyve* című posztumusz kötete, a négy Nyéki Vörös Mátyás-fordította Mária-antifonán kívül a korábbi kötetből megmaradt két Beniczky vers (*Útonjáróknak oltalomkérése Istenről* és Pázmány Péter egyik imájának verses változata: *A mennyei örök boldogságnak kívánása.*) Két versnek a szerzője ismeretlen, tizennyolc Anyos Pál *Énekek könyvéből* való át-

Isten, uraknak ura, királyok királya... = PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv, 1631*, kritikai kiadás, s. a. f. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001, 185–190.

²⁰ I₂r: = RMKT XVII/7, 74. (Inc. Zengjed nyelvem dicsőséges Úr testének szentségét...)

²¹ I₃r: = RMKT XVII/7, 172/I. (Inc. Imádlak téged elrejtett Istenség...)

²² BENICZKY Péter, *Magyar rithmusok... első része szép isteni dicséreteket és penitenciatársra indító énekeket foglal magában, második közönséges magyar példabeszédeket...* Pozsony, Landerer, 1771.

vétel, új ének vagy régi himnusz új fordítása. Ezen utóbbiakban (*Vexilla regis...*, *Stabat mater...*, *Pange lingua...*, *Veni sancte spiritus...*, *Te Deum...*) Ányos formában és szövegben is közelítette fordítását a latin eredetihez.²³

*

Az 1780-as és 1789-es imakönyvek imái jó stílusúak, közös fonalként vonulnak végig a két kötetben. Bensőségesek, gyakran misztikumba hajlók, régebbi imakönyvek fordulatait idézik fel. Pázmány Péter Imádságos könyvének 1631. évi kiadásából mindkettőben összefüggő, de egymással nem egyező szövegegyezés akad, feltételezhető a közvetlen átvétel. Bizonyára más összefüggő szövegegyeségek forrását is sikerül majd megtalálni. Sajátos katekizmus-forma a *Tanítások fiaitokat* kezdetű rész: 1-től 12-ig a számoknak a keresztény hit- és erkölcstanban előfordulásait sorolja fel. (Hasonlóan a ma is sokak által ismert *Mestereknek mestere...* kezdetű katekizmus- és mulató énekhez.) Ugyancsak szerepel átvétel Padányi Bíró Márton *Angyali társaságnak szövetségéből. A kereszténynek ájtatossága* című imakönyvbe tanító részek kerültek át az 1785. évi *Énekek könyvéből*, (ezt az énekes- és imádságos könyvet is Nagy Ignác adatta ki). A Miatyánk-, Üdvözlégy- és Híszkegy magyarzatának forrása egyelőre ismeretlen, talán a püspök szerzeményei. A 18. század közepétől az általános imakönyvek többnyire énekeket is tartalmaztak, de nem jellemző rájuk az imáknak és énekeknek az az összehangolása, mint Nagy Ignác imakönyveire. Az 1789. évi általános imakönyv nagy újdonsága, hogy Séllyei Nagy Ignác fordításában, teljes terjedelemben tartalmazza Ludovico Antonio Muratori szentmiséről írt tanulmányszerű munkáját, az állandó szövegrészek, így a kánon anyanyelvű fordításával együtt. Jól szemlélteti *Az Oltáriszentséget szüntelen imádandó társulat...* (1780) és *A kereszténynek ájtatossága...* (1789) összefüggését, ha Muratorinak a szentmiséről írott fejezeteinek a végéről néhány mondatot elolvasunk: „...a keresztényi rendtartást ... szerető XIV. Benedek pápa az olaszországi püspökökhöz Rómából, 1742. Szent Mihály havának 13. napján írt levelében feddésre méltónak mondja azokat a papokat, akik nem nyújtják az Úr testét azoknak a híveknek, kik miséjeket hallgatják és azalatt kívánják venni az angyalok kenyerét; egyébaránt a püspököknek okosságára bízva, hogy ami az Oltáriszentségnek osztását illeti, oly rendelést tegyenek, mely a népnek alkalmatosságára a helynek és időnek körülálló dolgaihoz képest legyen. Legjobb léssen tehát, midőn kevesen vagynak, akik az Úr vacsorájában kívánnak részesülni, azoknak mindjárt a pap után szolgáltatni az Úr testét, midőn pedig nagyobb számban vagynak, akik áldozni akarnak, vagy a mise után, vagy a misén kívül más oltárnál, ahol tartatik a Szentség, részesüljenek az isteni titkokban.”

A felsoroltak azt tanúsítják, hogy Nagy Ignác püspök tudatosan, a katolikus megújulást szem előtt tartva, azt a hagyományhoz illesztve állította össze imakönyveit. Személyének, korának, a székesfehérvári egyházmegye kialakításának vizsgálatakor érdemes figyelembe vennünk ezeket az (utókor által kétségsbe vont

²³ SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből* = Sz. N. L., *Irodalom és lelkiség*, (15. jegyzetben i. m.), 97–106; Uő, *Két 18. század végi Te Deum* = Uo., 107–114.

irodalmi értékű) áhítati könyveket. Ha valaki csak önmagát lezsilipelve hajlandó vallásirodalmi műveket olvasni, a korabeli valóság fontos részletének megismerésétől zárja el magát. A 18. század végi események történeti értékelésénél az ún. használati irodalom körébe sorolt áhítati művek tanulmányozása nem mellőzhető.

A táblázatokban használt rövidítések feloldása:

- ÁPÉk [ÁNYOS Pál], *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, Pest, Landerer, 1785.
- A szent miséről* * Muratorius Antal
Lamindus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak ... a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költ munkája, [ford. Séllyei Nagy Ignác], Eger, Bauer, 1763, 153–218.
- Az Oltári...* [SÉLLYEI NAGY Ignác], *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a székesfehérvári püspökségben*, Pest, Royer, 1780.
- BENICZKI, 1771 BENICZKY Péter, *Magyar rithmusok [...] első része szép isteni dicséreteket és penitenciatartásra indító énekeket foglal magában, második közönséges magyar példabeszédeket*, Pozsony, Landerer, 1771.
- Kerájt* [Séllyei Nagy Ignác], *A' kereszténynek ájtatossága és hitbéli tanúsága, melyben rövideden meg-magyaráztatik minden, a' mi az idvességre szükséges*, Pozsony, Landerer, 1789.
- PBM, *Atárs.* 1754 PADÁNYI BIRÓ Márton, *Angyali társaságnak szövetsége, vagy-is [...] Szent Háromság egy örök Istenségnek hármas dicsirete*, Győr, Streibig, 1754.
- PPIk PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, sajtó alá rend. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, Kritikai kiadás).
- RMKT XVII *Régi magyar költők tára, XVII. század*
 Az idézett kötetek:
 2: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1962.
 7: *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974.
 12: *Madách Gáspár, egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1987.
- STOLL STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002.

Énekek (címmel, incipittel, ha sorokra bontott: az incipit kurzívval): <i>Az Oltáriszentséget szüntelen..., 1780.</i> [Szerző, fordító]	RMKT XVII	BENICZKY, 1771 / RMKT XVII	Kerájt, 1789
I₂r: ...Litániák után... <i>Zengjed nyelvem dicsőséges Úr testének...</i> AquinoiSzTamás, ford. HajnalM	7, 74		
I₃r: <i>Imádlak téged elrejtett Istenség...</i> AquinoiSzTamás (ismeretlen fordító)	7, 172/1		
O₃v: Tengernek fényes csillagja... NyékiVM	2, 65		
O₄r: Mennyországnak királynéja, irgalmasságnak... NyékiVM	2, 66		319
O₄v: Üdvözítőnknek szent anyja... NyékiVM	2, 67		320
O₄v: Mennyországnak királynéja, angyaloknak... NyékiVM	2, 68		322
O₅r: Mennyeinek királyné asszonya... NyékiVM	2, 69		323
P₅r: Reggeli ének. <i>Minden nap víg kedvvel, / Ép, s jó egészséggel...</i> BeniczkyP		p. 1. / 12, 62	
P₇r: Más... <i>Minden nap jó reggel, / Serényen, s jó kedvvel...</i> NyékiVM	2, 77	p. 6.	
Q₇r: Istenhez való esedezéssel kegyelem kérés <i>Ó te boldogságnak / S minden jók árjának...</i> [megváltoztatott 3 sor kezdettel] NyékiVM	2, 75	p. 38.	
R₂v: Magával való lelki számvetés <i>Kösziklától fajzott, / Sárkány tején hízott...</i> BeniczkyP		p. 12. / 12, 63	
R₇v: Töredelemmel könyörgéshöz való készülés <i>Kiáltok még élek, / Bűnömből felkelek...</i> NyékiVM	2, 80	p. 17.	
S₄r: Penitenciára indult szívnek könyörgése <i>Hatalmas Istenség, / S méltóságos Felség...</i> BeniczkyP		p. 22. / 12, 64	
S₆r: Más azon töredelemmel való könyörgés <i>Vedd eszedben szívem, Ismérđ kicsínységem...</i> BeniczkyP		p. 28. / 12, 65	
S₇v: Más azon penitenciára indult léleknek töredelmes könyörgése <i>Mennyei nagy felség, / Kit retten föld s mind ég...</i> NyékiVM	2, 76	p. 73.	

Énekek (címmel, incipittel, ha sorokra bontott: az incipit kurzívval): <i>Az Oltáriszentséget szüntelen..., 1780.</i> [Szerző, fordító]	RMKT XVII	BENICZKY, 1771 / RMKT XVII	Kerájt, 1789
T₄v: Alázatos könyörgés a bűnökért [18 str.!] Múlják el Úristen rólam te nagy haragod... NyékiVM	2, 79	p. 94.	
T₅v: Azon töredelemmel való könyörgés, hogy Isten legyen irgalmas vétkeinknek. Mennyekben lakozó imádandó Felség... RimayJ		p. 100.	
Y₂r: A mennyei örök boldogságnak kívánása <i>Örülj s vigadj lelkem, Jutott kívánt hírem</i> (PázmányP prózájának megverselése) BeniczkyP		p. 85. / 12, 70	
Y₆r: Úton járóknak oltalomkérése Istentől <i>Szarándokságimat / S minden utaimat...</i> BeniczkyP		p. 89. / 12, 71	
Aa₂r: Ének <i>Könyörülj rajtunk Istenünk, / Mert, ámbár történt vétenünk...</i> Szokolczay István ék. 1762. ItK 1943, 308 (Alszeghy Zsolt) OSZK: Oct.Hung.1085, Stoll, 266.			

Énekek (címmel, incipittel, ha sorokra bontott: az incipit kurzívval): <i>A'kereszténynek ájtatossága, 1789</i> [Szerző, fordító]	BENICZKI, 1771 – RMKT	Az Oltári... 1780	ÁPÉk, 1785
18: Reggeli ének: <i>Isten! kinek Felségétől / Fügő ég s föld épülete...</i> ÁnyosP			30
106: Miseének: <i>Ím arcunkra borulunk...</i> ÁnyosP?			37
235: Úton járóknak oltalomkérése Istentől: <i>Szarándokságimat / S minden utaimat / Igazgató Istenem...</i> BeniczkyP	p. 89 / 12, 71	Y ₆ r	
243: Estvéli ének: <i>Kelj fel lelkem! tisztvedben áll, / Hogy áldasson Istenem...</i> ????			211
250: Ének Nagypénteken: <i>Király[i] zászlók lobognak, / Kereszt titkai ragyognak...</i> ÁnyosPford			129
277: A mennyei örök boldogságnak kívánása: <i>Örülj s vigadj lelkem, / Jutott kívánt hírem...</i> BeniczkyP	p. 85 / 12, 70	Y ₂ r	

Énekek (címmel, incipittel, ha sorokra bontott: az incipit kurzívval): <i>A' kereszténynek ájtatossága, 1789</i> [Szerző, fordító]	BENICZKI, 1771 – RMKT	Az Oltári... 1780	ÁPÉk, 1785
297: Ének az Oltáriszentségről: Milyen öröm tartozóknak / Igaz hívek számához... ÁnyosP			153
304: Ének a Szentlélekről: Hívek! ki Jézust szereti, / S mondásait megtartja... ÁnyosP			148
319: SALVE REGINA: Mennyországnak Királynéja, / irgalmasságnak... NyékiVM		O ₄ r	
320: ALMA REDEMPTORIS: Idvezítőnknek szent anyja... NyékiVM		O ₄ v	
322: AVE REGINA COELORUM: Mennyországnak Királynéja, angyaloknak... NyékiVM		O ₄ v	
323: REGINA COELI: Mennyeknek királyné asszonya... NyékiVM		O ₃ r	
339: Karácsony napján: Nyugodj Kisded csendességben... ÁnyosP			82
340: Új Esztendő napján: Kisded Jézus dicsértésél. ÁnyosP			46
341: Böjti ének: A' keseredett anya áll... ÁnyosPford			61
343: Ének Nagy Csötörtökön: Zengjed nyelvem Úr Testének... ÁnyosPford			127
344: Húsvét napján: E' napon hívek kövessék... ÁnyosP			130
345: Áldozócsötörtökön: Keresztények induljatok... ÁnyosP			145
346: Pünkösd napján: Jöjj-el Szentlélek Isten... Újford már 1780-ból!!!! [ÁnyosP?]			–
347: Szentháromság napján: Az Úrnak parancsolatit... ÁnyosP			152
348: Nagyboldogasszony napján: Hogy Jézus útjában... ÁnyosP			69
349: A megholt hívek emlékezete napján: Lagyuljanak indulatink... ÁnyosP			76
350: Október harmadik vasárnapján, az Egyház napján: Melly tetemes jelensége... ÁnyosP			164

Énekek (címmel, incipittel, ha sorokra bontott: az incipit kurzívval): <i>A' kereszténynek ájtatossága, 1789</i> [Szerző, fordító]	BENICZKI, 1771 – RMKT	<i>Az Oltári...</i> 1780	ÁPÉk, 1785
351–360: LELKI DITSÉRET, mellyben foglaltatnak a' keresztényi tudománynak fő-tzikkelyjei. Hiszek benned, és reménylek... (51 str.) ÁnyosP			15–30
369: A Te Deum laudamus: Téged Isten mi dicsérünk, Szíveinkből hozzád térünk... 8 strófa ÁnyosPford			282
371: Ének az Isteni Gondviselésről: Az Isten gondviselésében, aki bízik mind szüntelen... (7 strófa) ??????			–

Imák <i>Az Oltáriszentséget szüntelen..., 1780</i> [Szerző, fordító]	PPIk1631	<i>Kerájt,</i> 1789
A–C₄v: Társulati engedélyek, A társaságbelieknek kötelességei C₄r–F₈r: Az Oltáriszentségrül rövid tanúság [tanítás] F₈v–H₃r: Az Oltárisz. való szentírásbéli litánia, könyörgésekkel H₃v–I₂r: Ugyanazon Oltáriszentségrül más litánia + könyörgések (A tévelygések kigyomlálásáért, I–IV, Az Anyaszentegyházért, Lelki pásztorinkért, Fejedelmekért és tisztviselőkért) Pázmány!	311–321 (Krit. k.: 185–190)	
I₄r–N₅v: Istenes [nyolc] elmélkedések, vagyis a keresztény embernek önnön magával való lelki beszélgetése		
Ff₁r–Ff₃v: Amica et familiaris oratio [Miatyánk-magyarázat] Ff₃v–Ff₆r: Kanonika órákra való ájtatosság. Három órára... A Krisztus szenvedésének emlékezete... Uram Jézus, emlékeztvén emlékezem és eped az én lelkem... Ff₆r–Ff₈v, Gg₁r–Gg₄v: A szentmise áldozatja alatt		244–250 117–131
N₆r–O₅r: Sancta Maria succurre miseris... Litánia a Boldogasszonyrul + [könyörgések]		
O₄r–P₁r: Reggeli ájtatosság (V. zsoltár is)		3–13
P₂v–P₅r: Az isteni jószágok		13–18
Q₁r: Az eledel előtt		155–157
Q₁v: Az eledel után		158

Imák <i>Az Oltáriszentséget szüntelen..., 1780</i> [Szerző, fordító]	PPIk1631	Kerájt, 1789
Q₁v–Q₅v: Estvéli ájtatosság		237–244
R₁r–R₃v: A sacramentomi gyónás		
R₄v–R₇v: A lelkiisméretvizsgálás után		
S₁v–S₄r: A sacramentomi gyónás előtt		
T₂r–T₄v: A sacramentomi gyónás után		
T₆v–U₂r: A szent áldozat előtt		
U₂v–U₆v: Az oltári áldozat után		
U₆v–X₄v: Szent Dávid penitenciatartó zsoldára[i]		182–196
X₄v: A prédikáció előtt való imádság		158–159
X₅r: A prédikáció után		159–160
X₅v–Y₂r: Litánia a betegekért és keseredettekért	A könyörgés-sor is egyezik Pázmányéval: 550–561 (Krit. k.: 304–309)	
Y₃v–Y₅v: Úton járóknak imádsága utazásokban		
Y₇v: Az Anyaszentegyház litániája + 29. zsoldár...	Ua.: 489–502 (Krit. k.: 269–277)	
Z₄r–Aa₂r: Könyörgések (Mikor hadakkal ostoroztatunk I–III: Dög-halál távoztatásáért, Föld gyümölcséért, Esőért, Az égi háborúk ellen, A bűnösök megtéréséért) Pázmány!	290–297; 321–326 (Krit. k.: 176–179; 190–193)	
Aa₂v–Ee₃v: A keresztény tudománynak rövid summája: „Tanítsátok a fiaitokat...”		

Imák <i>A' kereszténynek ájtatossága, 1789</i>	PPIk, 1631 / PBM, Atárs. 1754	Az Oltári..., 1780	ÁPÉk, 1785
3–13: Reggeli ájtatosság, §. 1–6. (5. zsoldár nélkül)		O ⁵ r–P ² r	
13–18: Az isteni jószágok (hit, remény, szeretet)		P ² v–P ⁵ r	
21–105: A' szent miséről* Muratorius Antal [Séllyei Nagy Ignác fordítása, megj. 1763-ban.]			
111–116: Dolog tévő nap a mise alatt mondandó Angyali Olvasónak a módja [Rövidítve]	PBM		
117–131: A szentmise áldozatja alatt [1–12. §. (imák)]		Ff ⁶ –Gg ⁴ v	
131–139: A Miatyánk imádságának magyarázatja			289–302
139–144: Az Angyali Üdvözlötnek magyarázatja			297–302
145–155: Az Apostoli Hitvallásnak magyarázatja			303–313
155–157: Az eledel előtt		Q ¹ r	
158: Az eledel után		Q ¹ v	

Imák <i>A' kereszténynek ájtatossága, 1789</i>	PPIk, 1631 / PBM, Atárs. 1754	Az Oltári..., 1780	ÁPÉk, 1785
158–159: A lelki olvasás, vagy hallgatás előtt		X ⁴ v–X ⁵ r	
159–160: A lelki olvasás, vagy hallgatás után		X ⁵ r–x ⁶ v	
160–217: A gyónáshoz és az Úr vacsorájához készített könyörgések Penitenciantartó zsoltárok: 182–196		R ¹ r–U ⁶ v (én. n.) U ⁶ v–X ⁴ v	
217–230: Az Oltáriszentség előtt való ájtatosság		G ⁵ r–H ³ v	
230–237: Úton járóknak imádsága utazásokban		Y ³ v–Y ⁷ r	
237–244: Estvéli ájtatosság [Eltérő énekekkel]		Q ⁴ r–Q ⁵ v	
244–246: Nagypéntekre való ájtatosság, mely nálunk reggeli kilenc óra		Ff ³ v–Ff ⁶ r	
247–248: Hat órára, mely nálunk délben		A cím eltér	
248–250: Kilenc órára, mely nálunk délután Háromra			
251–253: Hitnek, reménységnek, és isteni szeretetből származó lelki töredelmességnek szép indulati		Bb ³ v–Bb ⁴ v	
253–267: A betegségben való könyörgések... [Hiányzik: A halálraitélt...]	PPIk: 248–264 (Krit.k.: 155–163)		
268–277: Litánia a betegekért és keseredtekért A mennyei örök boldogságnak kívánása: 277–279	PPIk: 551–561 (Krit.k.: 304–309) Beniczky!	X ⁵ v–Y ² r Y ² r–y ³ v	
279–287: Köznapokon Angyali Olvasóval mondatott mise után ... Litánia			216–222
309–316: Boldogságos Szűz Máriához való ájtatosság		N ⁸ v–O ³ v	
316–324: Ezen imádság a következővel minden litánia után mondatatik: Könyörgések + Nyéki fordította énekek]			
324–339: Mindenszentekről való litánia, 29. zsoltár + könyörgés(ek)		Y ⁵ v–Z ⁵ r Röv., eltérésekkel.	

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

Über zwei Andachtsbücher des Bischofs von Stuhlweissenburg, Ignaz Nagy von Séllye

(1780, 1789)

Ignaz Nagy von Séllye (1733–1789) war der erste Bischof der im Jahr 1777 errichteten Diözese von Stuhlweissenburg. Der Aufsatz zeigt, wie sich die katholische Erneuerung des 18. Jahrhunderts in zwei für Gläubigen zusammengestellten ungarischen Andachtsbüchern (*Az Oltáriszentséget*

szüntelen imádó ájtatos társaság). Das allerheiligste Altarssakrament immerwährend-anbethende Bruderschaft, 1780; *A' kereszténynek ájtatossága, és hitbéli tanúsága*/Die Andacht und Glaubensbezeugung des Christen, 1789) spiegelt. Ignaz Nagy studierte in Rom, er hat als Domherr in Veszprém im Jahr 1763 ein wichtiges Werk der katholischen Erneuerung, *Della regolata divozione dei cristiani* von L. A. Muratori, übersetzt. Er bemühte sich, die Andachtsexerzitien in seiner Diözese nach den Gedanken dieses Werkes umzugestalten. Er stellte die Bibel und die Heilige Messe in den Mittelpunkt der Frömmigkeiten, verwarf die barocken Ausserlichkeiten und die übermäßige Heiligenverehrung. In seinen innigen, literarischen Andachtsbüchern (sowohl für die Bruderschaft des allerheiligsten Altarssakrament als für die Gläubigen insgesamt) verschwimmen die wertvolle vaterländische Tradition (führende Gebete und namhafte Gesänge) und die katholische Erneuerung.

Keywords: Cultural history of Hungary, 18th Century, confraternity, devotion, book history

DONCSECZ ETELKA

A pesti *Lesegesellschaft* szabályzata és tagjai*

Verseghy Ferencet a Martinovics-összeesküvésben való részvétel vádjával 1794. december 11-én tartóztatták le. A mozgalom leleplezésének ekkorra már híre ment az érintettek körében, akiknek módjuk nyílt arra, hogy minden olyan írásukat megsemmisítsék, amelynek tartalmát terhelőnek ítélték. Feltehetően Verseghy is így tett, hisz csupán egy vékony köteg őrzi az elfogatásakor tőle lefoglalt iratokat.¹ Hogy mégis volt mit elkobozni tőle, két körülményre utalhat. Részint arra, hogy ő talán későn értesült: nem volt lehetősége teljességre törekvően eljárni. Részint arra, hogy az el nem égetett írásokat nem tekintette magára nézve terhelőnek. Hogy végül minek is köszönhetik fennmaradásukat e szövegek, arra évszázados távoból aligha derülhet már fény. Teljesen bizonyos azonban, hogy ha egykori birtokosoknak nem is, a 18. század iránt érdeklődőknek feltétlenül hasznos, hogy e források nem váltak pernyévé. E dolgozat arra vállalkozik, hogy közülük az egyiket górcső alá véve kísérletet tegyen közelebből is szemügyre venni a régi századvég eleddig csupán néhány utalásból ismert szellemi közösségét, a pesti olvasótársaságot.

A ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában tanulmányozható iratsomó tartalmaz ugyanis egy Verseghy kezétől származó, német nyelvű szöveget, amely a *Regeln der Pester Lesegesellschaft* címet viseli.² A hozzávetőlegesen negyedréte nagyságú, félbehajtott kézirat rectóján egy szabályzat szövege, a versón pedig egy névsor látható. A névsort rögzítő feljegyzés sietve készülhetett, néhány sora nehezen olvasható. Nem tisztázatról, hanem feltehetően egy saját használatra készített, emlékeztetőnek, tájékoztatónak szánt jegyzetről van szó, amely egyszer már felhasznált papírra íródott: a versón a szabályzatot lejegyző tintájával rögzített számtani műveletek is láthatók. E forrás azonban hevenyészett volta és rövidegsége ellenére is értékes információk hordozója. A pesti olvasótársaságra tudniillik – amelynek szabályzatát és tagnévsorát e kézirat rögzíti – alig akad utalás a szakirodalomban. Benda Kálmán a jakobinus per iratait közreadó monumentális forráskiadványában mindössze ennyit jegyez meg róla:

* A dolgozat az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkálatainak keretén belül készült. A kutatócsoport vezetője: Dr. Debreczeni Attila.

¹ MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13.

² Regeln der Pester Lesegesellschaft. MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13., 4–5.

„A pesti olvasókörről csak annyit tudtam megállapítani, hogy 1791 őszén már működött. Egy 1791. szept. 28-án kelt névtelen konfidens jelentés szerint a hajóhídnál, az egyik szabadkőműves házban rendezték be, és főleg szabadkőművesek látogatták. (St. A. Vertr. A. 56/b fasc. Az olvasókör alapszabályainak egy példánya Versegi lefoglalt iratai közt: O. L. Vertr. A. 51. fasc. ad A 13. sz.)”³

E néhány soros jellemzés négy állítást tartalmaz. (1.) Definiálja a közösséget: olvasókörnek nevezi. (2.) Kísérletet tesz a datálásra. (3.) A konfidensi jelentésre alapozva utal a tagok szabadkőműves kötődéseire. (4.) Megadja az alapszabály egy általa ismert példányának jelzetét, Verseghy másolatáét, amelyet jelen dolgozat mellékletben közöl. Azzal azonban, hogy Benda csupán alapszabályról beszél, és a tagokról tett nyilatkozatát egyértelműen és kizárólag a megfigyelési jelentésre alapozza, elárulja, hogy nem észlelte, hogy a versón szereplő nevek sora nem más, mint a tagok listája. A következőkben a fenti megállapításokból kiindulva történik kísérlet a közösség jellegének, hozzávetőleges működési idejének meghatározására, valamint tagjainak azonosítására.

„Die Pester Lesegesellschaft” – „A pesti olvasótársaság”

Léces Károly 1959-es tanulmányában három, hasonló közösségeket jelölő fogalmat különít el egymástól: az olvasókört, az olvasókabinetet (*Lese-Cabinet*, *Lektür-Cabinet*) és a kölcsönkönyvtárat.⁴ A Verseghy elkobzott iratai között fennmaradt szabályzat által jellemzett csoportosulás Léces definíciói közül leginkább az olvasókörhöz áll közel, hisz annak profiljában a másik két kategóriával ellentétben nem a könyvkölcsönzés, vagy a könyvek árusítása dominált. Némi zavart csupán az elnevezések használata okozhat. Léces az „*olvasótársaság*” kifejezést általános értelemben, minden olvasással is időt töltöt csoportra használja, s az „*olvasókör*”-t tanulmánya rezüméjében *Lesezirkel*ként fordítja németre.⁵ Verseghy kéziratában a *Lesegesellschaft* szó szerepel, amely egyaránt fordítható olvasókörnek és olvasótársaságnak.⁶ Léces tanulmánya – Benda Kálmánt idézve – az olvasókörök ott vizsgált, kifejezetten magyar viszonyok között létező típusát „*politikai szerveződések titkos gócai*”-nak tekinti, amelyek programjaiban az olvasás

³ *A magyar jakobinusok iratai II, A magyar jakobinusok elleni hűtlenségi és felségsértési per iratai*, s. a. r. Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1952 (Magyarország újabkori történetének forrásai), 166. (A továbbiakban: BENDA II.)

⁴ LÉCES Károly, *A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvvállománya = Magyar Könyvszemle*, 1959, 345–356. A témához lásd még: SZEMZŐ Pirocska, *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei = Magyar Könyvszemle*, 1939, 165–175; KÓSA János, *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei = Magyar Könyvszemle*, 1939, 463; KÓKAY György, *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1957, 271–275; BIRÓ Ferenc, *A XVIII. század végi magyar lesekabinetek történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1961, 81–83.

⁵ LÉCES 1959, i. m. 355.

⁶ BALLAGI Mór, *Uj teljes német és magyar szótár, Német–magyar rész*, Budapest, Franklin, 1881, 606.

is szerepel. Megjegyzi továbbá, hogy e társaságok voltaképpen szabadkőműves páholyokban gyökereznek: az egyes páholyok bizonyos hasonlóan gondolkodó tagjai hozták őket létre részint önművelésre, részint további eszmecserék színhelyéül.⁷ A pesti olvasótársaság szabályzatának és taglistájának vizsgálata sok tekintetben árnyalhatja ezt a meglehetősen általános képet mind a szerveződés működési keretei, mind a résztvevő tagok tekintetében.

A szabályzat tizenkét pontból áll. Rendelkezik a társaság szervezeti kereteiről, szabályozza a tagság feltételeit, a házirendet, a tagok kötelezéseit, egymással való viselkedésének normáit. A Benda által leírtakból tudható, hogy az összejöveteleknek egy úgynevezett „szabadkőműves ház” adott otthont. Ennek azonosításához nem ad támpontokat a regula, az azonban kiderül belőle, hogy több helyiségét is használt a szóban forgó csoport. Egyet olvasóteremként, egyet társalgóként (*Sprachzimmer*), amely módot kínált az olvasmányélmények – s tán más témák – megvitatására is.⁸ Minden tag köteles volt legalább egy könyvet a társaság számára felajánlani, ezen felül éves tagdíjat fizetni, amely részben talán az új kötetek beszerzésének anyagi alapjául szolgálhatott. Hangsúlyoztatik azonban, hogy a köteteket tilos hazavinni, tehát e közösség nem kölcsönkönyvtárként működött. A közösen birtokolt művek listája sajnos nem maradt fenn. A társaságot hat, a tagság szavazata alapján választott felügyelő vezette. Megbízatusuk fél évig tartott: ez idő alatt ők feleltek a működési feltételek biztosításáért. A tagoknak lehetőségük volt arra, hogy egy-egy vendéget is magukkal hozzanak alkalmanként, aki lehetett pesti, budai, de akár átutazó is. A mindenkori taglistánál tehát egy valamivel nagyobb létszámú – ám források híján nem meghatározható összetételű – közösség kötődhetett az olvasótársasághoz. A szabadkőműves páholyokhoz hasonlóan e körben is deklarált elv volt a tagok teljes egyenjogúsága a csoporton belül társadalmi rangjuktól függetlenül – a szabályzat tizenkettedik pontja nyilatkozik erről. A résztvevők – bár e vélelmüket nem magyarázzák meg – mindazonáltal tudatában lehettek annak, hogy összejöveteleik sorozatának vége szakadhat: ezért rendelkeznek arról, hogy esetleges feloszlásuk után a közös tulajdon eladásából származó összeg az árvákat illesse.

A pesti olvasótársaság tagjai

A szabályzatot tartalmazó kéziratlap versóján 33 személy neve szerepel. Kettőjüké a megfakult tinta miatt nehezen olvasható, e személyeket nem sikerült azonosítani.

⁷ LÉCES 1959, i. m. 345; vö.: *A magyar jakobinusok iratai I, A magyar jakobinus mozgalom iratai*, s. a. r. Benda Kálmán, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1957 (Magyarország újkori történetének forrásai), LII.

⁸ Hasonlóan a budai olvasókörhöz: „A klubszerű intézmény egyik szobájában teljes csendben lehetett olvasni, a másik szobában biliárdozhattak, s rendelkezésre állt egy dohányzó helyiség is. A vendéglőből biztosították a tagok kiszolgálását.” H. BALÁZS ÉVA, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*, Budapest, Akadémiai, 1967, 193.

Az olvasókört látogatókról eltérő mennyiségű adat áll rendelkezésre. A fellelhető információk közül az alább közölt portrék elsősorban az olvasótársaság működésének feltételezhető évkörére, tágan az 1780-as, 1790-es évekre koncentrálnak, s ahol volt arra vonatkozó forrás, kitérnek a személyes karrierük további alakulására is. Az összefoglalók – Benda fent idézett jellemzéséből kiindulva – különös figyelmet fordítanak a tagok által betöltött hivatalokra, esetleges szabadkőműves kötődéseikre, illetve a Martinovics-összeesküvésben betöltött szerepükre.

Koppi – Koppi Károly (1744–1801) piarista szerzetes, történész. 1780-tól történelemszprofesszor a kolozsvári akadémián. 1784-től az egyetemes történelem tanára a pesti egyetemen, 1787/1788-ban a bölcsészkar dékánja. A pesti *Nagyszívűséghez* címzett páholy tagja, s ismertek kötődései az ugyancsak pesti *Hét csillagokhoz*, valamint a bécsi *Zur wahren Eintracht* nevű szabadkőműves közösségekhez is. 1790-ben született, nagy vihart keltett röpiratában (*Jus electionis quondam ab hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae*) a szabad királyválasztás és az uralkodó hatalom gyakorlásának kérdéseit vizsgálja. Hajnóczy Józseffel ápolt barátsága miatt gyanúba került a jakobinus perben, s bár részvételét az összeesküvésben nem sikerült bizonyítani, megfosztották állásától, el kellett hagynia Pestet, Máramarosszigetre került. Élete utolsó éveit Nagykárolyban töltötte.⁹

Kreil – Kreil Antal (?–1833). Bajor származású. Bécsből 1784-ben került Pestre, az egyetem filozófia tanszékére. 1788/1789-ben a bölcsészkar dékánja. Szabadkőműves, a bécsi *Zur wahren Eintracht* páholy tagja, 1787-től a pesti *Nagyszívűséghez* címzett páholy főmestere, nevét említik az ugyancsak pesti *Hét csillaghoz* páholy esetében is. 1790-ben vizsgálat indult ellene, mert megvádolták, hogy a Kant nézeteit, valamint ateista elveket terjeszt. Koppinhoz hasonlóan őt is kapcsolatba hozták a Martinovics-összeesküvéssel, s eltávolították mind az egyetemről, mind Pest-Budáról.¹⁰

⁹ HORVÁTH Ambrus, *Koppi Károly működése*, Szeged, Juhász István könyvnyomdája, 1940 (Pa-laestra calasanctiana, A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 32. sz.); FORGÓ András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A Piarista Rend Magyarországon*, szerk. Forgó András, Budapest, Szent István Társulat, 2010 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák, 6), 127–148; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*, szerk. Szógi László, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 113–114, 424; BALOGH Piro-ska, *Ars scientiae, Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai könyvtár), 101; ABAFI Lajos, *A szabadkőmű-vesség története Magyarországon*, Budapest, Tarandus, 2012, 277, 287; *Fejezetek egy leveleskönyvből, Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783*, s. a. r. Balogh Piro-ska, Szeged, SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008 (Fiatal Filológusok Füzetei XVIII–XIX. század, 3).

¹⁰ BENDA II., 156–57; SZÓGI (szerk.) i. m. 424; BALOGH 2007, i. m. 101; ABAFI 2012, i. m. 277, 366; *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht“ (1781–1785)*, Hrsg. Hans-Josef Irmen in Zusammenarbeit mit Frauke Heß, Heinz Schuler, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1994 (Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850“ Band 15.).

Liedemann Mart[jin] – Liedemann Márton (1767–1837). Szepeességi származású, evangélikus lelkész és tanár. Liedemann Sámuel iglói nagykereskedő és Lassgallner Erzsébet fia, Liedemann János Sámuel öccse. Tanulmányait Lőcse és Pozsony után Jénában és Göttingenben – itt Schedius Lajos Jánossal együtt – végezte, s a bölcsészdoktori oklevél megszerzésével zárta. Szabadkőműves, a pesti *Hét csillaghoz* nevű páholy tagja. 1793-ban Lőcsén a teológia tanára, 1796-ban ugyanitt magán nevelőintézetet alapított. Barátságban állt Öz Pállal, de az összeküvésben való részvétellel nem vádolták meg. 1815-től 1837-ig Kolozsváron élt lelkészként.¹¹

Liedemann Sam[uel]. – Liedemann János Sámuel (1756–1834), Liedemann Sámuel iglói nagykereskedő és Lassgallner Erzsébet fia, Liedemann Márton bátyja. Evangélikus. Családja Berlinbe küldte, hogy kereskedelmi tanulmányokat folytasson, ő azonban a teológia iránt érdeklődött, ezért édesapja hazahívta, és Iglón, a családi vállalkozásban alkalmazta. Bécsi szakmai gyakorlati ideje letelte után 1786-ban telepedett le Pesten. Szállítással, fuvarozással foglalkozó vállalkozást alapított, emellett a város evangélikusainak életében is meghatározó tisztséget vállalt: Pest 1787-ben alapított evangélikus gyülekezetének gondnoka lett. Jelentős szerepe volt a Deák téri evangélikus templom felépíttetésében. Az országgyűlési munkálatoknál a kereskedelmi ügyek szakértője. Akárcsak fivére, ő is Schedius Lajos János baráti köréhez tartozott. Tagja a *Hét csillaghoz* és a *Nagyszívűséghez* páholyának is. A szakirodalom bécsi ügynökként tartja számon.¹²

¹¹ BALOGH 2007, i. m. 30, 101; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 371; SZELÉNYI Ödön, *Egy érdemes régi magyarhoni paedago-theologus = Theologiai Szaklap*, 1917, 36–56; DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúráközvetítő*, Budapest, Pfeifer, 1933 (Német philológiai dolgozatok, LVI), 16, 56; OLÁH János, *Liedemann Márton evangélikus lelkész és pedagógus (1767–1837) = Módszertani Közlemények*, 2008, 2, 86–89; OLÁH János, *Liedemann Márton és a neohumanizmus = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, APC-Stúdió, 2003 (A XIX. század jelesei, V), 111–119; ABAFI 2012, i. m. 381, 403. – A családról általában lásd még: KÖVÉR György, *Liedemann és Wahrman: 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák = Uő, A felhalmozás íve: Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 31–46.

¹² OLÁH, i. m.; SZIGETHY Lajos, *Evangélikus magyar arcképcsarnok*, Budapest, Budapesti Evangélikus Leánygimnázium Ifjúsági Gyámintézete, [1936], 10–12; HITTRICH Ödön, *A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története*, Budapest, Fébé, 1923, 11, 13, 29–30; ZOMBORYNÉ BAZSÓ Rozália, *A pesti evangélikus oktatás krónikája 1788–1823–1998*, Budapest, a szerző magánkiadása, 2000, 9, 12; SZIGETHY Lajos, *Luther lelke, Hangulatképek a lutheránus magyarság multjából*, III., Budapest, Evangélikus Tanáregyesület, 1928, 38–45; OLÁH János, *Schedius Lajos az evangélikus iskolák korszerűsítéséért = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, APC-Stúdió, 2003 (A XIX. század jelesei, V), 120–125; ABAFI 2012, i. m. 280, 366; vö.: MÁLYUSZ Elemér, *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*, Különlennyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvéből,

Molnár – Feltehetően Molnár János (1757–1819), evangélikus lelkész. 1787-től a pesti evangélikus gyülekezet első lelkésze. E minőségében kapcsolatban áll a Liedemann-testvérekkel és Schediusszal is. 1791-től a pesti egyházmegye esperese. Jozefinista, névtelen röpiratban támadta a II. Józseffel szembenálló magyar nemességet: *Politisch-kirchliches Manch. Hermaeon* [...], [Jena, 1790]. Felszólalt a protestánsok egyenjogúsága mellett érvelve is: *Präliminarien zu einer historisch-kritischen Untersuchung über die Rechte und Freyheiten der protestantischen Kirche in Ungarn*, h. n., 1790. Gróf Teleki József fölött ő mondta a gyászbeszédet. Besztercebányán a *Koronázott Reményhez*, Pesten a *Hét csillaghoz* és a *Nagyszívűséghez* címzett páholyokat látogatta.¹³ II. Lipót idején tagja a Gotthardi vezette titkos informátori hálózatnak.¹⁴

Werthes – Clemens Friedrich Werthes (1748–1817), esztétikaprofesszor, drámaíró. Tanulmányait Tübingenben, Mannheimban, Velencében, Lausanne-ban, Münsterben és Erfurtban végezte. 1782-től 1783-ig a stuttgarti egyetem, 1784-től a pesti egyetem esztétika tanszékén tanított. 1786/1787-ben ugyanitt a bölcsészkar dékánja. Az esztétika mellett daljátékokat és drámákat is írt. Ismertek bécsi szabadkőműves páholyokhoz való kötődései. 1791-ben felmentését kérte, s rövid oroszországi tartózkodás után visszatért Németföldre. 1817-ben Stuttgartban halt meg.¹⁵

Schaffrath – Schaffrath Lipót (1734–1808), báró, piarista szerzetes. 1751-ben lépett a rendbe, Pisában szerzett bölcsészdoktori oklevelet. 1763-tól pesti piarista gimnázium tanára, előbb bölcseletet, majd természettant tanított. 1784/1785-ben a pesti egyetem bölcsészkarának dékánja. Szabadkőműves, tagja a kassai *Égő bokorhoz*, valamint a pesti *Szt. Sándor a 3 ezüst horgonyhoz* és a *Nagyszívűséghez* címzett páholyoknak.¹⁶

[1932], 51–53; KÖVÉR 2002, i. m. 34; MÁLYUSZ Elemér, *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*, Különlenyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvéből, [1932], 21, 53.

¹³ HITTRICH 1923, i. m. 12–14, 25; SZIGETHY [1936], i. m. 8–9; ZOVÁNYI 1977, i. m. 413; *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, VII., Budapest, Balassi, 2007, 459, (A szócikket Ötvös Péter írta.); A korabeli pesti evangélikusokhoz lásd még az alábbi tanulmány utalásait: LÁSZLÓ Ferenc, *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán = Budapesti Negyed*, 2004, 4, 165–184; ABAFI 2012, i. m. 280, 366.

¹⁴ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc művei, Első osztály, Eredeti művek), 80, 300, 420, 443.

¹⁵ *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. königl. Akademie der Wissenschaften, Leipzig, Duncker & Humblot, 1897, 132–133; NYIRY Erzsébet, *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei (1784–1791). Adalékok első Zrínyi-drámáink történetéhez*, Budapest, k. n., 1939; JANCÓS Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, Cluj, Ady Endre Társaság, 1936, 19.

¹⁶ *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, II, Budapest, Akadémiai, 1982, 581; ABAFI 2012, i. m. 118, 184, 277; *Catalogus religiosorum provinciae hungariae ordinis scholarum piarum 1666–1997*, s. a. r. Léh István, kieg. Koltai András, a rövid történeti áttekintés szerzője

Schilson Kam[mer]. Adm[inistrator]. des Pester Bezirks. – Schilson János (1741–1810), báró, helytartótanácsi majd kamarai tanácsos, utóbb kerületi kamarai adminisztrátor. Soproni származású. Tanulmányait a Theresianumban végezte. 22 évesen, 1763-ban került a Helytartótanácsához. A Kamara 1766-ban létszámfelettiként vette alkalmazásba, 1771-től lett tényleges kamarai tanácsos. A lótenyésztés és tőzegfelhasználás megszervezésének feladatát bízták rá. 1781-ben házasságot kötött gróf Zichy Antóniával. 1784-ben lemondott hivataláról, néhány évvel később kerületi kamarai adminisztrátori feladatot vállal, s építészeti érdeklődését kamatoztatva részt vesz a pesti városrendezésben. Szabadkőműves, a pozsonyi *Biztonsághoz* páholy tagja. Fennmaradtak beszédei, színművei, valamint zenei és táncos elemeket is tartalmazó színdarabjai. Utolsó éveit visszavonulva Pesten és Surányban töltötte, 1810-ben Bécsben halt meg.¹⁷

Schwartner – Schwartner Márton (1759–1823). Történész, statisztikus, egyetemi tanár. Evangélikus. Egyetemi tanulmányait Göttingenben végezte, diplomatikát, statisztikát és történelmet tanult. 1782-ben tért vissza Magyarországra: előbb báró Prónay László gyermekei mellett nevelősködött, majd Késmárkon, később Sopronban tanított. Ismertek a pozsonyi *Biztonsághoz* címzett páholyhoz való kapcsolatai. 1788-tól a pesti egyetem oklevéltani tanszékén tanított, s egyben könyvtárőri funkciót is betöltött. Nagy szerepe volt a II. József által feloszlott rendek könyvtárainak állományaival gyarapodott gyűjtemény rendezésében.¹⁸

Semsey, H[ofrat]. beý Sept[emviral] T[afel]. – semsei Semsey András (1754–1814). Semsey András és Andrássy Klára fia. Első felesége báró Perény Anna, második felesége Traun Terézia. Királyi biztos, Torontál vármegye alispánja. 1786-tól királyi táblai ülnök, majd a Hétszemélyes Tábla bírása. 1791-től királyi kamarai tanácsos. 1797-től Ugocsa vármegye főispánhelyettese, 1803-tól valóságos főispánja. A Mária Terézia által alapított Szent István-rend vitéze. 1802-től 1808-ig királyi személynök. 1807-től 1814-ig Abaúj vármegye valóságos főispánja. 1808-tól alkancellár, ugyanekkortól haláláig kamaraelnök.¹⁹

Stahlý Prof[essor]. d[er]. Chirurgie. – Stáhly György (1755–1802). Orvos, egyetemi tanár. A család Donaueschingenből vándorolt Magyarországra. Stáhly

Balanyi György, Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998 (METEM Könyvek, 21), 330.

¹⁷ FALLENBÜCHL Zoltán, *Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1984–1985, [314,] [319,] 325–326; KOVÁCS Lajos, *A régi pesti Vigadó építésének előzményei* = *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 3(1934), 71–78, 82; ABAFI 2012, i. m. 132.

¹⁸ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, X., Budapest, Balassi, 2010, 267–269. (A szócikket Varga Júlia írta.) ABAFI 2012, i. m. 179.

¹⁹ POZSONYI József, *A semsei Semsey család története*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002 (Régi magyar családok, 1), 22–23; KAZINCZY, *Fogságom...*, 451.

György már Pesten született 1755-ben. Tanulmányait a bécsi Josephinumban végezte, itt szerzett katonarorvosi oklevelet, valamint sebészdoktori képesítést. 1784 és 1801 között a pesti orvosi karon a sebészet és a szülészet tanára volt. 1791-ben az oktatók közül elsőként tartott előadásokat magyar nyelven sebészhallgatóknak. 1786/1787-ben, 1791/1792-ben és 1797/1798-ban az orvosi kar dékánja. 1797-ben nemesi rangot kapott. Országos szemorvos. Vezetése alatt 1801-ben nyílt meg a szemesztálya, a későbbi szemklinikája jogelődje. Szabadkőműves, a pesti Nagyszívűséghez páholy tagja. Fia, Stáhly Ignác ugyancsak orvosdoktor lett.²⁰

Graf Stahrenberg Pfarrer in der Festung Ofen kir[che]. – Feltehetően gróf Starhemberg Manó (?–?), világi pap, 1785 augusztusától 1792. február 11-ig a budai Nagyboldogasszonyról nevezett főtemplom (Mátyás-templom) plébánosa.²¹

Szabó Sárjai Sam[uel]. Adv[okat]. – Szabó Sáróy Sámuel (?–1803 után), ügyvéd. Református. Szabadkőműves, a *Hét csillaghoz* címzett páholy tagja. 1790 és 1803 között gróf Teleki Sámuel képviselte annak birtokpereiben. A Martinovics-összeesküvés kapcsán lefolytatott per során a kirendelt ügyvédek egyike.²²

Szily Vicegespan des Pest[er] K[omitats]. – nagyszigeti Szily József (1746–1827), septemvir, Pest vármegye alispánja. Szabadkőműves, a pesti Nagyszívűséghez páholy tagja. Az 1790/91-es országgyűlés idején a rendi ellenzék egyik vezetője, a *filum ruptum successionis* álláspont aktív terjesztője. Orczy Lőrinc révén említődik neve a Martinovics-összeesküvés kapcsán, de vádat nem emelnek ellene.²³

²⁰ *Magyar orvoséletrajzi lexikon*, öáll. Kapronczay Károly, km. Tóth Magda, Budapest, Mundus Magyar Egyetem Kiadó, 2004, 360; HÖGYES Endre, *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1896, 140–141; ABAFI 2012, i. m. 231.

²¹ NEMES Antal, *A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom története és leírása*, Budapest, Athenaeum, 1893, 123; NÉMETHI NÉMETHY Lajos, *Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom történelme*, Esztergom, Horák Egyed, 1876, 219.

²² KAZINCZY, *Fogságom...*, 452; BENDA II., 265–266; ABAFI 2012, i. m. 381.

²³ BENDA II., 206; MESZÉNÉDER Klára, *Izsáki kalendárium*, Kecskemét, k. n., 2005, 47–48; H. KAKUCSKA Mária, „Tudod e Jó Pajtás! miben áll boldogság?“, *Elegy-belegy dolgok az Orczyakról, avagy mindenki mindenkivel összefügg (Leibniz után szabadon) = Ghesaurus*, Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, reciti, 2010, 430; NAGY János, *Pest–Pilis–Solt vármegye országgyűlési követei az 1790–91. és 1792. évi országgyűléseken = Politikai elit és politikai kultúra a 18. századvégi Magyarországon*, szerk. Szijártó M. István, Szücs Zoltán Gábor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012 (Talentum, 8), 99–119; ABAFI 2012, i. m. 277; GALGÓCZY Károly, *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája, Történelmi, föld- s természetrajzi, közhatósági, társadalmi, nemzetgazdasági, régi és ujkori leírás*, Budapest, Weismann, 1876, 53; BERÉNYINÉ KOVÁCS Gyöngyi, *Pest megyei köznemesi hivatali karrier a reformkorban (Szentkirályi László és Szentkirályi Móric tisztségei Pest–Pilis–Solt vármegye tisztikárában)* = <http://pest.archivportal.hu/kateg-195-1-.html> (Utolsó letöltés: 2016. június 24.)

Szombathy – Szombathy (Cseh-Szombathi) József (1748–1814), orvos. Tanulmányait küldi egyetemeken (Göttingen, Strassbourg, Párizs, Augsburg, Bécs) folytatta, 1782-ben szerzett orvosdoktori végzettséget. Hazatérvén Pesten telepedett le. 1784-ben országos főorvos lett. Szabadkőműves, számos páholyt látogatott: Balassagyarmaton az *Erényes zarándokhoz* címzetet, Selmecebányán az *Erényes emberbarátokhoz* nevűt, Pesten a *Szt. Sándor a 3 ezüst horgonyhoz* címzetet, a *Hét csillaghoz* és a *Nagyszívűséghez*.²⁴

Szvorenyi Prof[essor] d[er]. Theolog[ie]. – Szvorényi Mihály (1750–1814), teológus. Iskolák: Kassa, Gyöngyös, Szatmárnémeti. 1769-től Bécsben tanult teológiát. 1774-ben szerzett doktori fokozatot, s ekkor szentelték pappá. 1777 és 1784 között a budai egyetem hittudományi karának rendkívüli tanára, s egyben tanfelügyelő. 1786 és 1788 között a pesti egyetemen az egyháztörténet tanára. 1784–1786-ban Zágrábban, 1788–90-ben Pozsonyban, 1790–1798-ban Veszprémben tanított teológiát. 1798 és 1808 között karádi plébános. 1808-ban Festetich György közbenjárására hahóti címzetes apát és keszthelyi plébános. Számos hittudományi, egyháztörténeti és egyházjogi munka írója, alkalmi beszédek szerzője.²⁵

Graf Teleký Joseph – gróf széki Teleki József (1738–1796), főispán, koronaőr, műgyűjtő. Teleki László és Ráday Eszter fia. Tanulmányait Bázelen és Leydenben végezte. Hosszabb utazásokat tett Svájcban, Hollandiában, Németföldön, Franciaországban. 1761-ben tért vissza Bécsbe. 1762-ben feleségül vette királyfalvi Róth Jankát. 1781-ben az erdélyi királyi tábla bírója, 1782-ben Ugocsa megye főispánja lett. Aktív szerepet vállalt az 1790/91-es országgyűlésen. 1791-es református zsinat elnöke. Korának egyik legműveltebb főura volt, aki személyes ismeretségben állt Voltaire-rel és Rousseau-val. Az 1780-as évek elejétől saját házat tartott fenn Pesten. Több házában is létrehozott könyvtárat, ezek közül a pesti 3231 kötetben 1721 művet számlált.²⁶

Tihanyi H[ofrat]. b[ei]. k[öniglich]. T[afel]. – Feltehetően Tihanyi Tamás (1750–1834), ócsai földesúr. Evangélikus. 1784-ben Pest megye másodalispánja. 1786-ban a Királyi Tábla ülnöke, később alországbíró, septemvir, majd Tolna megye főispánja. Szabadkőműves, Balassagyarmaton az *Erényes zarándokhoz* páholy tagja. Aktívan részt vett az 1790/91-es országgyűlésen, a *filum ruptum successionis* elmélet terjesztője.²⁷

²⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Budapest, Hornyánszky, 1893, 239–240; ABAFI 2012, i. m. 190, 214, 277, 339, 366.

²⁵ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, XI., Budapest, Balassi, 2011, 339. (A szócikket Kovács Eszter írta.)

²⁶ F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai, 1983 (Irodalomtörténeti könyvtár, 38).

²⁷ BENDA II., 273. ABAFI 2012, i. m. 213; KAZINCZY, *Fogságom...*, 458.

Ürményi Bernhard h[ofrat]. b[ei]. Sept[emviral]. T[afel]. – Kevés adat áll rendelkezésre róla. 1784/1785-ben személynöki ítélőmester, 1790/91-ben a Hétszemélyes Tábla ülnöke, királyi udvari tanácsos.²⁸

Végh h[ofrat]. b[ei]. der Statthalt[erei]. – Feltehetően verebi Végh István (1763–1834). 1783 és 1787 között helytartótanácsi titkár. 1787-től helytartótanácsi tanácsos. Akárcsak apja, tárnokmester. Benda Kálmán szerint következetesen udvarhű.²⁹

Virgil privatisirt. – A név olvasata bizonytalan, a személyt nem sikerült azonosítani.

Verthes Prof[essor]. – Clemens Friedrich Werthes (1748–1817). Jellemzését lásd fent.

Vollgemuth Direktor P[ester]. General Seminarium und Domher zu Agrau. – Wohlgemuth Fülöp (?–?). Zágrábi kanonok, a horvátországi elemi iskolák királyi felügyelője, utóbb az egri papi szeminárium vezetője. 1787-ben a zágrábi püspökké kinevezett Vrhovac Miksa helyett a pesti hittudományi kar és az egyetemes papnövelde igazgatójává nevezték ki. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790-ben írt róla, s kiemelte, hogy oktatóként különösen fontosnak tekintette, hogy növendékei – a nem magyar ajkúak is – magyar nyelvű olvasmányokhoz jussanak, ezért magyar nyelvű könyveket és újságokat rendelt számukra. Szabadkőműves, a zágrábi *Eszélyességhez* páholy tagja.³⁰

freÿb[ürger] Pergler Meyer[?] – A név olvasata bizonytalan, a személyt nem sikerült azonosítani.

S[neider]. Exc[ellenz]. Graf Botthyáni Theodor – gróf Batthyány Tódor (1729. október 26.–1812). Batthyány Lajos Ernő fia, műszaki érdeklődésű, vállalkozá-

²⁸ SEBŐK Richárd, *Hivatali pályafutások a 18. századi kúrián = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. Szijártó M. István, Szücs Zoltán Gábor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012 (Talentum, 8), 42; *Magyar törvénytár, 1740–1835. évi törvényczikkek*, ford. Csiky Kálmán, jegyz. Márkus Dezső, Budapest, Franklin, 1901, 211, 213; GALGÓCZY 1876, i. m. 52; SCHMALL Lajos, *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*, I, Budapest, a székes főváros kiadása, 1899, 259.

²⁹ BENDA II., 55; EMBER Győző, *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*, Budapest, M. Kir. Országos Levéltár, 1940, 201, 203, 205.

³⁰ FEHÉR Katalin, *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2009, 176; ABAFI 2012, i. m. 298; PAULER Tivadar, *A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története*, I, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1880, 255–256; HERMANN Egyed, ARTNER Edgár, *A hittudományi kar története 1635–1935*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938 (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, I), 249–250.

sokat alapító, s működtető főúr. Gépészetet tanult Bécsben. 1774-ben az udvartól a Kulpa hajhózzhatóvá tételének feladatát kapta, valamint, hogy dolgozza ki a Dráva – Száva útvonalon közlekedő hajóforgalom biztosításának tervét. Több találmány fűződik a nevéhez, 1783-ban tengeri közlekedésre is alkalmas hajót épített, 1793-ban szabadalmaztatta lóvontatású, tehát árral szemben is haladni képes hajóját. Több textil-, valamint porcelánmanufaktúrát alapított, amelyek azonban csupán rövid ideig működtek. Jelentősnek mondható, 1360 kötetből magán könyvgyűjteménnyel rendelkezett.³¹

S[einer]. Exc[ellenz]. Graf Forgáts Nic[olaus]. – gimesi és gácsi gróf Forgách Miklós (1731–1795). Királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos. 1777 és 1785, valamint 1791 és 1795 között nyitrai főispán. Szabadkőműves, a pesti *Nagyszívűséghez* páholy tagja. Közismert volt szabadongondolkodó és egyházellenes beállítottságáról. Főúrként a nemesi ellenzékhez csatlakozott, s több alkalommal összeütközésbe került II. Józseffel, aki ezért bolondnak nyilvánította és elmozdította főispáni hivatalából. Magántitkárként 1774 és 1778 között előbb Hajnóczy Józsefet, utóbb, 1793-tól Batsányi Jánost vette maga mellé.³²

S[einer]. Exc[ellenz]. Graf. Jankovits Anton, Præsident]. der Sept[emviral]. T[afel]. – gróf daruvári Jankovich Antal (1729–1789). Jogász, a Hétszemélyes Tábla elnöke. Délvidéki nemesi család tagja, élete során számos tisztséget viselt. 1754-től Verőce vármegye ügyésze, 1756-tól Pozsega vármegye alispánja. 1767-ben a Horvátországi Helytartóság tanácsosa és táblabírája. 1768-ban rábízták a selyemügy felügyeletét. 1770-ben Pozsega vármegye adminisztrátora. 1772-ben grófi rangot kapott. 1775-ben Pozsega vármegye főispánja lett. 1785-ben elnyerte a Szent István-rendet. 1787-től septemvir, és a Hétszemélyes Tábla elnöke.³³

Graf Forgáts Anton – Feltehetően gróf Forgách Antal (1761–1801) császári és királyi kamarás, Grassalkovics Ottília férje. 1796-ban a nádor huszárezred főhadnagya. Szabadkőműves, a pesti *Nagyszívűséghez* páholy tagja.³⁴

³¹ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, I., Budapest, Balassi, 2003, 314–315 (A szócikket Tamás Zsuzsanna írta.); ZOLTÁN József, *A barokk Pest-Buda élete, Ünnepek, szórakozások, szokások*, Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1963 (Tanulmányok: új sorozat, 17), 201–204.

³² KAZINCZY, *Fogságom...*, 1057; BENDA II, 53; ABAFI 2012, i. m. 330; KOWALSKA, Éva, KANTEK, Karol, *Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*, Bratislava, Veda, 2008, 79–82.

³³ BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH Terézia, *Gróf Daruvári Jankovich Antal horvát-magyar földesúr és politikus*, Horvátországi Magyarország, 2011, 5–21.

³⁴ ABAFI 2012, i. m. 331; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IV, Pest, Ráth Mór, 1853, 209; BARTFAI SZABÓ László, *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv, 1910, 622.

Steinbach[?] Frantz – A név olvasata bizonytalan: talán Steinbach Ferenc (?–?) udvari tanácsos.³⁵

Szethenatz beÿ der Statthalt[erei]. – Szecsenacz Jakab (?–?). Ortodox vallású, szerb család tagja. Jogi tanulmányokat folytatott. 1785-től helytartótanácsi titkár. Szabadkőműves, a *Hallgatagsághoz* és az *Első ártatlansághoz* páholy tagja. Nemességét 1790-ben nyert. A Martinovics-összeesküvés kapcsán gyanúba került, utóbb bizonyítékok hiányában felmentették, de állásából elbocsátották, nyugdíjazták, és megfigyelés alatt tartották. Szabadkára költözött, halálának időpontja nem ismert.³⁶

Farkas – Feltehetően Farkas János (?–?). Kevés, mindössze helytartótanácsi alkalmazására vonatkozó adat áll rendelkezésre róla. Eszerint 1777 és 1784 között járulnoki, 1784 és 1808 között írnoki feladatokat látott el a Helytartótanácsnál.³⁷

Graf Klobusiczký Joseph – klobusiczi és zétényi Klobusiczky József (1756–1826). Klobusiczky László főszolgabíró, utóbb törvényszéki ülnök és kölcei Kende Anna fia. 1770-től helytartótanácsi titkár, később helytartótanácsi tanácsos. Szabadkőműves, a *Hallgatagsághoz* és a *Nagyszívűséghez* címzett páholy tagja. 1801 és 1809 között fiumei kormányzó, 1810-től haláláig Borsod vármegye főispánja.³⁸

freyb[ürger]. Persa Alojz. – A név olvasata bizonytalan, talán: Persa Alajos, Alois von Persa (1770–1829) 1770-ben született Budán. 1787-től Temesváron, 1788-tól Budán a Helytartótanácsnál számvevőszéki járulnok. 1790-től Lembergben, a rendőrigazgatóságnál protokollistaként teljesített szolgálatot, 1800-ra elérte az első rendőrfelügyelői tisztséget. 1803-tól Krakkóban, 1808-tól ismét Lembergben állt alkalmazásban, de már mint rendőrigazgató. 1810-től az 1820-as évek elejéig Bécsben és Prágában élt továbbra is magas rendőri pozíciókat betöltve. 1822-ben újra Bécsbe helyezték, 1824-ben nevezték ki a bécsi rendőrigazgatóság vezetőjévé és udvari tanácsossá. Nem örvendett népszerűségnek. Nevéhez köthető a *Ludmanshöhle* nevű irodalmi társaság erőszakos feloszlata, amelynek tagjai közé tartozott a korabeli Bécs irodalmi életének számos jelentős alakja, így Ignaz Franz Castelli, August von Gymnich, Franz Grillparzer. Hamarosan az uralkodó előtt is kegyvesztetté vált, 1829-ben öngyilkos lett.³⁹

³⁵ TÓTH Árpád, *Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése: Pest városi tisztviselői a reformkorban = Tanulmányok Budapest Múltjából*, 25(1996), 37, 52.

³⁶ KAZINCZY, *Fogságom...*, 452 – 453; ABAFI 2012, i. m. 264, 275.

³⁷ EMBER 1940, i. m. 229, 234.

³⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI., Budapest, Hornyánszky, 1899, 571–572.

³⁹ *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, hrsg. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, red. Eva Obermayer-Marnach, VII., Wien, Verlag der Österreichischen Akademie

Gali And[reas]. Konz[ipist]. beÿ d[er]. Statth[alterei]. – Feltehetően Gály András (?–?). Kevés adat áll rendelkezésre róla: 1787 és 1791 között helytartótanácsi fogalmazó.⁴⁰

Az egymás mellé helyezett portrék számos összefüggésre hívják fel a figyelmet. Segíthetnek egyebek mellett a kézirat keletkezésének datálásában. A listán szereplő nevek mellett ugyanis a lejegyző 14 esetben feltüntette, hogy az adott személy a jegyzék felvétele idején milyen hivatalt viselt. Egyes esetekben rendelkezésre állnak források, és meghatározható a hivatalviselés időtartama, pontos kezdő- és végpontja is. Hozzávetőlegesen behatárolható tehát az az évkör, amelynek során valamennyi tag – pontosabban szólva: azok, akikről fellelhetők a vonatkozó információk – a jegyzékben szereplő hivatalát viselte, ez pedig egybeesik a jegyzék készülésének idejével. A datálásban Gály András és Jankovich Antal adatai segíthetnek. A lajstromon szereplők közül hivatalukat ők ketten vállalták el valamennyi érintett közül a legkésőbb, 1787-ben. Jankovich Antal halálának éve 1789, ennél később nem vehették fel nevét. A szabályzat és a taglista tehát valamikor 1787 és 1789 között születhetett. Az olvasótársaság működési idejének meghatározásához azonban mindez kevés támpontot nyújt. Annyi bizonyos csupán, hogy a lista valószínűleg jóval a társaság létrejötte után kerülhetett lejegyzésre, hiszen azon külön egységben szerepelnek az újonnan csatlakozott tagok („*Neue Mitglieder*”). Szintén bizonyos, hogy a közösség még létezett 1791-ben, amikor a róla szóló megfigyelési jelentés keletkezett. Kétségtelen továbbá, hogy nem állhatott fenn tovább 1795-nél, a Martinovics-ügyet követően ugyanis betiltották az olvasóköröket és minden hasonló szerveződést.⁴¹ Informálisan ettől függetlenül a közösség továbbra is működhetett, ismert hasonló példa: a budai olvasókör kapcsán H. Balázs Éva hivatkozik egy jelentésre, amely beszámol róla, hogy a hivatalosan már nem létező közösség tagjai időnként a továbbiakban is találkoznak egymással.⁴²

Szembeötlő továbbá, hogy a tagok között magas arányban szerepelnek a pesti egyetem valamely tanszékéhez kötődő, valamint a Helytartótanács, a Kamara, a Hétszemélyes Tábla és a Királyi Tábla alkalmazásában álló személyek.

Még feltűnőbb, hogy milyen sokan kapcsolódnak az olvasókört látogatók közül a *Nagyszívűség* páholyhoz. Talán e körülmény figyelembevételével is segítséget nyújthat ahhoz, hogy feltárhatóvá váljék, milyen szálak fűzhették e társasághoz Verseghyt, aki ugyan a lemásolt lajstromon nem szerepel, de nem kizárt, hogy később maga is csatlakozott.⁴³ Jóllehet Abafi nem emlegeti Verseghyt szabadkőműves páholyok tagjaként, Jancsó Elemér viszont feltételezi, hogy ő is a Nagy-

der Wissenschaften, 1978, 429; Werner SABITZER, *Ein Polizeichef als „Allbelauerer“ = Öffentliche Sicherheit*, 2011, 11–12, 41–42; EMBER 1940, i. m. 260.

⁴⁰ EMBER 1940, i. m. 210.

⁴¹ BENDA I, LXXXIX.

⁴² H. BALÁZS 1967, i. m. 197.

⁴³ Későbbi állapotokat tükröző taglista eddig sajnos nem került elő.

szívűséghez címzett páholyhoz kötődött.⁴⁴ Ha páholytagságáról – egyelőre – nem is lehet minden kétséget kizáróan nyilatkozni, a *Nagyszívűséget* látogatók jelenléte Verseghy körül – avagy Verseghy jelenléte a *Nagyszívűség* körül – egyértelműen tapintható. Verseghy Ferenc *Millot-fordításának* első elkészült kötetéről az *Ephemerides Budenses* közölt népszerűsítő tudósítást 1790-ben.⁴⁵ E beszámoló megjelenése önmagában még nem lenne feltűnő: kétségkívül illik az *Ephemerides* profiljához. A lapkiadók körének alaposabb szemügyre vétele azonban más motivációk jelenlétét is feltételezni engedi. A periodikum körül felrajzolható szerkesztői-szerzői kör részint nagy átfedést mutat a *Merkur von Ungarnt* létrehozó csoportosulással, részint szép számmal találhatók tagjai között szabadkőművesek: Koppi Károly, Kovachich Márton György, Haliczky András, s maga a lapszerkesztő, Spielenberg Pál is. Valamennyien a pesti *Nagyszívűséghez* tagjai voltak. A cikkeket áttekintve a könyvismertetések, recenziók között feltűnő az ugyancsak szabadkőműves és ugyancsak *Nagyszívűséghez*-tag szerzők munkáinak magas aránya.⁴⁶ Verseghy kötődései e csoport tagjai közül Koppihoz különösen szorosak lehettek: Koppi épp azokban az években működött a pesti egyetem egyetememes történet tanszékén, amikor Verseghy Millot filozofikus világtörténetének első kötetét fordította, a fordításhoz csatolt *Értekezésekben* foglaltak pedig nagyfokú hasonlóságot mutatnak a Koppi 1787-ben nyomtatásban megjelent munkájában foglaltakkal.⁴⁷ Nem lehet pusztán véletlen továbbá, hogy a Verseghy által lemásolt szabályzat és lista íródásának idején, épp ugyanez a Koppi Károly volt a pesti olvasótársaság felügyelője.

A hatóságok által lefoglalt iratcsomóban több vonatkozásban is értékes forrás őrződött meg, s menekült meg Verseghy más, feltehetően lángok martalékvává vált kéziratainak sorsától. Nemcsak a 18. század végi Pest társaséletéről, a kultúraközvetítés egy speciális teréről, az eszmecserék egyik helyszínéről nyilatkozik, hanem egyszersmind Verseghy Ferenc 1780-as, 1790-es kapcsolati hálójáról is vall. Olyan eddig homályban lévő részletekre vet fényt, amelyekről a korabeli kéziratok szisztematikus megsemmisítése okán nagyon kevés információ maradt fent.

⁴⁴ JANCÓSÓ Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, Cluj, Ady Endre Társaság, 1936, 56, 227.

⁴⁵ *Ephemerides Budenses*, 1790, 485–486.

⁴⁶ BALOGH Piroska, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti füzetek, 175), 238.

⁴⁷ KOPPI, Carolus, *Praenotationes ad historiam ecclesiae Christianae necessariae*, h. n., k. n., 1787.

Melléklet: A pesti Lesegeellschaft szabályai*Regeln der Pester Lesegeellschaft*

- I. Die für die Gesellschaft theils zum lesen, theils zu andern Unterhaltung bestimmte Zimmer können v[on] den Mitgliedern den ganzen Tag über zu ihnen beleitigen⁴⁸ Zeit besucht werden.
- II. Jedes Mitglied zahlt jährlich sechs Gulden, sodaß im[m]er wieviel jährig 1 fl[oreni]. 30 Xr. [Kreuzer] voraus bezahlt wird.
- III. Sechs Mitgliedern der Gesellschaft, die jedes halbe Jahr durch Mehrheit der Stimmen von neuen zu wehlen sind, wird die Sorge für die Ordnung, und alle nöthigen Einrichtung überlassen. An diese haben auch einzelne Mitglieder, die etwa ein besonderes Anbring. hätten sich zuwenden.
- IV. In der Lesegeellschaft soll immer das Protokoll und Rechnungsbuch für die Einsicht eines jeden bereit liegen.
- V. In dem Lesezimmer, wenn andern mit lesen beschäftigt sind, nicht laut gewesen, weder in diesem, noch in der Sprachzimmer gespielt, und aus in dem, das dazu bestimmt ist geräuscht werden.
- VI. Die Leseschriften sollen an den Ort, wo sie genommen werden, zurückgelegt und kein Mitglied soll das Recht hab[en], etwas davon mit sich nach Haus zunehmen.
- VII. Jedes Mitglied soll ein gemeinütziges Buch in die Gesellschaft stiften.
- VIII. Wer zur weitere Aufnahme der Gesellschaft ausserdem jährlichen Beÿtrag, es seÿ vom Geld od[er]. Gerechtschaften, etwas in die gesellschaft stiftet, dessen nehmen soll zu im[mer] erwährende Angedenken unter der Anzahl der besonderen befördern dieser Einrichtung im Protokoll aufgezeichnet werden.
- IX. Wer in die Gesellschaft unternehmen will, soll sich selbst, od[er]. durch ein Mitglied an einen der jedesmahlige Aufseher zu werden hat. Der als denn sein Verlangen der übrig. Mitgliedern bekanntmachen wird. Erkann ihm als dieses, wenn er die Mitglied dagegen ist, nicht willfahrt werden.
- X. Jedes Mitglied kann einen Bekannten aus Pest u[nd] Ofen nimmt, einen fremden u[nd]. durchreisenden als mehrmal als Gast in die Gesellschaft legen.
- XI. Sollte die Gesell[e]. einmahl gänzlich auseinander gehn, so soll die gesammte Habschaft derselb[en]. verkauft werden und das Geld dem armeninstituts hinstellen.
- XII. Die Gleichheit den gesellschaftlichen Rechts, als das ähnlicher Gesellschaften, u[nd] die Grundlege ihrer Dauer, wird vorausgesetzt. Unter andern soll jeder von Hut anziehnd und Komplimente machen freÿgesprochen sagen.

⁴⁸ [Bizonytalan olvasat.]

Aufseher in erst[em]. halb. Jahr Koppi, Kreil, Lindem[ann] Martin, Liedemann Sam[uel]. Molnár, Werthes.

Schaffrath

Schilson Kam[mer]. Adm[inistrator]. des Pester Bezirks.

Schwartner

Semsey, H[ofrat]. bey Sept[emviral] T[afel].

Stahlÿ Prof[essor]. d[er]. Chirurgie.

Graf Stahrenberg Pfarrer in der Festung Ofen kir[che].

Szabó Sári Sam[uel]. Adv[okat].

Szily Vicegespan des Pest[er] K[omitats].

Szombathÿ

Szvorenyi Prof[essor] d[er]. Theolog[ie].

Graf Telekÿ Joseph

Tihanyi H[ofrat]. b[ei]. k[öniglichen]. T[afel].

Ürményi Bernhard h[ofrat]. b[ei]. Sept[emviral]. T[afel].

Végh h[ofrat]. b[ei]. der Statthalt[erei].

Virgil privatisirt. [?]⁴⁹

Verthes Prof[essor].

Vollgemuth Direktor P[ester]. General Seminarium und Domher zu Agrau.

freyb[ürger] Pergler Meyer[?]⁵⁰

Neue Mitglieder

S[einer]. Exc[ellenz]. Graf Botthyáni Theodor

S[einer]. Exc[ellenz]. Graf Forgáts Nic[olaus].

S[einer]. Exc[ellenz]. Graf. Jankovits Anton, Præsident. der Sept[emviral].

T[afel].

Graf Forgáts Anton

Steinbach[?] Frantz⁵¹

Szethenatz bey der Statthalt[erei].

Farkas Graf Klobusiczkÿ Joseph freyb[ürger]. Persa Alojz.⁵²

Gali And[reas]. Konz[ipist]. bey d[er]. Statth[alt]erei].

DONCSECZ, ETELKA

Charter and members of the *Lesegesellschaft* of Pest

The Charter of the *Lesegesellschaft* of Pest (Budapest) was preserved in the manuscript legacy of the Hungarian poet, Ferenc Verseghy (1757–1822). This document is not unknown for researchers:

⁴⁹ [Bizonytalan olvasat.]

⁵⁰ [Bizonytalan olvasat.]

⁵¹ [Bizonytalan olvasat.]

⁵² [Bizonytalan olvasat.]

it was referred to in the three-volume-work of the historian Kálmán Benda (1957). However it does not mention the fact, that the source text includes not only the text of the Charter but the member list as well. The current study publishes the aforementioned source text and aims to present the functioning of the *Lesegeellschaft* and to highlight the connections identified during the review of the member list.

Keywords: Lesegeellschaft, free masonry, Zur Großmuth, Jacobinism, membership list, charter, University in Pest, Ferenc Verseghy, Kálmán Benda

KÖZLEMÉNYEK

Boëthius Besztercén: egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből. Janus Pannonius 1470 körül írt utolsó versei, és a Jagelló-kor latin költészete, Hieronymus Balbus vagy Jacobus Piso 1500 körüli Magyarországhoz köthető költeményei között mintegy 30 éven át nem ismerünk az epigrammáknál hosszabb terjedelmű, latin nyelven írt költői művet, amely bizonyosan Pannónia földjén keletkezett. Meglepő ez a hallgatás: nem csak Janus költői életművének kéziratossága terjedése folytán várhatnánk a humanista latin költői nyelv kibontakozását és elterjedését, hanem a magyarországi egyetemjáró hallgatók retorikai vagy poétikai tanulmányai nyomán is feltételezhetnénk, hogy legalább néhány *studens* önálló művek írásával próbálkozott. Az 1470–80-as évek a késő-középkori egyetemjárás fénykora: az 1472., Janus halálának éve, és 1482., III. Frigyes és Mátyás kiújuló konfliktusa közötti tíz évben 576 magyarországi hallgató iratkozott be csak a bécsi egyetemre, és minden bizonnyal sokan részt vettek az artes-fakultás retorikai tárgyú előadásain. Ugyanebben az évtizedben (1472–1482) 483 magyarországi hallgató iratkozott be a krakkói egyetemre.¹ Ennek ellenére, mint Jankovits László megállapítja, a nagyjából 1470-től 1500-ig tartó időszakból csak Lászlai János Felix Fabri által feljegyzett, szentföldi zarándoklata során írt költeményeit, és Bonfini néhány alkalmi versét ismerjük: ezek közül az előbbieket nem Magyarországon keletkeztek, az utóbbiak pedig az itáliai humanista műveltségét mutatják. Ezeket túl csak Vitéz János verses sírfeliratáról tételvezethető fel, hogy ebben az időszokban íródott.²

A kisszámú fennmaradt forrás miatt különösen értékes az a vers, amelyet a weimari Herzogin Anna Amalie Bibliothek Q 109/9 jelzetű kézírata őrzött meg.³ A kézirat egy 82 folióból álló humanista miscellanea, amely két fasciculusból áll: az első hatvan lap (1^r–60^r) II. Pius pápa II. Mehmed török szultánhoz írt – valójában soha el nem küldött – nevezetes levelét tartalmazza, amelyben a pápa arra biztatta a szultánt, hogy kövesse Nagy Konstantin példáját és térjen át a kereszténységre.⁴ A 60^r-n ta-

¹ Tüskés Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, Budapest, ELTE, 2008, 232–257. A krakkói adat a Draskóczy István és Szögi László irányításával az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportban készülő középkori egyetemjárásról összegző adatbázisból származik. Köszönöm, hogy már publikálása előtt használhattam. Ezen felül hálás vagyok Jankovits Lászlónak megjegyzéseiért.

² Jankovits László, *A Mohács előtti humanista költészet szakaszai, 1490: Meghalt Mátyás király = A magyar irodalom története*, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 147.

³ A kéziratot már említette Csontos János, *Ismeretlen magyar könyvmásolók és betűfestők a középkorban = Magyar Könyvszemle*, 1880, 252 és Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, Bp., MTA, 1993, 333 (nr. 3305a) jelzet nélkül. Bár a Magyar Könyvszemle ígérte a kódexben található levél közlését (*Magyar Könyvszemle*, 10, 1885, 270), ez végül elmaradt.

⁴ Kiss Farkas Gábor, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban, 1523: Nagyszombati*

lálható bejegyzés szerint a budai Wolfgang Neumann másolta a kéziratot humanista minuszkulájával 1478-ban („*Finitum per me Wolfgangum Newman de Buda anno domini M^o cccc^o lxxviii.*”).⁵ Ugyan Georg Voigt, majd az ő nyomán Matthias Eifler is megjegyezte, hogy Piccolomini levelének számos kéziratosa közül ez a weimari az egyetlen, amely datálva van (1460. július 1.-ére),⁶ ez azonban nem feltétlenül lényeges, mert ugyanezt a dátumjelzést viseli az 1475-ben megjelent trevisói ősnymotatvány kiadás is.⁷ Alapos szöveg-összehasonlításra lenne szükség ahhoz, hogy megállapítsuk, valóban a nyomtatvány másolata-e az 1478-ban készült weimari kézirat szövege; mindenesetre a szöveg azonos felirata és néhány részlete erre utal. A szövegnek ez a datálása egyébként a modern kutatás szerint téves, nem 1460-ban, hanem 1461 őszén vagy télén keletkezett az *Epistola ad Mahumetem*.⁸ A II. Mehmedhez szóló levél magyarországi jelenléte és ismertsége ettől függetlenül fontos momentum. A szöveg széles körben terjesztett változata már egyértelmű célzást tett arra, hogy II. Mehmed kereszténységre térése területi gyarapodással is járhatna a török szultán számára: ahogy a pogány Jagelló Ulászló, a litván nagyfejedelem, kereszténységre térése után szerezte meg Lengyelországot, és egyik fia lengyel, másik pedig magyar király lett, így Mehmed is a legesélyesebb jelölt lehetett volna a magyar királyi címre V. László halála után, ha megkeresztelkedik. Diplomáciailag nehezen vállalható és meglepő ötleteit II. Pius életében nem osztotta meg a nyilvánossággal, és a modern kutatás szerint inkább az lehetett a célja velük, hogy III. Frigyeset rávegye a mantovai kongresszus támogatására, hiszen a pápa által vizionált török–magyar szövetséggel szemben a császár tehetetlen lett volna.⁹

Márton, *A magyar királyság előkelőihez = A magyar irodalom története*, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 206.

⁵ Budai Wolfgang Neuman 1474-ben iratkozott be a bécsi egyetemre. Tüskés Anna, *A magyarországi diákok bécsi egyetemjárása, 1365–1526*, Budapest, ELTE, 238 („Wolphgangus Newman de Buda”). – Nem biztos, hogy azonos Wolfgangus Johannis de Budával, aki 1488-ban iratkozott be a krakkói egyetemre (*Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, Krakko, Universitas, 1887, I, 287), és akit Köblös József feltételesen azonosít Budai Farkas pozsonyi kanonokkal (1522–27 között). Az utóbbi azonban inkább az 1506-ban iratkozott és 1514-ben baccalaureátust szerzett Wolfgangus Johannis de Budával lehet azonos (*Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, kiad. Adam Chmiel, Krakko, Universitas, 1892, II, 98).

⁶ VOIGT, Georg *Die Briefe des Aeneas Silvius vor seiner Erhebung auf den päpstlichen Stuhl = Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 16(1856), 321–424, itt 330, és EIFLER, Matthias, *Katalog der lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar; 2. Teil: Quarthandschriften*, 2009. febr. 11. (<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/projekt-Weimar-pdfs/Q-109-9.pdf>, letöltve: 2015. december 31.) Eifler félreérti a „Kalendis Quintilibus” kifejezést, és június 26-nak értelmezi.

⁷ Pius II, *Epistula ad Mahumetem*, Treviso, Gerardus de Lisa de Flandria, 1475. aug. 12, 56^r. (GW M33660, ISTC ip00700000; OSZK Inc. 1071, MTAK Inc. 581.) Lásd PIUS II. Papa, *Epistola ad Mahumetem*, ed. Reinhold F. Gleis, Markus Köhler, Trier, Wiss. Verl. Trier, 2001, 102.

⁸ PICCOLOMINI, Eneas Silvio, *Epistola a Mehmet II*, ed. Domingo F. Sanz, Madrid, Consejo superior de investigaciones científicas, 2003, 22–23; A szöveg első vázlatát a vatikáni Cod. Lat. 7082 őrizte meg Pius titkárának kézírásában. Lásd: GAETA, Franco, *Sulla 'Lettera a Maometto' di Pio II*, in: *Bullettino storico dell'Istituto italiano per il Medio Evo*, 77, 1965, 127–227. A szöveget Gaeta 1461 októbere–decembere közöttre datálja. GAETA, Franco *Alcune osservazioni sulla prima redazione della 'Lettera al Maometto'* = *Enea Silvio Piccolomini, papa Pio II: Atti del convegno per il quinto centenario della morte*, 1968, 183 és Pius II. Papa, *Epistola ad Mahumetem*, ed. Reinhold F. Gleis, Markus Köhler, (Trier: Wiss. Verl. Trier, 2001, 87–89).

⁹ Legalábbis ez Luca d’Ascias feltevése: *Il Corano e la tiara. L’Epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II)*, Bologna, Pendragon, 2001, 100–101 és 136.

A kódex második kodikológiai egysége egy 22 lapból álló füzet (61^r–82^v), amelynek scriptora kissé eltérő írású ugyan, de nem lehet kizárni, hogy azonos az első egység másolójával, a budai Wolfgang Neumannal. A második egység scriptora több helyen beleírt az első részbe (42^v, 54^v), így bizonyos, hogy a két kodikológiai egység már a 15. században összetartozott. Ezt erősíti a második rész rokon tartalma is: elsőként II. Pius Cristoforo Moro dózséhez 1463. október 25-én írt brévójét (inc. *Quod iam pridem occulto concepimus expl. voluntatem nostram celesti benep-lacito subicientibus. Datum Rome apud sanctum Petrum*)¹⁰ tartalmazza, amelyben a pápa arra buzdította a dózsét, hogy személyesen csatlakozzon a tervezett kereszties hadjáratához. Ezt követi Morbosanus török szultán pápához intézett fiktív levelének töredéke (62^{r-v}), amelyet gyakran – tévesen – II. Pius levelére adott válasznak tekintettek a 15. században, mivel azt fejtette ki, hogy a törökök vétkelen Krisztus halálában,¹¹ majd két Piccolomini köréhez köthető levél: Michael von Pfullendorf levele testvéreire,¹² és Piccolomini Venceslaus de Bochow nevében írt levele Johannes de Bochowhoz.¹³ Ezeket rövid kivonatok követik Petrarca (*De viris illustribus*), Augustinus (*ep.* 67), Jeromos (*ep.* 103, 11, Psz.-Jeromos: *ep.* 42, *ep.* 68, 58, és néhány rövidebb részlet) műveiből. A következő tíz folió (69^r–78^v) levélmintákat és retorikai gyakorlatokat tartalmaz, köztük egy Ciceró-levelet, a Catilinának tulajdonított Ciceróhoz szóló invektívát, néhány Piccolomini-levelet,¹⁴ és Gasparino Barzizza levélgyakorlatait.¹⁵ Barzizza levélgyakorlatainak további nyomai fedezhetők fel a 71^v–72^v-n található két levélmintában (inc. *Qua vita et quibus moribus iste* és inc. *Sed postquam tuas litteras perlegi, plane intellexi*), amelyek Barzizza-levelek kompilációinak látszanak.¹⁶ A Barzizza-hatásnak a későbbiekben még jelentősége lesz. Két újabb Jeromos-levél, illetve kivonat (77^r–78^r: *ep.* 13, 135) után vegyes tartalmú jegyzetek következnek, majd a 78 rektón egy Besztercéről datált humanista vers, amely a 80 verzón folytatódik. A két részlet között egy *ars punctandi*, azaz „központozási tanácsadó” található, amely különös módon átalakul Poggio

¹⁰ Kiadva számos kiadásban, pl. MALIPIERO, Domenico, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, Firenze, Vieuusseux, 1843, I, 18–20 (Archivio storico Italiano 7, 1) és GIULIARI, Giambattista Carlo, *Breve di S. S. Pio II al doge della Repubblica Veneta da un manoscritto di Scipione Maffei nella Capitolare Biblioteca*, Verona, Marchiori, 1886. Lásd: WORSTBROCK, Franz Josef, *Piccolomini, Aeneas Silvius*, in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Hg. Burghart Wachinger, Berlin, de Gruyter, 1989, 7. kötet, 637. – A szöveg számos korabeli kéziratban terjedt: Bécs, ÖNB, cod. 2473, 127^r–129^r; Brescia, Quiriniana, Lat. 32 (C. VII. 1.), 154^r–155^v; Milánó, Ambrosiana C 12 sup., 94^v–96^v; Modena, Bibl. Estense, cod. Campori 54, 57^v–58^r; Padova, Museo Civico, cod. B.P. 1223, 18–20.

¹¹ WAGNER, Bettina *Sultansbriefe = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Hg. Burghart Wachinger, Berlin, de Gruyter, 2004, 11, 1464.

¹² Kiadva: *Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*, Hg. Rudolf Wolkan, Bécs, Hölder, 1909, I/2, 189. (Fontes rerum Austriacarum 2, 62). (A továbbiakban: Briefwechsel).

¹³ Uo., I/2, 97–99.

¹⁴ Levele Procopius von Rabensteinhez (72^v–73^r; *Briefwechsel*, I/1/1, 346–353), Hannibál nevében Lucretiához írt levélgyakorlata (74^r–75^r; *Briefwechsel*, I/1/1, 245–247), levele Antonio Tedeschihez (75^v–76^v; *Briefwechsel*, I/1/1, 112–114), Sienai Jeromoshoz (76^v–77^r; *Briefwechsel*, I/1/1, 168–169).

¹⁵ 73^r–74^r: inc. *Quo in statu fuerim* és *Grave mihi sit in senectute*, Gasparino és Guiniforte Barzizza, *Opera*, kiad. Giuseppe Alessandro Furietti, Róma, Salvioni, 1723, I, 331–332, ill. I, 330.

¹⁶ Vö. uo. I, 233, 294, 335. – Az egyes levelek retorikai elemei a korabeli *ars epistolandi* oktatási módszertanának megfelelően némileg át vannak fogalmazva, és tartalmilag össze vannak szerkesztve.

Bracciolini *Facetiae*-jának egy részletébe (79^v–80^r),¹⁷ és ezt követi egy esztergom-szenttamási préposthoz szóló levél (80^v), amelyekre később még visszatérek.

Egy rövid, moralizáló jegyzet után,¹⁸ amelyet Jacobus de Cessolis *De ludo scacchorum*ából (II, 5) parafrázálta a másoló, a 78 rektón, majd külön jelöléssel folytatva a 80 verzón található a humanista költemény, címfelirat nélkül, folyamatosan, sortörések nélkül másolva.

- Accipe magnorum divi pro funere vatum
 Consulis Hesperie carmina mesta nimis,
 Inclita cui virtus largos concessit honores,
 Eternumque decus lingua latina dedit,
 5 Sed potuit ferrum tam diro vulnere claram
 Perdere cervicem! sic sua fata iubent
 Decidere ingenuos, et maxima culmina rerum
 Deducit Boreas, celso furitque loco.
 Mos humilis¹⁹ tam seva fugit, nam vallibus imis
 10 Sedes apta venit nescia luctisonis.
 Missilia at tua tela meis sunt equa pharetris,
 Que dono dederas, collega care, mihi.
 Nulla domi cornix spaciosum circuit ortum,
 Territa letifero summe sagittario.
 15 Tutior exiguo passer tam corpore natus,
 Dum fugit insidias ingeniose novas.
 Dextra tamen penitus digitis inbuta paratis
 Otius hunc fallet, dum resupinus humo
 Vitam profundet. Simul hunc comitabitur ales

¹⁷ Az 1452-ben befejezett *Facetiae* 1470-ben jelent meg először nyomtatásban, majd ezt követően 37 kiadásban a század végéig. A kódex az *Praefatio* elejét („remissionemque converti”-ig) és a 100. facetiát tartalmazza, némileg parafrázálva a szöveget (Bracciolininál: „Senem ait fuisse, qui cum adolescentulo filio”; itt: „Senex quidam fuisse dicitur, qui cum adolescentulo...”).

¹⁸ „Cum enim quisque proprium querit emolumentum, ad se rapit comoda aliorum, ideo hew undique bella premunt, prodiciones, dolositates, et fraudulencie succrescunt, nulla lex, nullum iuramentum, nulla fides hiis servatur temporibus. Iam homines divina et naturalia fugientes precepta contra dominos suos insurgunt et querunt libertati donari, ut possint licencius ad libitum quecunque volunt perpetrare.” Vö. „Sed heu hodie [Lombardos/Theutonicos] undique bella premunt, ad quae non arma ac iacula fiunt/feriuntur, sed prodiciones, dolositates, fraudulenciae cottidie succrescunt hostesque prosternunt: nulla lex, nulla fidelitas, nulla iuramenta, nulla pacta custodiuntur, homines et vasalli contra suos dominos insurgunt, dominia naturalia fugientes quaerunt libertate donari et vilissimorum civium servi effecti dominos naturales prodidisse/perdidisse suspirant.” – Modern kritikai kiadása nincs a műnek, így a részletet a német verses változatot kiadó Vetter által közölt latin szövegváltozatokból állítottam össze: *Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen*, Hg. Ferdinand Vetter, Frauenfeld, Huber, 1892, 317–318. – Jacobus de Cessolis értekezése rendkívül elterjedt volt német nyelvterületen, latin nyelvű átdolgozások és német fordítások is készültek belőle. A latin szövegahagyományról I. PLESSOW, Oliver, *Mittelalterliche Schachzabelbücher zwischen Spielsymbolik und Wertevermittlung, Der Schachtraktat des Jacobus de Cessolis im Kontext der spätmittelalterlichen Rezeption*, in Zusammenarbeit mit Volker Honemann, Mareike Temmen, Münster, Rhema, 2007, 282–443.

¹⁹ A kéziratban humiles.

20 [80v] Parix²⁰ et quitquam pondere parvo volat.

Iamque vale felix visurus Nestoris annos,
Natorum natos, milleque filiolas.

Datum Bisticie iam atra nocte sine lucerna, erudito viro domino N. etc. college amantissimo.

2 carmina moesta: Jan. Pann. *in morte Racacini* 184 4 aeternumque decus: Luc. 3, 389, Sil. It. 4, 398. lingua latina dedit: Mussato *Ep.* 1. 5–6 ferrum, cf. Boëthius, Cons. 1 m1, 1–2 ... perdere: Hor. *C.* 3, 11, 31–32. 6 sic ... fata iubent: Ov. *Met.* 15, 584. 7–8 decidere ... loco: Ven. Fort. *Carm. app.* 1, 10. 8 furitque loco: Verg. *Aen.* 1, 151. 9 vallibus imis: Verg. *Aen.* 3, 110; Georg. 1, 374–5. 13 cornix ... ortum: Verg. *Georg.* 1, 388–9. 18 resupinus humo: Ov. *Met.* 4, 121 22 Verg. *Aen.* 3, 98; cf. Tob 9:11, Ps 127:6.

Magyar prózafordításban:

Fogadd a nagy költők haláláért // Hesperia isteni konzulának szerfelett gyászos dalait, // Akinek a nemes erény nagy tisztességeket juttatott, // És a latin nyelv örök díszet adott, // De a vas a híres nyakat oly kegyetlen sebbel // mégis el tudta veszejtetni, így parancsolta végzete, // hogy levágja a nemes elméket, és a dolgok csúcsait // lecsapja Boreás, és magas helyen örvöng. // Az alázatos jellem kerül az ily vad dolgokat, ugyanis a völgyek mélyén // Megfelelő hely akad, amely nem ismeri a gyászzenget. // Azok a hajítófegyverek, amelyeket ajándékba adtál, kedves kollégám, nekem // ugyanannyit érnek, mint nyilaim. // Egyetlen varjú sem sétál otthon a tágas kertben, // ha nagyon megriasztja a halálhozó íjász, // Biztonságosabban él az oly parányi testtel született veréb, // Amikor ötletesen elkerüli az új csapdákat. // De a felkészült ujjakkal ellátott kéz ezt is // hamarabb be fogja csapni, míg a földre hanyatlak // és kileheli lelkét. Vele együtt követi őt // a cinege is, és minden, ami kis súllyal repül. // Üdv néked végre, és lásd boldogan meg Nesztór éveit, // Fiaid szülötteit, és ezer lánykáját.

Írtam Besztercén, az éjszaka sötétjében, mécses nélkül, N.-nek, a tanult férfiúnak, szerető kollégámnak.

A vers baráti üzenet, amely egyrészt egy könyvajándékot kísér, másrészt pedig arra figyelmezteti metaforikus példák által a barátot, hogy kerülje a magas tisztségeket, ehelyett a szolid, de biztonságos életvitelt válassza. Nincs könnyű dolgunk a címzett azonosításával, mert Besztercebányán 1500. április 10-én leégett a városi levéltár, emiatt ennél korábbi dokumentumok csak szörványosan maradtak fenn. A küldő és a címzett egyenrangú, a feladó barátját „collega care”-ként, „kedves kollégaként” szólítja meg, a címzett pedig nem pap vagy szerzetes, mert bőséges gyermek-, és unokaáldást kíván a szerző neki (22. sor). Az is kiderül, hogy a kötet viszontajándék, hasonló ahhoz, amit a szerző barátjától korábban kapott. Az ajándékról annyit tudunk meg, hogy Hesperia konzulának gyászos dalait tartalmazta, akinek később „kegyetlen vas” vágta el torkát: ebből egyértelműen kiderül, hogy a kötet Boëthius *Consolatio philosophiae*-ját tartalmazhatta, hiszen rajta kívül más itáliai (hesperiai) költőre, aki együttal konzul is lett volna, nem illik ez a jellemzés, és a *Filozófia vigasztalása* Boëthius egyetlen carmennek nevezhető, prosimetrumban írt műve. Nem tudjuk, hogy kézirat, vagy nyomtatvány volt-e a kötet: a *De consolatione philosophiae*, az alapfo-

²⁰ A kéziratban szereplő *carix* valószínűleg elírás *parix* (cinege) helyett. Bár csábító a *cornix* (varjú) szóra történő javítás, ez ellentmondana az értelemnek. A *parix* a koraiújkori madártnok szerint a *parus* női párja, a szó magyarországi ismertségére l. Kiss Jenő, *Magyar madárnevek (az európai madarak elnevezései)*, Bp., Akadémiai, 1984, 270. (legkorábbi előfordulása Murmellius szótárának 1533-as krakkói kiadásában, magyarul „kiskirály”, Comeniusnál „tzinege”).

kú oktatás egyik legfontosabb olvasmánya már 1473-tól kezdve elérhető volt számos kiadásban.²¹ Nem világos az sem, hogy mire vonatkozik a kezdősorban említett „pro funere magnorum vatum”, azaz „nagy költők sírjára” vagy „sírjáért” megjegyzés. Lehetséges, hogy az első ajándék egy olyan kötet volt, amely költők sírverseit is tartalmazta, mint például a *Carmina duodecim sapientum* című gyűjteményben található Vergilius-sírfeliratoké, vagy talán Ausoniusé.²² Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a szerző és a címzett is besztercebányai világi értelmiségi lehetett, talán tanári, talán jegyzői funkcióban. Ipolyi Arnold utalt már rá, hogy a 15. század végén egyszerre több tanár is tevékenykedett a városban és környékén; elképzelhető, hogy köztük zajlott le az ajándékváltás.²³

Fontos szerepe van a versküldemény zárásában szereplő „atra nocte sine lucerna” („a sötét éjszakában mécses nélkül”) megjegyzésnek, mivel ez a szófordulat – hasonlóképpen levélzárlatként – kizárólag Gasparino Barzizza egy levélmintájában fordul elő, amelynek két krakkói másolata is ismert, nyomtatásban viszont a 20. századig nem jelent meg.²⁴ Emiatt valószínűsíthetjük, hogy a szerző tanulmányozta Barzizza levélgyakorlatait, és ő maga kivonatolta a kéziratba, vagy az annak forrásául szolgáló gyűjteménybe a bergamói humanista korábban említett négy levelét is.

A 78^v-n kezdődő és 80^f-ig tartó *ars punctandi* különös kompiláció. Ezek a rövid központozási összefoglalók nagy népszerűsége tettek szert a 15. században, egyes vélemények szerint azért, mert a hangos olvasásról a néma olvasásra való áttérés új, elsősorban a szintaktikai szerkezethez igazodó, és nem a szóbeli előadást szem előtt tartó mondattagolást kívánt meg.²⁵ A kódexbeli szöveg egy ajánlással kezdődik, amely címzettjét „P. V.”-ként, *paternitas vestra*-ként szólítja meg, azaz egyházi előkelő lehetett (érsek vagy püspök). Az ajánlás kezdősorait egy a középkorban Clairvaux-i Szt. Bernát-nak tulajdonított *Epistola de charitate ad Severinum* három különböző helyéről kompilálta a szerző, és az eredetileg Isten iránti szeretetre vonatkozó sorokat a mecenatúra frazeológiájába illesztette.²⁶

²¹ Első kiadása: Basel, Michael Wenssler, 1473 előtt (GW 4514) vagy Savigliano, Johannes Glim, 1471? vagy 1473–1474? (GW 4513). A besztercebányai könyvek 1545-ből származó jegyzékében nem szerepel BOETHIUS, Bányavárosok *olvasmányai, 1533–1750*, sar. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, Budapest–Szeged, 2003, 3–8 (Adattár, 13/3).

²² A *Carmina duodecim sapientum* Vergilius-epigrammái (*Anthologia Latina*, ed. Riese, n. 507–518) rendkívül elterjedtek voltak, lásd: ROSSELLINI, Michela, „*Vicende umanistiche dei Carmina duodecim sapientum (con un' appendice sui titoli e le attribuzioni dei carmi)* = *Rivista di filologia e di istruzione classica*, 123(1995), 320–46, itt 338. Ausonius első kiadása: Velence, Bartholomaeus Girardinus, 1472. Hasonló a Cornelius Gallusnak tulajdonított középkori Vergilius-epitáfium is (*inc. Temporibus laetis tristamur...*, *Anthologia Latina*, ed. Riese, n. 242).

²³ IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata* = *Uő, Kisebb munkái III. Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok*, kiad. Bunyitay Vince, Budapest, Ráth, 1887, 344–345.

²⁴ A levelet kiadta BERTALOT, Ludwig, *Die älteste Briefsammlung des Gasparinus Barzizza* = *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, Róma, Edizioni di storia e letteratura, 1975, II, 60. – A két krakkói kézirat: Krakkó, Bibl. Jag. ms. 519, f. 97^v és ms. 1961, f. 149^v, lásd MAZZUCONI, Daniela, *Per una sistemazione dell'epistolario di Gasparino Barzizza* = *Italia medioevale e umanistica*, 20(1977), 233 és *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, ed. Maria Kowalczyk et al., vol. 3., Wrocław, Ossolineum, 1984, 214.

²⁵ DUNTZE, Oliver, *The sound of silence. Eine unbekannte ‚Ars punctandi‘ als Quelle zur Geschichte des Lesens in der Frühen Neuzeit* = *Sinn und Unsinn des Lesens: Gegenstände, Darstellungen und Argumente aus Geschichte und Gegenwart*, kiad. Sandra Rühr, Axel Kuhn, Göttingen, V&R unipress, 2013, 81–98, itt 91.

²⁶ L. a szöveg kiadását tanulmányom végén.

Ezt követi maga a rövid értekezés az interpunkciók fajtáiról (pont, vessző, pontosvessző, kettőspont stb.), amely szintén ismert mű: annak az eredetileg Coluccio Salutati által írt *De arte punctandi*-nak egy változata, amely Közép-Európában nyomtatványban és kéziratban is elterjedt a 15. században Petrarcának tulajdonítva.²⁷ Ennek lezárása után („Et hec de ratione punctandi secundum modernos sufficientiunt”, 79^v) újabb apologetikus sorok következnek a címzetthez, és ezután illeszti be Poggio Bracciolini *Facetiae*-i előszavának egy részletét, majd a 100. facetiát parafrázálva a szövegbe.²⁸ Nem tudjuk, ki a szerző, és ki a főpapi címzett: mivel két magyarországi eredetű szöveg közé van beillesztve ez a sajátos *ars punctandi*, feltételezhető, hogy ez a kompiláció is magyarországi eredetű lehet. Figyelemreméltó, hogy az *ars punctandi* közismert tanárai közül Jacobus Publicius bizonyosan járt Magyarországon 1468–69 körül,²⁹ Peter Luder pedig valószínűsíthetően,³⁰ és mindkettőjük diákjainak kézírataiban fennmaradt ez a Salutati-féle *ars punctandi*, Petrarcának tulajdonítva.³¹ Jacobus

²⁷ A rövid szöveg modern kiadásait I. NOVATI, Francesco, *Di un' Ars punctandi erroneamente attribuita a Francesco Petrarca = Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, ser. 2, 42(1909), 85–118 (a kiadás 116–118), és GAI, Lucia, *Frammenti di un codice sconosciuto di Coluccio Salutati*, in: *Motivi di riforma tra '400 e '500 = Memorie dominicane* n. s. 3, 1972, (itt 306). – Giuliano Tanturli szerint Salutati hiteles műve, négy kézirat is neki tulajdonítja: TANTURLI, Giuliano, *Ratio punctandi = Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo*, szerk. Teresa de Robertis et al., Firenze, Mandragora, 2008, 203–204. A szöveg Petrarcának tulajdonítva rendkívül elterjedt volt Itálián kívül is, mind kéziratban, mind nyomtatott változatokban (GW M31529, M31533), ezek példányszintű ismertetését lásd GEISS, Jürgen, *Zentren der Petrarca-Rezeption in Deutschland (1470 bis 1525)*, Reichert, Wiesbaden, 2002, 201–207.

²⁸ Eifler katalógusa – véleményem szerint tévesen – kettéválasztja a két szöveget, holott itt az *Epistola de charitate ad Severinum*, a Salutati-féle *De arte punctandi* és Poggio *Facetiae*-inak tudatos kompilációjáról van szó, amely végig egy előkelő egyházi személyhez van címezve, és ennek megfelelően van a forrásszövegek névmáshasználata is átalakítva többes szám második személyre (*vos, vobis*). Elképzelhető, hogy eredetileg a *facetia* a központoszási jelek helyes használatát volt hivatott bemutatni, de ennek a másolatban nem maradt nyoma.

²⁹ RÍTOÓKNÉ Szalay Ágnes, *Jacobus Publicius 'Florentinus' és művei Mátyás király és Vitéz János viselt dolgairól = Humanista történetírás és neolatin irodalom*, szerk. Békés Enikő et al., Budapest: MTA BTK ITI, 2015, 9–22 és KISS Farkas Gábor, *The art of memory in Hungary at the turn of the 15th and 16th centuries = The art of memory in late medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland)*, szerk. Kiss Farkas Gábor, Paris–Budapest, L'Harmattan, 2016, 131–132.

³⁰ Rítóókné Szalay Ágnes sejtését a pozsonyi egyetemen tanító „Petrus magister, doctor artium et medicinae” azonosításáról közli KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1990, 582.

³¹ Frank E. Baron szerint Luder diákjainak kézírataiban többször feltűnik az értekezés: BARON, Frank E., *Luder, Peter = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, szerk. Burghart Wachinger, 2. kiadás, Berlin, De Gruyter, 1985, 5. kötet, 958. (München, SB, clm 663, 35^v–36^v, Basel, UB, F III 2, 162^v–163^r; ezenfelül: Stuttgart, cod. poet. et philol. 4o, 13, 85^v–86^v). – Ráadásul előadáshirdetéseiben is hivatkozik rá: BERTALOT, Ludwig, *Humanistische Vorlesungsankündigungen in Deutschland im 15. Jahrhundert = Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, kiad. Paul Oskar Kristeller, Róma, Edizioni di storia e letteratura, 1975, 1. kötet, 225 (lj. 2.). De Jacobus Publicius előadásai mellett is előfordul két kéziratban: München, UB, fol. ms. 665, 237^r (Ingolstadt, 1470 körül), és Stuttgart, cod. poet. et philol. 2o 28, 40^r (Heidelberg, 1467–72), bár későbbi retorikájában már más rendszert tanít: PUBLICIUS, Jacobus, *Oratoriae artis epitomata*, Velenice, Ratdolt, 1482, E3^{r-v}. Az *Ars punctandi* Bertalot által idézett 10 kéziratán felül I. még: Augsburg, SB, 8o cod. 97, 110^r–111^v; Bamberg, SB, Ms. Class. 93, 30^r–30^v; Dresden, UB, App. 2293, 12^v–13^r

Publicius egyik hallgatója 1467-ben Poggio *Facetiae*-it is lemásolta,³² de nem következtethetünk egyértelműen arra, hogy Vitéz János lenne a megszólított „paternitas vestra”.

A vers kontextusával kapcsolatban további részleteket árul el a 80^{f-v}-n olvasható levélvázlat, amelyben egy névtelen plébános kéri az esztergom-szenttamási prépostot arra, hogy földijét, a már harminc éve Magyarországon tartózkodó, és dicséretes életű klerikust nevezze ki a Szeplőtelen Szűz Mária-plébánia oldalkápolnájának káplánjává:

Promotoria ad doctorem etc.

Venerabili et egregio viro domino N. decretorum doctori preposito Sancti Thome martiris in promontorio ac canonico Strigoniensis ecclesiarum, domino preceptoris et patri sibi plurimum generoso etc.

Venerabilis et egregie domine doctor pater et preceptor sinceris michi honoribus attollende, post devotarum oracionum mearum suffragia indefessa, egregie venerabilitatis domine, mitto hunc ydeonum V. E. terrigenam meam ad eandem vestram paternitatem egregiam, qui sacros clericorum ordines suscipiens ob anime salutem sue preeligens vita laudissona, conversacione benigna, sciencia morumque venustate sufficienter fulcitus cunctis se suis quibus in hoc regno Hungarie 30 fere annis moram traxit temporis abs omni honoris sui scrupulo et fame menda honeste laudabiliterque conservavit, preces eidem vestre Egregie pro eo porrigens paternitati fundo humillimas, quatenus ipsa eundem V. ad tam sublime[m] dignitatis apicem sufficienti super beneficii ecclesie mee parochialis beate virginis Marie intemerate collateraliter erecte capelle post cuiusdam discreti domini N. de N. Strigoniensis diocesis immediati directoris liberam resignacionem per me iure pleno patronatus sibi assignati et dati titulo et prebenda, statum ipse ut huiusmodi consequi mereatur, Vestra venerabilis paternitas pie et graciose promovere dignetur. In eo indubie gratum obsequium cunctipotenti deo sueque genetrici virgini Marie faciendum, serviciis ac oracionibus meis humillimis subiectis promerendum. Datum tali loco etc.

N. plebanus in N. eiusdem vestre egregie Wenerabilitatis humilis capellanus.

A levél folyamatos kézírással szerepel a vers és Poggio Bracciolini *Facetiae*-részlete után, tehát mindenképp szorosan kötődik a Besztercéről datált költeményhez. A vers végén olvasható „Bistriciae” ennek alapján szinte bizonyosan Besztercebányát jelöli, nem pedig az erdélyi Besztercét, hiszen Besztercebánya tartozott az esztergomi egyházmegyéhez. Tovább erősíti a besztercebányai kapcsolatot, hogy az ottani plébániatemplom patrocíniuma valóban Szűz Máriához tartozik, és épp az 1470-es évektől több kápolnaépítkezésről van tudomásunk a templomból.³³ Mi több, egy 1484-ben kiadott *Breviarium Strigoniense*-példány egykor egy verses dedikációs verset is megőrzött,

(Lipce); Freiburg in Br., UB, Hs 1126a, 49^r–50^v; Tübingen, Mc 226, 81^v–82^r (Lipce, 1470 után); Wien, Schottenstift 207, 127^v–128^r.

³² München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 3603, 121^r–160^r. Lásd RAUNER, Erwin, *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Die Handschriften aus Augsburger Bibliotheken, Bd.: 1, Stadtbibliothek, Clm 3501–3661*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2007, 498–506.

³³ A Szent Borbála-kápolnát Nicolaus Platt (Plath) alapította, 1478. február 23-án szentelték fel. Lásd DL 45711 és ENDRÓDI Gábor, *Két búcsúbulla a besztercebányai plébániatemplom Szent Borbála-kápolnájának javára = Jankovics Miklós (1772–1846) gyűjteményei*, szerk. Mikó Árpád, Budapest, 2002, 296–299; ENDRÓDI Gábor, *Grosse Kunst „aus Hass und Neid”. Überlegungen zu Bauarbeiten und zur Ausstattung der Neusohler Pfarrkirche um 1500 = Acta historiae artium*, 47(2006), 37–78.

amely szintén megemlékezik a beszercebányai Szeplőtelen Szűz-kollégiumról.³⁴ A levél pontosabb datálását segíti, hogy a címzett esztergom-szenttamási prépost a kánonjog doktoraként és „preceptor”-ként, azaz tanárként van megszólítva: a szenttamási prépostságot viselők közül az 1453–56 között adatolt Hanvai Darvas Simon, 1458–69 között előforduló Kozárdi László felel meg a kánonjogi doktorátus kritériumának.³⁵ Sajnos többekről nem tudjuk, hogy milyen tanulmányokat végeztek (pl. Malacz – Kollányi szerint Nalácz – Györgyről, 1473), de Nagylucsei Orbán (1473–74) bizonyosan nem rendelkezett jogi doktorátussal.³⁶ Hosszú pályafutása miatt Kozárdi László a legvalószínűbb jelölt a levél címzettjének, de tanári tevékenységéről nem tudunk.³⁷

A levél csak egyetlen egy „a plébániatemplom oldalához épített kápolna” káplánságának betöltéséről beszél, amelyről önként lemondott a meg nem nevezett esztergomi közvetlen egyházigazgató („*ecclesie mee parochialis beate virginis Marie intemerate collateraliter erecte capelle post cuiusdam discreti domini N. de N. Strigoniensis diocesis immediati directoris liberam resignacionem*”). Sajnos a beszercebányai Szűz Mária-templom 15. századi építéstörténetéről nem állnak rendelkezésre olyan részletes források, amelyek megengednék e kápolna egyértelmű azonosítását. Veit Mühlstein körmöci kamaragróf az 1470-es évek elején a beszercebányai Szűz Mária-templom déli oldalán egy Krisztus teste és Szent András-kápolnát alapított: ennek létezéséről a Mátyás király által 1472. május 20-án a kápolna részére tett újbányai malomadományából tudunk,³⁸ tehát ekkor már létezett. A Mühlstein által alapított kápolna 1473. jún. 5.-ről származó búcsúlevele a kérelemhez hasonló szavakkal írja le a kápolna elhelyezkedését: „*capella ad latus ecclesie parochialis de Novozolio*”.³⁹ A templom több kápolnájáról csak későbbi említések vannak (Szt. Borbála – alapítva 1478-ban, Keresztes Szt. János – említve 1480-ban, Alamizsnás Szt. János – említve 1503-ban), de – mint Endrődi Gábor figyelmeztet – a később alapított kápolnáknak is lehetett, és szinte bizonyosan volt is előzménye, ezért a források hallgatásából pozitív érvet nem lehet meríteni. Ugyan semmi nem zárja ki, hogy Kozárdi László a levél címzettje, mert szenttamási prépostságának utolsó

³⁴ A szöveg egykor az ELTE Egyetemi Könyvtár Inc. 174. jelzetű *Breviarium Strigonienséjében* (1484) volt található, mára azonban elveszett: „Uirginis intemere Zolii collegii fratrum // Werbigena Cristi Moyses Laurencius olim // Comitis consors hunc librum contulit, et hac // Se luce sublatum precibus committit orantis. // Pro quo voce pia lector dic [Ave Maria].” A szöveget Varjú Elemér közölte (*Két könyvhagyományozás a XV. századból = Magyar Könyvszemle*, 1894, 113), sajnos grammatikailag hibásan. A Werbigena szót női névként értelmezte, miközben Krisztus jelzője (helyesen: „verbigena Christi”), de a szöveg még így sem értelmezhető világosan.

³⁵ Lásd C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész, A kánonoki testület és az egyetemjárás*, Budapest, MTA, 2015, 57–63; vö. KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum, 1183–1543*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 77–78, 190–192. és Uő, *Padova kánonjogi doktorai és kódexaik az esztergomi káptalanban a XIV.–XV. században = A magyar művelődés és a kereszténység*, Szeged, Scriptorum, 1998, 2, 530, 534–536; C. Tóth Norbert (57–62) – véleményem szerinte helyesen – elveti, hogy Simon de Treviso lett volna 1453–56 között a szenttamási prépost.

³⁶ A Nagylucsei Orbánt követő szenttamási prépostok közül csak az 1504–1525 között előforduló Kövendi Székely János padovai tanulmányairól tudunk, de ő 1505-ben teológiai magisteri címet szerzett (Veress, 175).

³⁷ C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész, A kánonoki testület és az egyetemjárás*, Budapest, MTA, 2015, 59–60. Itt köszönöm meg C. Tóth Norbertnek, hogy betekintést engedett az esztergomi főszékesegyházi és társaskáptalanokról készülő proszopográfiájába.

³⁸ Lásd ENDRŐDI 2006, i. m.: „*noue capelle Sacratissimi Corporis Christi in ecclesia parochiali Beate Marie Virginis in ciuitate nostra Bistricziense constructe, per ipsum [sc. Vitum Mülstain] dominum fundate*”. (DF 280695). Itt köszönöm meg Endrődi Gábor baráti felvilágosítását.

³⁹ DF 280648. L. még ENDRŐDI 2006, i. m.

évei akár egybe is eshettek a Krisztus teste és Szent András-kápolna alapításával 1471 körül, de ezt bizonyítani nem tudjuk.⁴⁰

Ha el is fogadjuk, hogy Kozárdi a levél címzettje, ez sem visz minket közelebb a vers datálásához, hiszen az térben közel, de időben távol is keletkezhetett, és bizonyos, hogy a két szöveg szerzője nem azonos, hiszen az egyikük plébános, a másik pedig világi. Az alapján, hogy a költemény kerüli a leoninus verset, és láthatóan több klasszikus reminiscenciát is tartalmaz (Vergilius *Aeneis*éből és a *Georgicá*ból, Horatiusból), ráadásul 1478 után másolták a kéziratba, talán inkább az 1470-es, 80-as évekre datálható. Erre utal az antik motívumok (Boreas, Hesperia) rutinos használata is, és a kisebb metrikai tévedések (8: celso, 12: collega, 14: summe, 14: sagittario, 16: parvo, 20: ingeniose) sem kirívóak. A latin nyelvű költészet gyakorlati oktatása ekkoriban még nem tartozott az Alpokon túli egyetemek tárgyai közé: az olyan *De arte metrificandi*-k, mint Peter Luderé (Lipcse, 1462), inkább kivételnek számítottak. Az első nyomtatott metrika, Jakob Wimpheling *De Arte metrificandi libellusa* csak 1484-ban jelent meg először, még név nélkül;⁴¹ Rudolf Agricola heidelbergi egyetemen tartott előadásai nyomán Konrad Celtis 1486-ban adta ki Lipcsében az első német nyelvterületen megjelent latin nyelvű verstant (*Ars versificandi et carminum*).⁴² Ennek az 1470-es években megélénkülő közép-európai *dictamen*- és *poetria*-oktatásnak lehet az eredménye, és talán az egyetlen fennmaradt magyarországi emléke a Boëthius-kötet ajándékozásáról szóló vers is, amelyet egy besztecei, Wolfgang Neumannhoz hasonlóan egyetemet járt litterátus rögtönzött.

[78^v]

Epig[ram]mata⁴³ et signa poetarum

[N. N.] Salutem plurimam dicit.⁴⁴ *Amoris insaciabilitatem*,⁴⁵ *sane fateor, efficit dulcedo quam sentit cuius tantillo gustu facile hominis in hominem*⁴⁶ *amans mens*⁴⁷ *cuncta contempnit*.⁴⁸ *Sed*

⁴⁰ Az utolsó adat Kozárdira 1469. március 17-ről származik Vitéz János egy okleveléből (DF 238130: „Ladislao de Kozard decretorum doctore sancti Thome martirum ecclesiarum colligatarum preposito”), míg a következő szenttamási prépostról, Malacz Györgyről az egyetlen ismert adat halálkozásának dátuma (1473. aug. 31., OSZK, Cod. Lat. 408. 4^v.) Az adatokat újfent C. Tóth Norbertnek köszönöm.

⁴¹ Bernhard Perger *Grammatica novájának* prozódiai kísérőjeként, GW M31000, GW M31002.

⁴² Erről I. LEONHARDT, Jürgen, *Niccolò Perotti und die Ars versificandi von Conrad Celtis = Humanistica Lovaniensia*, 30(1981), 13–18; BOCKELMANN, Eske, *Die Metrik-Vorlesung des Frühhumanisten Petrus Luder*, Bamberg, 1984; Jürgen Leonhardt, *Dimensio syllabarum. Studien zur lateinischen Prosodie- und Verslehre von der Spätantike bis zur frühen Renaissance, Mit einem ausführlichen Quellenverzeichnis bis zum Jahr 1600*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

⁴³ A másoló epigramma (felirat) helyett következetesen epigmát ír. Dölttel jelölöm a forrásokból szó szerint átvett szöveget, az önálló, vagy jelentősen parafrázelt mondatokat álló betűkkel közlöm.

⁴⁴ A szerző és a címzett neve elmaradhatott a címzésből.

⁴⁵ *Insaciabilitatem* E: egyébként *fortitudinem*.

⁴⁶ Eredetileg 'hominis in hominem' helyett: *Deum*.

⁴⁷ *Anima* helyett *mens*, itt és a következő sorban is.

⁴⁸ IVES(?), *Epistola ad Severinum de caritate*, II, 11. IVES, *Épître à Séverin sur la charité* – DE SAINT-VICTOR, Richard, *Les quatre degrés de la violente charité*, éd. Gervais Dumeige, Paris, Vrin, 1955, 55. A bizonytalan szerzőségről I. *uo.*, 23–24 és R. JAVELET, *Compte-rendu de l'édition de Dumeige = Revue des sciences religieuses*, 33(1959), 85–86.

quanto putatis⁴⁹ stupore perfuditur mens subtracta illa dulcedine? Nonne quasi de patria spirituum pulsa in vallem corporum in aliud quod[d]am ignotum seculum sibi accidisse videtur; longe priori dissimile, in quo caritas friget, sensualitas regnat, calligat [!] oculus mentis et sensus ebet, corporis meret⁵⁰ racio alta suspiria inde trahens. Nam quo graciora fuerat experta eo molestius sibi fert ea amissa.⁵¹ Cogit igitur eiusmodi instantia caritatis me⁵² aliquid P[aternitati] V[estire] de racione punctandi summopere quantum cupitis scriptotenus enucleare. Vereor tamen rerum inscius propria quippiam attingere temeritate e nostris dumtaxat quod cepi maioribus, non aratro, calamo sed exarabo. Et licet ad placitum dici posset, causa inventa est non omnis racionis expers, et tota quod est ad pronunciacionis commodum ordinata.⁵³ Sunt enim epig[ram]mata, idest descriptiones siue superscriptiones vel quibus⁵⁴ titulus. Sunt etiam puncti quibus utimur, scilicet suspensivus, coma, colus vel colon, periodus, interrogativus, exclamativus, ammirativus. Item suspensivus est virgula, que posset metri⁵⁵ gratia poni, antequam sensus clausule completus sit. Colus siue colon est punctus planus, qui ponitur in fine clausule, quando totus clausule sensus completur. Coma vero componitur ex his duobus iam dictis. Est enim punctus planus, super quem ducitur virgula in modum [79°] puncti suspensivi, et hoc utimur, ubi sensus potest esse completus alicuius clausule, sed ex scribentis intencione aliquit est advertendum. Periodus est punctus multiplex, quem in fine capituli vel tocius operis solemus apponere, cum iam amplius non est dicendum. Interrogativus est, quem post oracionem postulativam solemus communiter annotare, punctus scilicet planus et super ipsum virgula ad modum cornu [!]. Est preterea gemipunctus, quo solemus uti in epig[ram]matibus epistolarum loco propriorum nominum vel brevitatis gracia vel [in] nominis, quod ignoramus, supplementum. Est etiam semipunctus, et contigit [!] in fine linee, ubi dicio nondum est completa, sed in sequentem transit

lineam sive rigam. Sunt ergo punctorum eorundem forme tales: coma

colus vel colon

periodus

suspensivus

interrogativus

gemipunctus

semi-

punctus

exclamacio

admirativus

Preter hos punctos quam plurimi

positi sunt ab autoribus, sicut obelus, ut sic

, et asteriscus, ut sic

, vel sic

ad sentencias denominandas vel damandas, quibus tamen preterivisse nulla cura est,

⁴⁹ Az eredeti 'putas' helyett. (Többes szám a méltóság miatt).

⁵⁰ Dumeige szerint ugyanez az olvasat szerepel *heret* helyett a középeurópai, 15. századi másolatokban, E-ben (Wien, Schottenstift, 92) és M-ben (München, clm, 18211, Tegernsee).

⁵¹ IVES, *Epistola ad Severinum de caritate*, II, 11.

⁵² IVES, *Epistola ad Severinum de caritate*, I, 1: „Cogit me instantia caritatis tue...”

⁵³ A szöveg ettől a mondattól nagymértékben követi a Coluccio Salutatiinak tulajdonított *Ars punctandi*t (inc. *Quaesisti vir quid sentiam de arte punctandi*). A szöveg kiadását I. NOVATI, *Francesco Di un' Ars punctandi erroneamente attribuita a Francesco Petrarca = Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, ser. 2, 42(1909), 85–118 (a kiadás 116–118), és GAI, Lucia, *Frammenti di un codice sconosciuto di Coluccio Salutati = Motivi di riforma tra '400 e '500*, Memorie dominicane n. s. 3, 1972, (itt 306). L. fentebb, 27. lábjegyzet.

⁵⁴ Quilibet helyett?

⁵⁵ Salutatinál: quietis.

quia in nostro rara sunt usu. Notandum est denique de punctu, qui parenthesis appellatur, et est oratio inclusa ab inceptu, sed necdum oracione completa. Unde apud Virgilium: At regina Da-

lus quis fallere possit amans presens sum.⁵⁶ Tum concepcio communis⁵⁷ *sinecdoche tali punctus supernotanda est: ss. Ut homo iustus anima coronabitur*, ast apposicio tali notatur signo ff. vel tali supposito ut *Papa stupor mundi*.⁵⁸ Et hec de racione punctandi secundum modernos [79^v] sufficiunt. Subirascor nichilominus mihiipsi cum non possim ego literis exequi, que digna memorie vestra benemerita est humanitas. Evasissem si hac si hac [!] in arte doctior, audacius profecto vobis tanto fautori scribere recusarem nunquam, magna si quidem michi vobiscum est amicitia, *multos denique futuros esse arbitror; qui has meas confabulaciones confidenter vobis missas, tum ut res leves, et viro spirituali*⁵⁹ *indignas reprehendant, tum ornacionem in eis dicendi modum, maioremque eloquenciam requirant. Quibus ego si respondeam legisse me paululum, quamvis nostros maiores prudentissimos ac doctissimos viros facecis, iocis et fabulis delectaciones*⁶⁰ *non reprehensionem, sed laudem meruisse, quam nusquam imperitus ego cupio, honestum autem censeo, quod sapientes laudarunt, ac ferme necessarium, mentem variis cogitacionibus ac molestiis oppressam recreari, quandoque a continuis curis et eam aliquo iocundi genere ad hilaritatem remissionemque converti.*⁶¹ Senex quidam fuisse dicitur, qui cum adolescentulo filio precedente absque onere azello quem venditurus erat ad mercatum proficiscebatur. Pretereuntibus viam quidam in agris opus facientes senem culparunt, quod azellum nihil ferentem neque pater neque filius ascendisset, sed vacuum onere sineret, cum alter senectute, alter etate tenera vehiculo egeret. Tandem senex adolescentem azino imposuit, ipse pedibus iter faciens. Hoc alii conspicientes increparunt stulticiam senis quod adolescente qui validior esset super asino posito ipse etate confectus [80r] pedes azellum sequeretur. Immutato consilio atque adolescente deposito ipse asinum ascendit, paulum vero progressus audivit alios se culpantes, quod parvum filium nulla racione etatis habita tanquam servum suum post se traheret, ipse asello, qui pater erat insidiens [!]. Hiis verbis permotus filium azello secum superimposuit. Hoc peracto iter sequens interrogatus inde ab aliis, an suus esset azellus, cum annuisset, castigatus est verbis, quod eiusque [!] tanquam alieni nullam curam haberet, minime apti ad tantum onus, cum satis unus ad ferendum esse debuisset. Hic homo perturbatus tot variis sententiis, cum neque vacuo asello, neque ambobus, neque altero superimpositis absque calumpnia progredi posset, tandem azellum pedibus iunctis ligavit, atque baculo suspensum suo filiique collo superpositum ad forum ferre cepit. Omnibus propter novitatem spectaculi ad risum effusus ac stulticiam amborum, maxime patris, increpantibus, indignatus ille supra ripam fluminis consistens ligatum asinum in flumen deiecit, atque ita amisso asino domum rediit. Ita bonus vir; dum omnibus parere cupit, nemini satisfaciens asellum perdidit etc.

KISS FARKAS GÁBOR

⁵⁶ Helyesen: At regina dolos (quis fallere possit amantem?) praesensit. (Verg. Aen. 4, 296).

⁵⁷ „Constructio grammaticalis” helyett.

⁵⁸ Geoffroi de Vinsauf, *Poetria nova* I. sor.

⁵⁹ Polizianónál „viro gravi” szerepel. A *gravis-spiritualis* csere is jelzi, hogy ez a szövegrész összetartozik az egyházi előkelőnek dedikált *ars punctandival*.

⁶⁰ „Delectatos” helyett.

⁶¹ BRACCIOLINI, Poggio, *Facezie*, ed. Marcello Ciccuto, Milánó, Rizzoli, 1983, 106.

Fodor István szerémi püspök elveszett könyvtárának egyik kötete: Nicolaus de Mirabilibus De providentiájának prágai kézirat.* Ábel Jenő 1886-ban egy bécsi kézirat alapján (ÖNB, Cod. 1566) közölte Nicolaus de Mirabilibus utolsó ismert művének, a *De providentiának* (vagy *De praedestinatione*) a szövegét,¹ amely Keresztelő Szt. János ünnepén, 1493. június 24-én II. Ulászló király jelenlétében Budán elmondott ünnepi prédikációjának a bővebb kifejtése. Habár Ábel és később Banfi Florio is csak erről a bécsi kézíratról tudott, fennmaradt egy prágai kézirat is, amelyet először az érseki káptalan katalógusának összeírásakor Antonín Podlaha említett 1922-ben.² A kézirat három nyomtatott könyvvel van egybekötve (*Knihovna pražské metropolitní kapituly*, Cod. 1690 Adlig. ad Inc. C 122).³ Az amúgy sem túl bőséges hazai és nemzetközi szakirodalom⁴ talán azért sem foglalkozott a kódexszel – annak ellenére, hogy Kristeller és Kaeppeli is megemlíti⁵ – mert a teológiai és filozófiai fejtegetések tartalmilag nem különböznek a bécsi kézírattól. Azonban a magyar irodalom- és kultúrtörténet számára, ha nem is óriási jelentőségű, de legalábbis kézzelfogható újdonságot nyújthat a bevezető szöveg legfontosabb eltérése a bécsi verzióhoz képest. A prágai kéziratot ugyanis nem Johann von Schellenberg cseh királyi kancellárnak, hanem Nagylucesei Fodor István szerémi püspöknek ajánlotta Nicolaus.⁶ A bécsi kézíratról tudjuk, hogy másolója 1493. augusztus 21-én készült el vele. Sajnos épp az utolsó lap hiányzik a prágai változattól (a XVIII. fejezet „Stante igitur exploratissimo naturae cursu” félmondattal szakad meg), így a másolás időpontjáról vagy körülményeiről egyelőre nem tudunk semmi biztosat. Viszont a prágai kódex javításainak jellege alapján feltételezhető, hogy ez a szöveg az eredeti autográf kézirat, amelyet a mű bevezetőjének szövege eltérése is valószínűsít.

A bécsi kéziratban azt írja, hogy az ünnepi prédikációt néhány prelátus kérésére dolgozta ki írásban (és így ezt ajánlotta Schellenbergnek), míg a prágai kéziratban nem csak úgy általánosságban említi főpapokat, hanem azt állítja, hogy István szerémi püspök kérésére – mintegy neki személyesen – írta le és fejtette ki a prédikációt. Ezért gyanítható, hogy eredetileg Fodor Istvánnak

* A szerző az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában, Lendület Kutatócsoport tudományos munkatársa. Kiss Farkas Gábornak külön köszönettel tartozom a tanulmány megírásában nyújtott segítségéért.

¹ FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, *Két magyarországi egyházi író a XV. századból, Andreas Panninius, Nicolaus de Mirabilibus*, Bp., M. T. Akadémia, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, 1).

² ÁBEL 1886, i. m. XLIV. BANFI, Florio, *Fra Niccolò de Mirabili O. P. reggente dello studio di S. Maria Novella di Firenze*, Firenze, Convento S. Maria Novella, 1937, 14. *Soupis rukopisu knihovny metropolitní kapitoly Pražské*, szerk. Antonín Podlaha, Prága, Česká akademie věd a umění, 1922 (Soupis rukopisů knihoven a archivů zemí českých, jakož i rukopisných bohemik mimočeských, 4), II, 575.

³ 1) LILIUS, Zacharius, *De gloria et gaudiis beatorum*, Velence, Simon Papiensis, 1501; 2) MANTUANUS, Baptista, *De patientia*, Bázél, Johann Bergmann de Olpe, 1499 (GW 03307); 3) DE PARADISO, Jacobus (vagy de Jüterbog, de Clusa, de Erfordia), *Tractatus peroptimus de animabus exutis a corporibus*, [Nürnberg, Georg Stuchs, c. 1497], (GW M10829). *Catalogus incunabulorum, quae in bibliotheca capituli metropolitani Pragensis asservantur*, szerk. Antonín Podlaha, Prága, 1926, 41.

⁴ Lásd pl. EDELHEIT, Amos, *Scholastic Florence, Moral Psychology in the Quattrocento*, Leiden, Boston, Brill, 2014, 27–31.

⁵ *Supplementum ficinianum*, szerk. Paul Oskar Kristeller, Firenze, Olschki, 1973, II, 347; KAEPEL, Thomas, *Scriptores ordinis praedicatorum medii aevi*, Róma, Polyglotta Vaticana, 1980, III, 179.

⁶ Itt megemlítendő, hogy Bonfini szerint, miután 1490-ben Miksa visszafoglalta Bécsset, II. Ulászló augusztus végén Johann von Schellenberget és Fodor Istvánt küldte Miksához követségbe. BONFINI, Antonio, *Rerum Ungaricarum decades*, IV.10. 62–66.

szánta a művét. A bécsi kézirat szövegváltozata is érthető így, hiszen nem lett volna túl elegáns, ha a szerémi püspökre hivatkozva dedikálja aztán könyvét a kancellárnak. Mivel Fodor István csak 1494. április 5-én halt meg,⁷ ezért szinte biztos, hogy a humanista műveltségéért és tudományokban való jártasságáért is oly tisztelt püspökhöz eljutott a kézirat. Így pedig elveszett könyvtára – amelyből idáig csupán Frontinus *Strategematicon*ját (OSZK, Cod. Lat. 444) sikerült azonosítani⁸ – most egy újabb kötettel, Nicolaus de Mirabilibus *De providentiájával* bővíthető.

A prágai kézirat elejének átírásakor az u-v használatát modernizáltuk:

Frater Nicolaus ex Mirabilibus natus Colosvariensis ordinis predicatorum theologie professor, ac heretice pravitatis inquisitor per universum dominium Serenissimi Regis Hungarie. Ad Reverendissimum patrem et dominum D. Stephanum episcopum Sirimensem.⁹

Optavit nuper reverendissima tua paternitas ut eum sermonem quem de eterna dei predestinatione electioneque, in nativitate divi Johannis baptiste coram Serenissimo nostro principe Wladislao pientissimo Rege Hungarie Bohemieque etc. ex tempore pronunciaveram, scriptis ut memorie commendarem. Res profecto hec etsi per se quidem difficillima sit, mihi tamen propter quotidianam theologie lectionis¹⁰ professionem, reique familiaris innumeras pene curas diffitior redditur. Postea enim quum fratrum electione factus sum pauperum non tam prior, quam procurator, nihil quodammodo temporis pro scribendis eiuscemodi subtilitatibus mihi relictum est. Nichilominus tam prestantissime tue paternitatis desiderio non obsequi turpissimum videbatur, presertim cum dudum fuerim mei erga te animj ostendendi cupidissimus, scilicet hanc provinciam, quam pro Reverendissima patre¹¹ libentissime suscepi,¹² dudum ad finem usque conduxissem, nisi adversa pridem intercessisset valetudo, que hucusque me cohibuit. Si igitur tue de me spei atque opinioni hac in re satisfactum irj continget, res gratissima mihi erit, sin autem excuset, precor, et rei quam maxima difficultas, que summos eciam theologos hucusque defatigavit, et ea quotidiana¹³ sollicitudo, qua nascentem erigere¹⁴ conarer bibliothecam.

Innentől kezdve a prágai kézirat szövege – jelentéktelen eltéréseken kívül – megegyezik a bécsi kézirat szövegével.

MOLNÁR DÁVID

⁷ *Uo.*, V.3.145.

⁸ KULCSÁR Péter, *Három epigramma 1487-ből = Irodalomtudományi Közlemények*, 100(1996), 316.

⁹ A cím rubrummal van írva.

¹⁰ A „lectionis” interlineáris betoldás.

¹¹ A „pro reverendissima patre” interlineáris betoldás.

¹² A „suscepi” lapszéli betoldás.

¹³ A „quotidiana” lapszéli betoldás.

¹⁴ Az „erigere” interlineáris betoldás.

„Le rajzoltam a magam tékámát...” Szilágyi Sámuel könyvszekerényleírása 1740-ből. A magyarországi könyvtártörténet szempontjából ritka leírást tartalmaz Szilágyi Sámuel (?–1771), a magyarországi református egyház egyik bécsi ágense és Ráday Gedeon, világi tisztségei, szerepe mellett a magyarországi református egyház jelentős személyiségének a levelezése.¹ Szilágyi a nagyenyedi kollégium egyik professzorának fia, aki hosszabb időt töltött Odera-Frankfurtban, ahol tudatosan készült majdani közéleti szereplésére.² A hajdani peregrinus a magyarországi református egyház egyik neves, 18. századi bécsi ágense, azaz udvari érdekképviselője volt 1733–1748 között. Tevékenységéért elnyerte az uralkodó elismerését, bárói címet kapott és erdélyi ítélőtáblai ülnöki tisztséget nyert.³

Szilágyi nem ismeretlen könyvtártörténetünkben. Egyrészt köztudott, hogy bécsi szolgálata idején Ráday könyvbeszerző ügynöke is volt. Másrészt ő maga is gazdag és korszerű gyűjteményt alakított ki, amelyet aztán a marosvásárhelyi református kollégiumra hagyott.⁴ Könyvtára létrehozásának módjáról meglehetősen keveset tudunk, azt azonban igen, hogy a nyomtatványok mellett a nehezen beszerezhető ritkaságokat, kéziratokat másoltatta a maga számára, így történt ez Bánffí Farkas Krónika-kódexe esetében is.⁵ Emellett egy igen imponáló terjedelmű, 59 főlíó kötetnyi egyháztörténeti forrásgyűjteményt is létrehozott,⁶ amelynek azonban – az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának államosítását követően – egyelőre nyoma veszett. Sokrétű érdeklődését jól jelzi, hogy még ágensége idején, 1740-ben jelent meg *Keresztyén Seneca az az Lucius Annaeus Seneca munkáiból kiszedegettetett, és XXXVIII. részekre osztatott keresztyéni virágok* című munkája.⁷ A zene is igen élénken foglalkoztatta, 1750 körül talán Marosvásárhelyen „Collegium Musicum”-ot szervezett, hangversenyeket adott, amelyekben egyebek közt általa fordított Metastasio-szövegekre énekeltek áriákat.⁸ Az ügyvivő azonban, amint az alábbiakból kiderül, nem csak a könyvek, kéziratok vásárlására, hanem azok védelmére is jelentős összegeket áldozott, az e téren szerzett tapasztalatait pedig készségesen osztotta meg támogatójával és barátjával.⁹

¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., MREZS Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 100.

² KOVÁCS Teofil, *Szilágyi Sámuel levelei Teleki Sándorhoz és Ráday Pálhoz tanársága és ágensége ügyében*, Kézirat.

³ ZOVÁNYI 1977, i. m. 605; RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, Bukarest, Kriterion, 1970, 548.

⁴ JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, Tanulmányok Erdély történetéhez, Bukarest, Kriterion, 1977, 213.

⁵ JAKÓ 1977, i. m. 213.

⁶ KISS András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története*, Függelék, Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának fondjegyzéke (1949. évi állapot), Összeáll. Jakó Zsigmond Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével = *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, Szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, 2009, 232.

⁷ Második kiadása 1770-ben jelent meg. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptorum, 1997, 47; ZOVÁNYI 1977, i. m. 605.

⁸ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1983, 212; Ráday Levéltár C-64-8-2455 1752. március 18.

⁹ Lásd SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday Könyvtár 18. századi története*, Hága, Mikes International, 2005 (elektronikus kiadás, letöltve: 2015. 07. 29. <http://mek.oszk.hu/02900/02943/02943.pdf>); *Peregrinuslevelek 1711–1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. Hoffmann Gizella, Szeged, JATE BTK, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 6), (továbbiakban = *Peregrinuslevelek*) 253.

Az 1740. december 10-i levelének¹⁰ legfőbb témája könyvszekrényének leírása, amelyet Segesváry Viktor is megemlít munkájában.¹¹ Véleményem szerint azonban ez a kérdés egy mondatnál részletesebb bemutatást is megérdemel, hiszen érdekes adalékokkal szolgál mind Ráday, mind Szilágyi könyvtárára vonatkozóan.

Az ágens levelének tanúsága szerint Ráday Gedeonnak bécsi látogatásakor megtetszett Szilágyi modern könyvszekrénye. Amint azt Segesváry kutatásainak köszönhetően tudjuk, a Ráday gyűjteményt ekkor a Pál idejéből megmaradt állványokon őrizték. Így nem meglepő, hogy gyűjteménye megfelelő tárolására is gondot fordító Gedeon hazatérése után megkérte Szilágyit, hogy rajzolja le neki részletesen a szekrényt, aminek alapján ő is készíttethet egy ilyet. Az említett rajzhoz Szilágyi levélben leírást is mellékel.

A zárható szekrény mellékelt leírása és rajza mutatja, hogy itt a könyvek nagyon gondos tárolásáról van szó, a megoldás, kialakítás pedig eltér a korabeliektől, tulajdonképpen megelőzi azokat. Azt azonban mindezidáig nem sikerült kideríteni, hogy ő milyen minta alapján dolgoztatott, esetleg peregrinációja során, vagy Bécsben találkozott ezzel a szekrénytípussal. A nagy, üveges, de nem tolóajtókkal ellátott szekrények a 18. században elterjedtek voltak.¹² A Mária Terézia idejében uralkodó osztrák rokokó kedvelte az üveges edényszekrényt (Aufsatzschrank), melynek felső, üvegezett része a porcelánok elhelyezésére szolgált.¹³ Lehet, hogy ez adta az ötletet a könyvszekrényhez, azt azonban nem tudjuk, hogy az ajtók üvegezett megoldását is követte-e Szilágyi? A téka novuma kétségtelenül a tolóajtós megoldás. Szilágyi bécsi szállásáról nincsenek információink, de ezt a kialakítást akár a helytakarékoság is magyarázhatja.

A megadott méretek alapján bizonyos, hogy elég tekintélyes bútordarabról volt szó (egyben arra is következtethetünk, hogy Szilágyinak is tekintélyes könyvállománya volt már ekkor,¹⁴ amelynek

¹⁰ Ráday Levéltár C64-8-2433

¹¹ „Szilágyi Sámuel bécsi ágens és beszerző már 1740-ben aprólékosan leírja barátjának saját könyvespolcait, le is rajzolja, és melegen ajánlja azokat, mint a legmodernebb rendszerűeket (1740. december 10). Ekkor azonban még nem vált annyira égetővé a könyvtartók beszerzése, hiszen valószínű, hogy a meglévő anyag elfért a Ráday Pál idejéből megmaradt állványokon, s új könyvtárteremről még szó sem volt, – így Ráday Gedeon az érdeklődésnél nem ment tovább.” SEGESVÁRY 2005, i. m. 119. – Az ilyesmi nem állt tőle távol, hiszen peregrinus éveiben is számot adott az kétkezi munkák iránti affinitásáról. *Peregrinuslevelek 1711–1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, Szerk.: Keszérű Bálint Szeged, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 6), 230: „A Msgs Ur kedviért a lakirozást (a mint itt hívják) meg tanultam perfecte, igen szép mesterségis, az én Gazdám minthogy szépen tud lakirozni, meg tanított, magának mikor érkezett multságul dolgozott előttem.”

¹² GLOAG, John, *A Complete Dictionary of Furniture*, New York, The Overlook Press, Woodstock, 1990, 147. – Ennek némileg ellentmond *Bruckmann's Möbel-Lexikon* München, 1976: Ausgesprochene Bücherschränke kennt man erst seit der 2. Hälfte des 18. Jh.s, wo sie besonders in England (englische Möbel) als vergitterte Vitrinenschränke durch Chippendale ihre Ausprägung erfuhren. [Kifejezett könyvszekrényeket csak a 18. század második feléből ismerünk, amikor különösen Angliában (angol bútorok) CHIPPENDALE által mint rácsos szekrények jelentek meg.] 53; „Benkő Ferenc 1796. évi leírásából ismeretes, hogy az enyedi könyvtárban ez idő tájt választották külön a kézíratos könyveket a nyomtatottaktól és helyezték el két, erre a célra készített „üveges Théká”-ban azzal az indoklással, hogy „a kézírások nagyon nevelik a könyvesháznaknak érdemeket”. JAKÓ 1977. i. m. 210.

¹³ KAESZ Gyula, *Ismerjük meg a bútorstílusokat*, Bp., Gondolat, 1978, 134.

¹⁴ Nem többezres állományra kell gondolnunk. ALSZEGHY Zsolt így ír a korszak egyik jeles szereplőjéről: „Bod Péter könyvtárában 888 mű volt, köztük 58 kézirat”. ALSZEGHY Zsolt, *Barokk*

alapját tanulmányai során vetette meg.): hét láb (kb. 2,2 méter) magas és hat láb (kb. 1,9 méter)¹⁵ széles, és a további bővítésre is lehetőség volt, amit az ágens ki is használt. A leírás elkészítésekor tékája még egyszer akkora volt, mint amikor azt Ráday látta. Az ilyen asztalos munka elég sokba, ebben az időben mintegy 400 forintba került. Ez igen tekintélyes summa, ha meggondoljuk, hogy Szilágyi a négy egyházkerülettől kaphatott évente összesen ennyit.¹⁶ Tarczali Zsigmond erdélyi protestáns ügyvivő évi fizetése is ekkora összeget tett ki.¹⁷

A szekrényben elhelyezendő polcok a könyvek számtól függtek. Ez a különböző méretű könyvek helytakarékos raktározását is elősegítette. Az ajtók lehettek akár tömör fából, vagy üvegezettek. Az utóbbi esztétikai szempontból kétségtelenül előnyösebb volt a zárt faajtóknál, és praktikusabb is, hiszen így a keresett köteteket, akár az ajtók nyitása nélkül is könnyebb volt megtalálni. Szilágyi a levélben jelezte, hogy az arányokat a mellékelt rajzon tüntette fel. A szekrény a nagyobb védelem érdekében kulccsal zárható volt.

Az nem ismert, hogy végül Ráday Gedeon készíttetett volna ilyen szekrényt, könyvtárának berendezéséből nem maradt fenn erre utalás.¹⁸ Valószínűbb, hogy nem, hiszen 1762. március 11-én Szilágyi későbbi utóda, Nagy Sámuel¹⁹ a Rádaynak készült polcok zöld festését kritizálta, megemlítette még a port is: „azon erős festés a könyveknek alját nagyon meg rongálja, és a midőn az ember tisztogatja a portul mind a thécákat, mind a könyveket, azon, a könyvek által le dörgölődött por az ember mellyének nagyon ártalmas”.²⁰

A levél és a mellékelt rajz egyrészt a Ráday könyvtárra, másrészt a jórészt elfeledett bibliofil Szilágyi Sámuel gyűjteményére vonatkozóan tartalmaz értékes adatokat.²¹

Bécs, 1740. december 10.

Tekéntetes Úr!, drága Nagy jó Uram!

Le rajzoltam a magam tékámat az Úr parancsolattya szerént, úgy valamint most van, mivel az olta a miolta az Úr innen el ment notabiliter legalábbis 400 forintig szaporodott, consequenter még egyszer annyi mint akkor volt. Van azért most hac in formalitate két darabba a mint mutattya

1. A, B, C, D meljek in E, F. úgy conjungáltatva vadnak asztalos mesterséggel hogy a kettő egynek lássék.

és felvilágosodás = *Magyar művelődéstörténet*, Szerk. Domanovszky Sándor, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941, 490. A könyvgyűjtésről is ismert Bethlen Kata ekkor 330 kötetes könyvtárral rendelkezett. SIMON, SZABÓ 1997, i. m. XX.

¹⁵ Bécsi lábbal (31,6) számolva. Még elterjedt volt Magyarországon a legismertebb láb: királyi (31,26 cm), a budai és a pozsonyi (31,68 cm), az erdélyi láb (31,1 cm). *Magyar Nagylexikon*, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 2000, XI, 697.

¹⁶ Ráday Levéltár C-64-7-503a 1737. március 20.; C-64-8-2427 1740. február 24.

¹⁷ DÁNÉ Veronka, *Az erdélyi református egyház bécsi ágenciájának kialakulása, Tarczali Zsigmond ágensége (1694?) 1698–1741* 42. (Kézirat)

¹⁸ SEGESVÁRY 2005, i. m. 119: „meglévő anyag elfért a Ráday Pál idejéből megmaradt állványokon, s új könyvtárteremről még szó sem volt, – így Ráday Gedeon az érdeklődésnél nem ment tovább.”

¹⁹ ZOVÁNYI 1977, i. m. 424: Nagy Sámuel (? ,?–Pécel, 1802. május 13.) Teológiát is végzett Debrecenben. A Ráday-családnál nyolc évig nevelősködött. Bázelen és Bécsben is tanult. Az utóbbi helyen orvostudományt hallgatott. 1763–1797 között a magyarországi református egyház ágense volt.

²⁰ Ráday Levéltár C64-8-1567 Bécs, 1762. május 11.

²¹ A szöveget az ékezet kitételétől eltekintve betűhíven közlöm.

- 2 Lehet a belső szakaszokat a könnyek számához accommodálni, meljeket én nem specifiáltam.
- 3 Az ajtók nem sarkokon járók, hanem tojókák; mert így kevesebb heljet fognak el. Az egész machina pedig két részre van az ajtók járásához szabva és osztva ut AEBGH et G.HDFC.
- 4 Az ajtók vagy ablakok, ha üvegből lesznek, a Machinának nagyságához legyenek accommodálva, az enyimnek magossága hét láb, szélessége hat, consequenter ezen delineationak formája abba nem egygyez, az ablakok vadnak másként e szerént négy részre szakasztva ut abcd. efgh. iklm, nopq. Az üvegek rajta a szerint a mint abcd. mutattja.
- 5 Az ablakok járására két völgyözetes párkány kívántatik, hogy egyik a másik alatt el búvhasson, és az abcd, mehessen az efgh felibe ha a könyvhez akar az Úr nyúlni a melj az abcd részén lészen, vagy megint az efgh, mehessen az abcd heljére, alá ha mikor kívántatik, így kell az alsó részének is alkalmaztatni.
- 6 Lehetne ugyan az abcd ajtót úgy csináltatni hogy az AG részen járna ki, de mind az, hogy nagy heljet foglal, és alkalmatlankodik, mind kivált hogy olj szoroson öszve nem bocsáttathatik hogy a por be ne férjen, és a könyveknek kárt ne tegyen, azért, jobb a szerént jártatni a mint íram.
- 7 A párkányozatoknak ut AG. GD. BH. HC, úgy be kell vésettetni hogy az ablakok jól bé járhasanak és a port ki rekeszthessék.
- 8 De kivált a két Machina része a hol öszve megyen accuratissime legyen öszve gyalulva, hogy mikor öszve eresztetik mint ha egy volna úgy lássék
9. A zára sub lit. x. meljiknek közepébe látzó kis punctum a zár srófos kódöke, a melj az ablakot a théca odalához, a meljre szinte úgy mint az ablakra srófos vasnak kell csináltatni, hogy ezen által abba hatván a kettőt össze foglalja, és a koltsnak úgy kell csináltatni, hogy egyik része bé zárja, a másik vissza srófolván ki nyithassa, kívül pedig convexitásu jelének kell lenni, ne hogy a kulcs kódökéhez másként, hanem azon koltsal nyúlhasanak.

Nem tudom mitsóda huntzfut költötte róllam hogy meg változtattam vallásomat, de vagy irigység vitte reá, vagy nem esmért, akarmeljik okból cselekedte gaz ember volt. A Nagy Aszszonyt az ifjúval alázatosan revereáalom. Egy Memorismat kaphattam Felséges Aszszonyinak homágiumnak alkalmatosságával azzal akartam az Úrnak kedveskedni. Még nem lehet által látni a jövendöket, sőt conjecturat is nehezen lehet formálni, az ugyan igaz hogy a mi Felséges Udvarunk azon igyekszik, hogy minden provinciákat conserválhasson, és az Imperiálsi Dignitást is obtinuálhassa, s. az kettőre minden erejét fogja fordítani, de maga erejétől az utolsót nem assequálhattja, azért minémü szövetkezéseket fog a végre tenni, mind addig kétséges, noha úgy látzik a Frantziától leg többet lehet várni, ha annak inclinációja lészen, legalább ha valamit kell érette adni, aztis el nem mulattják. Csúfos a Bránderburgus praetensiója és motussa ellenünk, noha ehez leg többet biztunk. Coeterum in nostris Negotiis jó volna ha az Urak egyet értenének és valamit végeznének noha deputátot most nem javallhatnék, de hogy jó rendeléseket tennének, és mihelt az idő engedné, mindgyárt megmozdulhatnánk az igen jó volna. Uri Favorába az Úrnak ajánlott vagyok

A Tekéntetes Úr

10 Decembris 1740 Bécs

alázatos szolgája
Szilágyi Sámuel

KOVÁCS TEOFIL

SZEMLE

Cola di Rienzo, In Monarchiam Dantis commentarium. Commento alla Monarchia di Dante. Szerk. Paolo d’Alessandro, Vatikánváros, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 2015 (Littera antiqua, 20.) XI, 205 p.

A Vatikáni Paleográfiai, Oklevéltani és Levéltártudományi Iskola „Littera Antiqua” sorozatának huszadik köteteként az eddigi kiadványoktól (tanulmánykötetek, monográfiák és paleográfiai tankönyvek) eltérően egy kritikai kiadást adott közre.

A kötet tárgya egy névtelenül hagyományozott kommentár Dante Alighieri *Monarchia* című művéhez, amely két (egy znojmoi és egy budapesti) kéziratban maradt fent, melyek 1951-ben kerültek a kutatók látókörébe. A kódexek nagyjából tíz év különbséggel készültek a 14–15. század fordulóján a *Monarchia* egyik korai változata alapján, nagy valószínűséggel egyazon mintakódexből, de bizonyosan a stemma egyazon ágáról. A jegyzetek, glosszák nagy részét František M. Bartoš a znojmoi kézirat felfedezésekor – amely esemény felhívta a figyelmet a budapesti kódexre is – Cola di Rienzónak tulajdonította. A magyarországi kódex 1951 előtti ismertségét jól jelzi Bartonek Emma leírása az OSZK kéziratainak katalógusában (Cod. Lat. 212), amely a *Monarchiára* vonatkozó leírásnál sem a glosszák szerzőjére, sem korábbi kiadásra nem tartalmaz utalást. Alaposabb történeti és filológiai vizsgálatokkal a szöveg első kiadója, Pier Giorgio Ricci, támasztotta alá a szerzőséget. A kommentált dantei mű témája a pápai és császári hatalom viszonya, így érthető módon keltette fel egy olyan merész elképzeléseket dédelgető politikus érdeklődését, mint a római

szegénysorból felemelkedő Cola di Rienzo, akinek nagyratörő célkitűzése volt a világi hatalom visszaszerzése a Város számára. Ezen terve alapján érthető, hogy Cola megjegyzéseinek száma és kiterjedése alapján is a *Monarchia* második könyve a leggazdagabban kommentált, amely azt a kérdést traktálja, hogy a világi hatalom a római birodalmat illeti-e. A *Monarchia* kommentálását Cola 1350-es prágai bebörtönzése alatt végezte. Egyfelől rövid értelmezéseket, szómagyarázatokat fűzött a szöveghez, másrészt saját politikai és az egyház romlását érintő megjegyzéseit is. Azonban nem csak a bukott római tribunus hagyott nyomot a kódexeken, későbbi olvasók is hozzáfűzték megjegyzéseiket a szöveghez, így mutatva be koruk különböző politikai és irodalmi irányzatait.

A kritikai kiadás bevezetője részletes tájékoztatást nyújt a szöveg születéséről és kéziratosságot hagyományozódásáról. A szerkesztő, Paolo d’Alessandro, röviden összefoglalja Bartošnak és Riccinek a szerzőséget illető megállapításait, majd ismerteti az 1350 körüli évek Cola tevékenységével kapcsolatos történelmi eseményeit is.

A bevezetés után d’Alessandro körültekintően leírja a kéziratokat kodikológiai szempontból, és összefoglalja szövegkiadási elveit. Ez utóbbi apropóján kitér a korábbi kiadások hiányosságaira is. A kéziratok bemutatását színes képanyag teszi teljessé, melyben felvételeket találunk a két szövegtanúról és a Cola di Rienzéhoz köthető itáliai, elsősorban római műemlékekről is.

Ezt követi a kritikai szöveg és az olasz fordítás párhuzamos közlése. A szöveg jól átlátható, a szerkesztői jegyzetekre utaló jelek és

a kéziratok oldalszámái a két margón kerültek elhelyezésre, így a legtöbb kritikai kiadással ellentétben ez a mű gyakorlatilag folyamatosan olvasható. Az említett szerkesztői jegyzetek tartalmaznak kulturális és nyelvtani, illetve a korábbi kiadásokra vonatkozó megjegyzéseket is.

A kötet három mutatóval zárul: a személy- és helynevek indexével, az idézett művek és szöveghelyeik jegyzékével, végül a bevezetőben és a szerkesztői jegyzetekben említett kéziratok város és gyűjtemény szerint csoportosított jegyzékével.

Összességében gondos szövegkiadói munka eredményét nyújtja a kiadvány, amely magyar szempontból is fontos, hiszen egyaránt hívja fel a Cola di Rienzo ellentmondásos figuráját kutatók és a dantei *Monarchia* korai kiadása iránt érdeklődők figyelmét az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik kincsünkre. A szövegkiadó, d'Alessandro, a vatikáni paleográfiai iskola professzora, szakterülete a kodikológia. A kiadvány előszavát pedig Gianfranco Ravasi bíboros, a Pápai Kulturális Tanács elnöke írta, aki szövegében méltatja a kommentátor bibliai és filológiai alapú érveléseit.

SZOVÁK MÁRTON

„Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében, Szerk. Kiss Gábor, Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2015. 223 + 1 p.

A kötet annak a tudományos konferenciának a szerkesztett előadásait tartalmazza, amelyek Deák Ferenc születésének 210. évfordulóján, 2013. október 16-án hangzottak el a régi zalai vármegyeház, a mai Zalaegerszegi Törvényszék dísztermében. Kiss Gábor a kötet szerkesztője és egyben egyik tanulmányának szerzője is, bevezetőjében azonnal tisztázta: nem azzal a Deák Ferencsel találkozunk a kötetben, akinek közismertek a nőkkel és a házassággal kapcsolatos szarkasztikus megjegyzései, anekdotái. *Deák Ferenc és a hölgyek – az anekdoták tükrében* című tanulmányában Kiss Gábor arra a következtetésre jutott, hogy a „haza bölcse” részéről ez védekezés, mintegy öngazolás volt.

Szeretetigénye családjának fiatalabb nőtagjaival, fiatalabb hölgyismerőseivel való atyai, nevelői magatartásában nyilvánult meg.

A kötet további tanulmányaiból megismerjük azokat a nőket, akik a zalai vármegyeházból induló országos politikus életében fontos szerepet tölthettek be. A nagyanyát, a születésével árva kisfiút gondozó keresztanyai rokonságot, az áldozatos szeretettel őt körülvevő, felnevelő nővért, a politikai pályafutásában is támogató sógorral, a még kezdő politikust keresztapának választó családot és a keresztlányt, a szűkebb pátriabeli arisztokrata, de mindig anyagi gondokkal küzdő család támogatását többszörösen kiérdemelt fiatal hölgytagját. Ők mindnyájan a kikapcsolódásra vágyó, szülőföldjére visszatérő Deák zalai társaságához tartoztak. Idős korában a tolnai unokahúg-keresztlány biztosította a politika világából való – feltöltődést jelentő – átmeneti kiszakadást. Pesti magánéletében kiemelkedő szerepet töltött be gyámleánya. Fővárosi mindennapjaiban pedig találkoztunk legidősebb nővérenek Tolnából a fővárosba kényszerült, támogatott leszármazottaival.

Deák életét valóban sorsszerűen befolyásolták családjának nőtagjai. A szép, gazdag, szeszélyes, hűtlen, és felelőtlen gazdálkodást folytató nagyanya, Hertelendy Anna, aki gyerekeire adósságot, megterhelt birtokot hagyott. Életrajzát, az adósságokkal és birtokperekkel terhelt gazdálkodását Dominkovits Péter mutatta be.

A nagyanyai birtok adósságát Deák szülei átvállalták, és saját kezükbe vették a gazdálkodást. A szülőkről, akik korán árván hagyták gyermekeiket, a testvéri összetartást megalapozó, a szülői gondoskodást pótoló Deák Kláráról Megyeri Anna írt kimerítő, a teljes személyiséget bemutató, a gazdaságtörténeti forrásokat és tárgyi emlékeket is számba vevő tanulmányt. Az édesanya, Sibrik Erzsébet, Győr vármegye nemesi családjainak felső rétegébe tartozott. Id. Deák Ferenc és Sibrik Erzsébet sójtöri otthona, a Deák testvérek szülőháza, ahogy a legújabb kutatásokkal feltárt falfestmény töredékek igazolják, „részleteiben elegáns, mégis egyszerű” volt. (38) Az árván maradt gyerekekkel az apa az ősi birtokra, Kehidára költözött. Az újszülött

Ferencet a zalatárnoki rokonokra bízta, ahol az ottani család is éppen újszülöttel gyarapodott, és szoptatós dajkát találtak számára. Édesapjuk is korán meghalt. Kehida gazdaasszonya a 15 éves Klára lett. A már kisfiú Deák Ferencet magához vette, ő nevelte fel. Kettejüket nagyon szoros, szeretetteljes kapcsolat fűzte össze. Deák Klára művelt, olvasott személyiség volt, mélyen vallásos. Gyerektelen lévén számos rokon és ismerős család felkérte keresztanyának. A kitűnő gazdaasszony Kehidán, majd férjes asszonyként a pusztaszentlászlói kúriában élénk társas életnek biztosított lehetőséget, kiérdemelve a zalai közvélemény tiszteletét. Végrendeletében ingó és ingatlan vagyonának csak a haszonélvezetét hagyta férjére, az örökség felét szeretett öccsének, Deák Ferencnek, a másik felét legidősebb nővérük, Jozefa anyagilag rosszul álló gyerekeinek juttatta. Eötvös Károly így jellemezte Deák Klárát: „Kis körében ragyogó volt élete. Szeretet vette körül és boldogságot árasztott mindenkire. (52) Egyik unokaöccse így jellemezte: „Ha Istenen kívül még valaki formálta Deák Ferenc eszét és szívét: úgy Antal bátyja és Klári néném formálták azt: a világ talán soha nem látta mását annak a szeretetnek, mellyel e testvérek egymás iránt viselkedtek. Régi patriarchális viszony volt ez, amilyen patriarchális volt egész lényök is: jámbor, őszinte és igazi.” Ez a testvéri közösség később bővült bizalmas barátként és politikai szövetségesként sógorával, Oszterhueber Józseffel. A tanulmányhoz a szerző Deák Klára személyiségére jellemző, fontos gazdaságtörténeti forrásokat is mellékel: végrendeletét és hagyatéki leltárát.

Deák kisgyerek korának, meghatározó személyiségei voltak keresztanyja és a zalatárnoki nőrokonok. Ők és a tolnai rokonságnak hölgytagjain keresztül nemcsak a pihenést, a kikapcsolódást biztosító unokahúgok életével, Deákhöz fűződő kapcsolataival ismertettek meg a tanulmányok szerzői, Cserna Anna és Bekő Tamás. A férjeken, leszármazottakon keresztül a köznemesi kúriák lakóinak életében a kiegyezés korának nagy társadalmi változásai is bemutatást nyertek, a női szerepvállalásokat átalakító hatásokkal együtt.

Deák a hagyományos női szerepre való fel-

készülésben keresztapaként erősítette keresztlányát, Döry Fannit, aki Klára nővére pusztaszentlászlói vendégei közé tartozott apjával és nővéreivel együtt. A Döry és a Deák család jó viszonya adta ezt a kapcsolatot, ami megalapozta a kölcsönös bizalmat kettejük között. A nehéz anyagi és zilált családi viszonyok között felnövő Fanni lelki támaszt keresett Deákban, és így „Deák lehetett számára az, aki kitöltötte a szülők távolléte miatt keletkezett űrt” (175) fogalmazta meg Foki Ibolya Deák szerepét keresztlányá, Döry Franciska életében. Levelezésük legértékesebb darabja az a levél, amit Fanni házasságkötési tanácskérésére írt Deák. Saját szeretetigényének ritka írásbeli megfogalmazása, vallomás a magányról. Az 1850–1860-as években, a politikai változások miatti gondok között Deák számára lelki erősítést jelentett Fanni ragaszkodása. „S volt bennük még egy nagyon fontos közös tulajdonság: Fanniban is megnyilvánult az a fajta csintalan pajkosság, amely könnyed perceiben Deákból is sokszor előtört, s sok-sok anekdota forrásává vált.” (175)

Döry Fannival együtt a pusztaszentlászlói lánytársaság tagja volt az anyagi nehézségei miatt Söjtörrre átköltözött tolnai arisztokrata, Festetics Sándor lánya, Mária. Béres Katalin tanulmányában a grófnő életét Deák halála után is követte, ami igazolásul is szolgál, hogy Deák valóban jól látta a fiatal leányban a rendkívüli személyiség ígéretét. Mari grófnő bizalmasának, nevelőnőjének halála után Deák Ferencben találta meg a nevelőszándékú tanácsadói, bátorító támaszt. Apja teljesen ellehetetlenedett anyagi helyzete miatt Máriát Deák és Andrásy Gyula 1862-ben beajánlotta József Károly főherceg felesége, Klotild hercegnő mellé. Az alcsúti kastélyban ismerte meg 1871-ben Erzsébet királyné, aki magyar udvartartásába meghívta az okos és „kritikus hajlamú” grófnőt. (151) Festetics Mária bécsi életéről, mind az udvarról, mind Erzsébet királyné melletti szolgálatáról Deákhhoz írt leveleiben olyan szemtanú beszámolóit olvashatjuk, akít a királyné iránti szeretete nem vakított el, látta és szenvedett is különködéseitől, de magánéletét teljesen feladva, lemondva kétszer is a férjhez menésről, hűségesen szolgált a haláláig. A teleket ezután is Bécsben töltötte,

az év többi részében a sójtőri birtokon gazdálkodott. Maga is értett a növénytermesztéshez, sőt az állattenyésztéshez is. Nemcsak Erzsébet királyné emlékét ápolta, hanem felhasználta udvari kapcsolatait is, ha segíthetett bárkinek. Deák születésének 100. évfordulójára Zala vármegyében ösztöndíjat alapított a megye szegény sorsú gyerekeinek felsőfokú tanulmányai támogatására. Az I. világháborúban a Vöröskereszt Zala megyei munkáját személyes adományával és adománygyűjtésével támogatta. Sójtőr tehetséges, szegény sorsú gyerekeit taníttatta. A pártfogoltak között volt Hévíz későbbi, első állatorvosa, és egy sikeres bútorasztalos. Az 1923-ban elhunyt grófnő emlékéért Sójtőr 1945-ig hűségesen őrizte. Ma ismét tér, művelődési ház viseli nevét, a Deák kúriában kis kiállítás emlékeztet a község jötevőjére.

A politikus Deák közéleti hölgy ismerősei közül különleges helyet foglal el Batthyány Lajos özvegye, Zichy Antónia. Deákot politikai és személyes barátság fűzte Batthyány Lajoshoz. Ennek a barátságnak a legnehezebb időszakában, Batthyány fogsága és kivégzése idején Batthyányné Zichy Antónia számára tanácsadói támogatást és lelki erősítést jelentett Deák. Ez a kapcsolat megmaradt mind családi, mind politikai szinten a későbbiekben is egészen a kiegyezésig. Deák volt Batthyány Emília esküvői tanúja a Veszprém megyei Nyárad templomában 1856. szept. 4-én. (Dáka, Batthyányné emigráció utáni otthonának plébániája a közelben fekvő Nyárad volt.) Zichy Antóniával együtt vettek részt Széchenyi emlékére rendezett emlékünnepen a Nemzeti Múzeumban, 1860. október 1-jén. Hernády Zsolt Géza tanulmányában megállapította, hogy viszonyuk 1867 után megváltozott ugyan, „de öregségükben ismét összekapcsolta visszavonultságukat személyiségük és példamuató életük.” (109)

„Deák sem volt híve a hagyományos női szerepeken feltűnően és kihívóan túllépő lázadásnak, de láthatólag sokkal érzékenyebb és megértőbb volt kortársainál a kényszerből önálló egzisztenciateremtésre kényszerült nők korlátokat feszegető ambíciói irányában.” (127) Pesten baráti elkötelezettséggel és segítséggel kísérte az egyedülálló írófeleség, Vachottné

Csapó Mária család-, és létfenntartási küzdelmét. „Emlékezem én kegyetekről sokszor, igen sokszor, s mindig a legszívesebb szeretettel, testvéri részvétellel...” (132) Deák Ágnes bemutatta Deák tapintatos támogatását, és Vachottné irodalmi tevékenységében megfogalmazott háláját. Ő volt az első, aki a társasági élet Deákját bemutatta az olvasóközönségnek: „társas-körökben, főképp asszonyok, fiatalság között, a világon a legkedélyesebb ember” „szeretetre méltó és nyájas...” (131) Ez jellemezte kettejük személyes kapcsolatát is, „már csak a nagy különbség folytán is...” (123) Több írásában is megemlékezett Deákról, személyes emlékeiről, idézte egy-egy anekdotáját.

Jóval ismertebb, feldolgozottabb Vörösmartyval való barátsága, és ennek folytatása, Deák áldozatos fáradozása a Vörösmarty árvák érdekében, egészen gyámleánya, Vörösmarty Ilona házasságáig. Kőrömczi Katalin a gyerekek születésétől követi Deáknak irántuk való szeretetét, nevelésük, tanulmányaik, lelki fejlődésük irányítását. „A kor igényeinek és szemléletének megfelelően más-más hangsúlyt kapott a nevelés célja a fiúk és a lányok esetében. Ez érzékelhető Deák magatartásában is.” (139) A 17 éves Ilonának névnapj levélben fogalmazta meg intelmeit, hogy gyámleánya a „boldogság elérésére képes személyiség” legyen. (140) Kapcsolatuk mindvégig bensőséges és zavartalan volt, Vörösmarty Bélával ellentétben, akit érzékenyen érintettek Deák szigorú elvárásai. Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona ragaszkodásával el tudta fogadtatni az öreg, teljes ellátásra szoruló Deákkal, hogy 1874-ben velük együtt költözzön új lakásukba. Külön lakrészben megoldotta az ápolását is. A haldokló Deákot odaadó szeretettel vette körül.

Az életrajzírókat természetesen foglalkoztatta az a tény, hogy Deák, a korfelfogás szerinti erkölcsi parancsot, a családalapítást miért nem vállalta. Olvashatjuk a vélemények több ellentmondást is tartalmazó forrásainak kritikai elemzését új forrásközléssel is bővítve, lehetséges magyarázattal. A recenzens egykori kéziratárosként szakmailag ugyan nagyon fájjalja, hogy Deák tudatosan megsemmisítette magánleveleit, de magánvéleménye azonos Deák

álláspontjával, amiért agglegénységére nem kívánt magyarázatot adni. „Az én életem története, én jellemzésem: a közpályán töltött életem, nyilvános szereplésem.” (74–75)

Pajkossy Gábor tanulmányában a soha nem tisztázható kérdést vizsgálta: Inkey Szidónia volt-e Deák fiatakori szerelme. A korábbi szakirodalom kritikai feldolgozásával, valamint Deák Ferenc Inkey Szidóniához írt, a tanulmány függelékében közzétett levelei alapján elfogadhatónak tartja ugyan, de ellenérveket is felhoz az állítás bizonyításához. Ami bizonyos, hogy 1850 februárja és 1851 januárja között baráti, bizalmas, gyengédnek is tekinthető viszony alakult ki kettejük között. „Kapcsolatuk igazi természetét és alakulását azonban végső soron nem ismerjük... titkát tehát minden bizonytalansággal mindketten magukkal vitték a sírba.” (75) Pajkossy Gábor az érzelmi kapcsolatnak egy olyan elemét is érintette, amit általában nem szoktak ilyen esetekben vizsgálni. A gondolkodásmód, a kulturális beállítottság jelentőségét. Inkey Szidónia németes kultúrája, nyelvhasználata is oka lehetett az elidegenedésnek. „Ezért fáj nekem, ha derék, lelkes magyar nő németül beszél és németül ír, mert mindig úgy tekintem azt, mint újabb sébét nemzetiségünknek, s mint fenyegető haladását az elnémetesedésnek” fogalmazta meg szemrehányását Szidóniának. (76)

A tanulmányírók kiváló forrásfeldolgozásaiból a hölgyek gondolkodásmódját is megismerjük. Elgondolkodhatunk azon, mennyiben határozta meg életüket Deákkal való kapcsolatuk, tovább tudták-e vinni és adni a kapott értékrendet az életkörülményeik megváltozásával, hiszen a reformkortól nemcsak a milleniumig, hanem még a 20. század második évtizedéig is követhetjük néhányuk életét. Ezek a forráselemzések igazolják Deák vallomásának helytálló voltát: „Jól esik köztetek lenni...” De a kötet női életrajzai visszaigazolások is. Miért szerettek a hölgyek Deák társaságában lenni? Deák érzelmi életében is „bölcs” volt. Megérezte, hogy a pusztaszentlászlói fiatal hölgyeknek és az unokahúgoknak nem öreguras udvarlásra van szükségük. Felismerte a szellemi apaság lehetőségét, élt ezzel a lehetőséggel.

Ez az őszinte, figyelmes szeretet visszahatott, igényelték a pótapai támogatást, majd viszonozták is. Gondozással, ápolással, a Deák kultusz családi és társasági vonatkozásokkal való gazdagításában.

Köszönet a kötet szerzőinek, szerkesztőjének, kiadójának azért, hogy a női sorsok, szerepek bemutatásával a Deák kutatók szélesebb szakmai érdeklődésre is számot tartó, több szempontból is új eredményeket közreadó tanulmánykötetet kaptak. A családtörténeti tanulmányok megelevenítették Zala vármegye 18–19. századi köznemesi világát, abban elsősorban a Deákhöz közelálló nőrokonok, hölgyismerősök helyzetét, kibontották magatartásuk társadalom-, gazdaságtörténeti hátterét. Nyomon követhetjük egy századon keresztül a fiatal vidéki nemesi lányok, majd férjes asszonyok, arisztokrata hölgyek érzelmi, családi, anyagi gondjait, az életüket befolyásoló, hozzájuk tartozó férfiak, apák, férjek és fiúk bemutatásával együtt a falusi kúriától, főúri palotától a királyi udvarig. A tanulmányírók nagy erénye, hogy kerültek minden felesleges politikátörténeti magyarázatot, de mindig utaltak a személyes életesemények kortörténeti hátterére. A tanulmányok bőséges jegyzetanyagukkal forrásai az érintett korszakok nőnevelés-, társadalom-, gazdaságtörténetéhez, az emlékirat irodalom bővüléséhez.

Az egyes tanulmányok alfejezetekre való osztása, az alcímek az érdeklődő olvasók számára könnyítik meg a tárgyalt téma áttekintését, a személyazonosításokat, a terebélyes Deák rokonság tagjai közötti eligazodást. A recenzió kísérti a gondolat, hogy egy-egy élettörténet kínálja magát irodalmi műfajban való feldolgozásra is. A kötet erre is hiteles forrásanyag. Azonban irodalmi feldolgozás nélkül is olvasásra érdemes és meggyőződéssel ajánlott.

KÖRMENDY KINGA

Mosó Masa és barátai, F. Györfly Anna (1915–2006) grafikusművész centenáriumi kiállítása, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015. november 9. – 2016. április 30. A kiállítás kurátora, a katalógust összeállította és szerkesztette, a bevezetést és a tanulmányt írta Farkas Judit An-

tónia, Budapest, Magvető Könyvkiadó Kft, Line & More Kft, 2016, 151 p.

Könyvtörténeti szakirodalmunk egyik fájó hiánya a könyvillusztráció múltjának alapos feltárása. Egyes korszakokról és kérdéskörökről ugyan rendelkezünk összefoglaló munkákkal (alapvetőek V. Ecsedy Judit vagy Papp Júlia közzelműltben megjelent monográfiái), de például a gyermek- és ifjúsági könyvek illusztrációiról és azok alkotóiról alig rendelkezünk kellően részletes munkákkal. Ezért különösen öröndetes, hogy a hosszú életű F. Györfly Anna (1915–2006) grafikus munkásságát feltáró kötet jelent meg. A gondos kivitelezésű, igényes tipográfiával készült kiadvány valójában a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2015. november 9. és 2016. április 30. között rendezett kiállítás gazdagon illusztrált katalógusa, amely némileg megkésve csak most látott napvilágot. A kötetet a művész unokái jegyzik, Farkas Judit Antónia könyvtörténész szerkesztette, grafikai megformálását pedig Farkas Anna tervezőgrafikus végezte.

A kiadvány rövid bevezető fejezetet követően egy kellően részletes pályaképből áll, melyet kiegészítenek az F. Györfly Anna hagyatékából származó levelek, a művész könyvillusztrációinak válogatott bibliográfiája, illetve egy részletes, a kiállításon bemutatott tárgyak és egyéb monumentumok (családi fényképek, textil- és ruhatervek, vázlatfotók, eredeti illusztrációk, könyvfotók) jegyzéke. A nagyalakú kötetet a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításának néhány fényképe és angol nyelvű rezümé zárja.

F. Györfly Anna (1915–2006) az 1950-es évektől vált az egyik legjelesebb és legtöbbet foglalkoztatott gyermekkönyv-illusztrátorrá. Személyes sorsa bizonyos értelemben jelképezi a 20. századi magyar középosztály útkeresését és megpróbáltatásait. Édesapja Györfly István etnográfus professzor volt, fivérei közül István jeles szemészorvos lett, a kontaktlencse alkalmazásának nemzetközi híró kutatója, György pedig a középkori magyar történelem és a történeti földrajz tudósa. Férje Bisztrai Farkas Ferenc kiadó, szerkesztő, gazdasági szakember és nem utolsósorban politikus, a Nemzeti

Parasztpárt alapítója volt, és mint annak egyik vezetője töltött be 1945 után különböző fontos pozíciókat, illetve 1956-ban néhány napig Nagy Imre kormányában államminiszterként vett részt. Apja és férje révén már fiatalon szoros kapcsolatba került a kor íróival, tudósaival, képzőművészeivel. F. Györfly Anna korán elkötelezte magát a rajzolás, grafikával, ám édesapja óhajának megfelelően nem mehetett a „tisztá” művészeti képzést nyújtó Képzőművészeti Főiskolára: a főiskolánál kedvezőbb egzisztenciális kilátásokat nyújtó, elsősorban gyakorlati szakmai tudás megszerzésére képesítő Székesfővárosi Iparrajziskola női ruhatervező szakosztályában folytatta tanulmányait. Az 1930-as évek a magyar divattörténet fényes éveit voltak, a magyaros ruhamozgalom – leg híresebb képviselője Zsindelyné Tüdös Klára – komoly eredményeket ért el a közvélemény ízlésformálásban és a történeti, népi elemek beépülésébe a ruházatba. A mozgalom találkozott Györfly István professzor felfogásával, akinek véleménye szerint lehet „nemzeti viseletet teremteni a kor divatjából, a hagyományos úri- és népviselet felhasználható elemeiből, ha azt az úri osztály magáénak vallja, viseli és később ráörökíti a népre.” Édesapja révén tehát korán megismerkedett azokkal a tudományos, művészeti és közművelődési törekvésekkel, amelyek a magyar népművészetben látták a nemzeti művelődés egyik kiemelt területét. Egész életét, művészi pályafutását meghatározó útmutatást örökölt etnográfus édesapjától.

F. Györfly Anna tanulmányait követően a Goldberger-gyár textiltervezőjeként helyezkedett el. Goldbergerék fontosnak tartották az üzemben folyó önálló textilminta-tervezést és a vállalat egyre több tehetséges fiatalnak kínált álláslehetőséget, illetve művészi képességeinek kibontakoztatását. A gyár alkalmazottainak továbbképzését, szakmai, művészi fejlődését anyagilag is támogatta, Györfly Anna Molnár C. Pálnál képezte magát tovább, alakrajzot tanult a művésztől. A különböző szaklapokban ekkor már rendszeresen jelentek meg magyaros díszítésű ruhatervei, hímzésmintái és csakhamar a kor kedvelt és népszerű tervezője lett. A könyvillusztrációval 1936-ban került kapcsó-

latba, amikor Kner Albert felkérte több, gyerekeknek szánt grafika elkészítésére. Későbbi férje, Bisztrai Farkas Ferenc révén is közel került a könyvművészethez, ő adta ki az *Ars Hungarica* című sorozatot, hívta életre a rövidletű Magyar Bibliofilék Szövetségét és egy időben a bibliofil igényességű Biró nyomda tulajdonosa volt.

A második világháború utáni évek pályamódosításra kényszerítették Györfly Annát is. A biztatóan kibontakozó textiltervezői és iparművészi pálya helyett a kommunista diktatúra által kevésbé ellenőrzött gyermekkultúrában talált művészi munkát és megélhetést. Megkönnyítette pályamódosítását, hogy ezekben az években a gyermek- és ifjúsági könyvek kiadásában gyakorlatilag monopol helyzetben lévő Ifjúsági Könyvkiadó (a későbbi Móra Ferenc Könyvkiadó) és egyéb könyvkiadók művészeti vezetői a kor jeles tipográfusai, könyvtervezői voltak: Tevan Andor, Bródy-Maróti Dóra, Szántó Tibor, Lengyel Lajos, és ők garanciát jelentettek az igényes, művészi értékű és színvonalú munkára. Az Ifjúsági Kiadó publikálási lehetőséget teremtett a félreállított, a „felnőtt” irodalomból kiszorított íróknak és nekik köszönhetően – Lengyel Balázs tanúsága szerint – „soha olyan magas színvonalú nem volt az ifjúsági irodalom, mint azokban az években.” Az 50-es években kiadott gyermek- és ifjúsági könyvek a kor általános könyvkiadásához viszonyítva nemcsak szövegükben, hanem tipográfiaiilag is igényesek, könyvművészeti mércével mérve is esztétikusak voltak. Hincz Gyula, Kass János, K. Lukáts Kató, Macskássy Gyula, Réber László, Reich Károly, Róna Emy, Szántó Piroška, Zórád Ernő, Würtz Ádám mellett F. Györfly Anna volt ennek a tipográfiai és könyvillusztrációs fellendülésnek legjelentősebb képviselője.

F. Györfly Anna csaknem négy évtizedes grafikus működése során a magyar irodalom nagy személyiségeinek műveit illusztrálta, így Benedek Elek, Donászy Magda, Gazdag Erzsébet, Gárdonyi Géza, Gyárfás Endre, Illyés Gyula, Károlyi Amy, Kormos István, Marék Vera, Mészöly Dezső, Nemes Nagy Ágnes, Sárközi György, Sárközi Márta, Szabó Lőrinc, Szabó Magda, Szepes Mária, Varga Katalin, Weöres

Sándor, Zelk Zoltán könyveit. Bár elsősorban az Ifjúsági Kiadónak, illetve a Mórának dolgozott, alkalmanként az Új Magyar Kiadó, a Minerva, a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, a Szépirodalmi Kiadó, a Corvina, a Magvető és a Tankönyvkiadó is felkérte illusztrálásra, illetve kedvelt munkatársa volt a Kisdobos és a Dörmögő Dömötör című gyermekújságnak és több diafilmet is rajzolt a Magyar Diafilmgyáró Vállalat felkérésére.

F. Györfly Anna illusztrációi a gyerekolvasók és a felnőttek körében egyaránt rendkívül népszerűek voltak. Egyéni stílusukkal kitűnt kortársai közül, rajzai mentesek voltak az erőltetett művészi hatásra törekvéstől, elsősorban a gyerekekhez szóltak, az ő észjárásukhoz próbálta alkalmazni rajzi fantáziáját és képi humorát és arra törekedett, hogy számukra legyenek könnyen érthetőek, befogadhatóak az illusztrációk. A néprajzi örökség egész alkotó pályáját meghatározta, rajzain rendszeresen megjelentek a paraszti tárgyi kultúra emlékei, főleg az állatmeséknél volt ez az attribútum állandóan megfigyelhető.

Különösen népszerűek voltak Szepes Mária Pöttyös Panni-könyveihez készített rajzai; kedveltségüket jelzi az a tény is, hogy az eredetileg az 1950-es években keletkezett illusztrációkat az 1970-es évek végén újra elkészítette. A sorozat népszerűsége nem kis részben az illusztrációknak volt köszönhető, hiszen a derűs, humoros rajzokban a gyerekek saját életükre, az őket körülvevő környezetükre, mindennapjaik vizuális világára ismerhettek. Ebből a szempontból volt nagy jelentőségű Varga Katalin helyesírást fejlesztő könyve, az eredetileg 1968-ban megjelent Mosó Masa mosodája. A kötet napjainkig közel negyven kiadásban került a gyerekek kezébe és formálta a kicsik vizuális kultúráját.

F. Györfly Anna az általa készített illusztrációkkal nemzedékek vizuális kultúrájára volt meghatározó hatással. A kötet nagy érdeme, hogy méltó emléket állít a jeles grafikusnak, illetve rávilágít a szocialista korszak gyermekkönyvkiadásának egy fontos részterületére is.

Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária, A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948). Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, 2015.

A 20. századi magyar kiadás-nyomdászattörténet átfogó, modern áttekintésének alapját csakis az egyes cégekre vonatkozó alapos részmonográfiák képezhetik. Egy ilyen „mélyfűrés” eredménye a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. történetét feldolgozó kötet.

A szerzők többéves munkájának igazi jelentőségét csak akkor lehet értékelni, ha felmérjük, mi is szerepelt eddig a(z akár művelt) köztudatban a Minerváról. A szöveges mellékletben közölt négy rövid újságcikkben kívül a *Nyomdászati lexikonban* mindössze öt sort olvashatunk (*Nyomdászati lexikon*, Bíró Miklós, Kertész Árpád, Novák László szerk., Bp., Bíró Miklós, 1936, 312.), illetve a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Krizsó Kálmán által írt három oldalas szócikke (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III*, Dávid Gyula főszerk., Bukarest, Kriterion, 1994, 596–598) adott alapvető adatokat a cégről. Ehhez képest a nemrég megjelent több mint négy száz oldalas monográfia – a levéltári források rendkívüli szűkössége ellenére – immár a teljesség igényével dolgozza fel a nyomdaipari nagyvállalat történetét.

A Minerva Rt. létrejöttének fő mozgatórugója az volt, hogy a budapesti nyomdai és kiadói központtól elszakadt magyar ajkú lakosság számára az alapvető szellemi szükségleteket (tankönyv, napilap) elő lehessen állítani. Induló tőkéjét széles körű főúri, polgári és értelmiségi részvényjegyzés teremtette meg, majd a három történelmi egyház (református, katolikus, unitárius) is komoly részesedéssel csatlakozott a vállalkozáshoz. A szerzők bemutatják a műintézet vezetőit és főbb szakembereit, akiknek rátermettségén és dinamizmusán múlt a Minerva sikeres működése. Nem ismerjük azonban az egyszerű nyomdászokat, a tisztviselőket, az ügynököket és a bolti alkalmazottakat, csupán a létszámukra tesz utalást az egyik üzleti jelentés (ezek szerint 244-en dolgoztak a cégnél 1943-ban).

A vállalat vezetőinek, de leginkább Vékás Lajos vezérigazgatónak tulajdoníthatóan a Mi-

nervát fennállása egész ideje alatt a higgadt, átgondolt építkezés jellemezte. Az alapításkor (1920-ben) megvették Stief Jenő nyomdáját és könyvkereskedését, valamint Stein János főtéri könyvkereskedését, ezzel lefektetve a két legfontosabb tevékenységi kör bázisát. Ezt 1921-ben cinkográfiai műhellyel, 1923-ban vonalozó intézettel, 1930-ban pedig dombornyomdával bővítették. Ezek mindegyikében bérmunkát is vállaltak; az itt készített klisék, füzetek, üzleti könyvek és folyóiratok juttatták a vállalkozást olyan többletbevételhez, amely olykor a túlélés záloga volt.

A vezetők okos gazdálkodása minden területen megmutatkozott: a nyomdai kapacitást folyamatosan lekötötték a saját, illetve bérmunkában készített lapok tömegével, könyvkereskedésükben írószereket és papírárut is kínáltak, rádiókészülékeket és vetítőgépeket is forgalmaztak. Emellett a harmincas években önálló képosztályt is felállítottak, amely főként magyarországi műalkotásokat árult ügynökökön keresztül. A folyamatos, tervszerű ingatlan-vásárlások eredményeként végül összefüggő, három utcára néző telkek együttesét mondhatták magukénak. Más romániai nyomdák részvényeiből vásárolva érdekeltséget szereztek azokban (Marosvásárhely: Bolyai Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Rt., Dicsőszentmárton: Erzsébet Könyvnyomda Rt., Kolozsvár: Lapkiadó Rt.), ezzel biztosítva a külső kapacitást munkatorlódások idején. Az Erzsébet könyvnyomdát végül teljesen átvették, de felvásárolták a Concordia Nyomda és Lapkiadó Rt.-t., illetve az Ardealul nyomdát is.

Kiadási tevékenységüket is ugyanez az átgondoltság és ésszerűség jellemezte. 1921 januárjától megindították a *Pásztortűz* című irodalmi és művészeti folyóiratot, majd ugyanazon év novemberétől a *Magyar Nép* című képes hetilapot, amely hamarosan Erdély legnagyobb példányszámában megjelenő néplapjává vált. Az induláskor kiadott könyvek között ugyan eleinte sok volt a különlenyomat, de hamarosan elkezdődött a komoly tankönyv-gyártás is. Az első években az elemi iskolások, majd később a középiskolások és a felső kereskedelmi iskolák tanulói számára is készültek az oktatás teljes skáláját lefedő kötetek. 1923-tól megindult

a tudományos művek kiadása, majd 1925-től rendszeresen jelentek meg almanachok, naptárak, jogszabályok és iskolai értesítők is.

Saját sorozatokat indítottak, amelyek közül a legnagyobb címszámot (208) az *Erdélyi Tudományos Füzetek* érte el, tartalmilag pedig talán legjelentősebbnek az *Erdélyi Ritkaságok* nevezhető. A gazdasági válság idején, túlélésük érdekében kezdtek a népkönyvtár-akcióba, amelynek keretében 1929–1940 között folyamatosan újabb és újabb helyszíneken létesítettek kis gyűjteményeket.

Sok ezer jutalomkönyvet osztottak ki Erdély-szerte a kiemelkedő tanulmányi eredményeket felmutató diákok között, és művészeti pártoló tevékenységet is folytattak. A Minerva egyik helyiségében 1933–1934 folyamán művészeti szabadiskola működött, de ettől függetlenül évtizedeken keresztül rendeztek képzőművészeti kiállításokat a Brassai utcai épületben. A nyomda udvarán pedig egy évtizeden keresztül dolgozott Vágó Gábor szobrászművész öntőműhellyel is felszerelt műtermében.

1928-tól az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadványai is a Minervánál láttak napvilágot. A nyomda és a Céh viszonyáról nem szól tanulmányában Tibori Szabó Zoltán, de az ezzel kapcsolatos elszórt források pozitív képet adnak. Egyrészt a Minerva adta a legjobb árajánlatot a négy kolozsvári nyomda közül, másrészt azt is vállalták, hogy a kötetekhez új Garamond antikva betűket hozatnak (MAROSI Ildikó, *Közlekedések. Húsz romániai magyar író*, Bukarest, Kriterion, 1974, 14). A kényes ízlésű Buday György nagyon elégedett volt munkájukkal: „A Karácsony Benő új könyvéhez készített dúcaim nyomását látva, úgy látom, a Minerva nagyszerűen ért a nyomáshoz.” (*A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája 1924–1944*, I. kötet, Marosi Ildikó szerk., Bukarest, Kriterion, 1979, 347). Előfordult olyan eset is, amikor „a matrica használhatatlannak bizonyult úgy, hogy a Minerva újra szedi” (Sas Péter szerk., *Kós Károly levelezése*, Budapest, Mundus, 2003, 221), de a „morgós” Kós Károly messze nem panaszkodott annyit rájuk, mint például az Ellenzék nyomdájára.

A vállalat tevékenységét folyamatosan nehezítette, hogy a román kormány rendszeresen

átalakította az érvényes tantervet, ezzel a kiadott tankönyvek ezreit ítélve megsemmisítésre. A bécsi döntés után azonban a magyar hatóságok intézkedései talán még nagyobb veszélybe sodorták a műintézetet, hiszen nem ismerték el a román uralom alatt erdélyi szerzők által kidolgozott tankönyveket és nem engedélyezték azok használatát. Emellett a Budapesten nyomtatott lapok elérhetővé válásával meredeken visszaesett a saját és a bérmunkában nyomott lapok megrendelőinek száma, s a *Magyar Nép* az új határ átjárhatatlansága miatt elvesztette dél-erdélyi olvasóit is.

A Minerva azonban minden nehézség ellenére fennmaradt, és a lehetőségek szerint osztalékokat is fizetett részvényeseinek. Több forrás is megerősíti, hogy a harmincas években az Erdélyben megjelent összes magyar könyv egy-negyedét ez a vállalat adta ki. A kötet második felében közreadott bibliográfia adatai szerint 1920–1948 között mintegy kétfélmillió példányt nyomtattak saját könyveikből (összesen hozzávetőleg ötmillió példányt). Ezen kívül 35 millió folyóirat- és újságpéldányt hagyta el a cég sajtógépeit, ami óriási teljesítmény az adott körülmények között.

A mellékletben a szerzők közlik a céget alapító részvényesek névsorát, és a Minerva üzleti teljesítményére vonatkozó minden számadatot táblázatos formában összegeznek. Az ezt követő bibliográfia pedig úttörő, sok utánajárást követelő, rendkívül precíz munka. Különösen az 1941–1948 közötti időszak feldolgozása okozhatott nehézségeket, hiszen Újvári Mária itt nem alapozhatott kiindulásként Monoki István művére (*Magyar könyvtermelés Romániában 1919–1940*, Bp., Kolozsvár, OSZK, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997). Még érdekesebbé tennék az anyagot a Minerva által egészen biztosan előállított plakátok, gyászjelentések és egyéb efemer nyomtatványok. Feltételezem, hogy a szerzők ilyeneket is ismernek bőséggel, csak hogy ezek tekintetében nem lehet a teljességre törekedni – és valahol határt is kellett szabniuk a közlésnek. A létrejött kötet példamutató alapmű; reméljük, akadnak követői.

SZÁMUNK SZERZŐI

- DONCSE CZ ETELKA**, MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, *etelkadoncsecz@gmail.com*
- KERTÉ SZ BALÁZS**, Országos Széchényi Könyvtár, *balmanus@oszk.hu*
- KISS FARKAS GÁBOR**, MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport, *kiss.farkas@btk.elte.hu*
- KOVÁCS TEOFIL**, Budapesti Metropolitan Egyetem, *teofilk@hotmail.com*
- KÖRMENDY KINGA**, *kingakarak@gmail.com*
- MOLNÁR DÁVID**, „Humanism in East Central Europe” MTA–ELTE Lendület Kutatócsoport, *david.molnar@gmail.com*
- NAGY ANDOR**, Eszterházy Károly Egyetem, BTK, Történelemtudományi Intézet, Esterhazyánium Tudományos Kutatócsoport, *nagyandor.mail@gmail.com*
- PENKE OLGA**, emerita, Szegedi Tudomány Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, *polga@lit.u-szeged.hu*
- POGÁNY GYÖRGY**, „A magyar könyvtárügy története a Rákosi-korszakban” című kutatási program, *bibliofil52@freemail.hu*
- RÁCZ EMESE**, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tudományok doktori iskola, *emese.racz@bcucluj.ro*
- SIMON MELINDA**, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, *msimon@hung.u-szeged.hu*
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ**, PPKE BTK, az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője, *szenal@btk.ppke.hu*
- SZOVÁK MÁRTON**, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Romanisztika Intézet, Olasz Tanszék (hallgató), *szovakm@gmail.com*

A MAGYAR KÖNYVSZEME KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világlkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitérítések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló lelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
az Országos Széchényi Könyvtár,
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

